

Rocznik Oddziału
Polskiego Towarzystwa Historycznego
w Skarżysku-Kamiennej

The Annual by the Polish Historical Society
Skarżysko-Kamienna Branch

Z dziejów regionu i miasta
On the History of the Region
and the Town

Rocznik 6/2015

Rocznik Oddziału
Polskiego Towarzystwa Historycznego
w Skarżysku-Kamiennej

The Annual by the Polish Historical Society
Skarżysko-Kamienna Branch

Z dziejów regionu i miasta
On the History of the Region
and the Town

Rocznik 6/2015

Skarżysko-Kamienna 2015

Czasopismo recenzowane

Lista stałych recenzentów:

prof. dr hab. Jerzy Szczepański, prof. dr hab. Ryszard Szczygieł,
dr hab. prof. UŚ Bożena Czwojdrak, dr hab. prof. UJK Jerzy Gapys,
prof. dr hab. Zdzisław Noga, dr hab. prof. UMCS Dariusz Kupisz,
dr hab. Jacek Legieć, dr hab. prof. UMCS Marian Chachaj,
dr hab. prof. UŁ Jarosław Kita, prof. dr hab. Mirosław Nagielski,
dr hab. prof. UJK Ryszard Gryz, dr hab. Jacek Pielas

Rada Naukowa:

prof. dr hab. Wojciech Iwańczak (przewodniczący),
prof. dr hab. Jadwiga Muszyńska, dr hab. prof. UJK Beata Wojciechowska,
dr hab. prof. UJK Grzegorz Miernik

Zespół redakcyjny:

Piotr Kardys, Tadeusz Wojewoda, Krzysztof Zemeła (redaktor tomu),
Marcin Medyński (sekretarz redakcji)
e-mail: pth-skarzysko-kamienna@wp.pl

Tłumaczenia:

Magdalena Kardys

Korekta:

Barbara Piątek, Marcin Medyński

Na okładce:

Woziwoda napętnia konny beczkowóz. Prawdopodobnie
okolice Bzina, 1915 r. (zdjęcie z kolekcji Marcina Medyńskiego)

© Wszystkie prawa zastrzeżone/All rights reserved – Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Skarżysku-Kamiennej. Kopiowanie lub rozpowszechnianie niniejszej publikacji podlega przepisom ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz.U. z 2006 r. Nr 90, poz. 631 ze zm.)

Rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Skarżysku-Kamiennej został zindeksowany w formie elektronicznej w bazie czasopism humanistycznych BazHum pod adresem: <http://bazhum.pl/bib/journal/462/>

ISSN 2084-3771

Skład i druk:

PiS Agencja Wydawniczo-Poligraficzna

Barbara Piątek, Janusz Sieczka

26-110 Skarżysko-Kamienna, ul. Paryska 73

tel. 41 252 84 40, e-mail: pisawp@pisawp.com.pl

Oddział PTH w Skarżysku-Kamiennej Skarżysko-Kamienna 2015

Wstęp

Oddajemy do rąk Czytelników szósty tom Rocznika Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Skarżysku-Kamiennej. Periodyk, który do tej pory cieszył się uznaniem i zainteresowaniem środowiska, utrzymuje dotychczasową linię programową. Opublikowane artykuły i materiały dotyczą przede wszystkim historii regionalnej, aczkolwiek ambicją naszego środowiska jest poruszanie tematyki ogólnopolskiej, co pozwala na obserwacje dziejów lokalnych z szerszej perspektywy. Rocznik spełnia surowe rygory naukowe, nad jakością czuwa Rada Naukowa i stałe kolegium recenzentów – samodzielnych pracowników z różnych ośrodków badawczych i naukowych. W roku ubiegłym rocznik znalazł się w prestiżowej bazie czasopism humanistycznych (Bazhum), obecnie jest na etapie ewaluacji dokonywanej przez międzynarodową bazę czasopism naukowych (Index Copernicus). Przygotowany rocznik zawiera bibliografię, indeksy osób i nazw geograficznych dotychczasowych tomów 1-5 (2010-2014).

**Zarząd Oddziału PTH
w Skarżysku-Kamiennej**

**Bibliografia zawartości tomów 1-5
Rocznika Oddziału Polskiego Towarzystwa
Historycznego w Skarżysku-Kamiennej
„Z dziejów regionu i miasta”
(lata 2010–2014)**

Artykuły

- Bieniek Przemysław, *Reorganizacja struktury kościelnej na ziemiach polskich po odzyskaniu niepodległości. Wizyta Nuncjusza Achillesa Rattiego w Kielcach*, R.1/2010, s. 75-92
- Bogucki Arkadiusz, *Spory wokół powstania styczniowego na łamach prasy międzywojennej regionu radomskiego*, R. 4/2013, s. 117-129
- Dulewicz Jarosław, *Codziennie problemy mieszkańców miast nad Kamienną w dekadzie lat siedemdziesiątych w świetle listów do instytucji państwowych i partyjnych*, R. 2/2011, s. 111-125
- Janakowski Marcin, *Szydłowiecki Stanisław. Zarys biografii*, R. 5/2014, s. 33-53
- Janas Eugeniusz, *Żołnierskie sejmiki. Koła wojskowe na obszarze dawnego województwa sandomierskiego w latach 1661–1663*, R.1/2010, s. 31-47
- Jaros Łukasz, *Działalność militarna księcia krakowskiego, sandomierskiego i sieradzkiego Leszka Czarnego w latach 1279–1288*, R. 5/2014, s. 5-32
- Jedynak Katarzyna, *Polscy więźniowie w obozie w Bliżynie w latach 1942–1944*, R. 3/2012, s. 93-108
- Jedynak Katarzyna, *Z dziejów ziemiaństwa znad Kamiennej. Rodzina Broel-Platerów z Białaczowa i jej związki z Bliżynem na przełomie XIX i XX wieku*, R. 5/2014, s. 53-64
- Jedynak Marek, *Ks. prof. Włodzimierz Sedlak w świetle dokumentów SB*, R. 3/2012, s. 109-120
- Kardyś Piotr, *Stan badań nad dziejami Skarżyska w średniowieczu. Główne kwestie, zasadnicze pytania*, R. 3/2012, s. 7-15

- Kardyś Piotr, *Zbiór dokumentów pergaminowych i papierowych Archiwum Diecezjalnego w Kielcach*, R. 4/2013, s. 35-56
- Kardyś Piotr, Zemeła Krzysztof, Wojewoda Tadeusz, *Ziemia skarżyska czy region skarżyski?* R. 2/2011, s. 7-26
- Kasprzyk Barbara, „*Zaopatrzenie w artykuły żywnościowe problemem numer jeden? Realia życia codziennego mieszkańców Skarżyska-Kamiennej w przededniu wprowadzenia stanu wojennego*”, R. 3/2012, s. 121-138
- Kołodziejski Paweł, *Czy jesteśmy tacy wyjątkowi? Rzecz o historii pewnego miasta*, R. 4/2013, s. 79-94
- Konarska-Zimnicka Sylwia, *Astrologica Michała z Wiślicy. Przegląd twórczości*, R. 3/2012, s. 79-92
- Kubicki Radosław, *Wojska i działania wojenne w okolicy Opatowa od konfederacji barskiej do wojen napoleońskich*, R.1/2010, s. 49-73
- Kupisz Dariusz, *Działania zbrojne na obszarze województwa sandomierskiego podczas rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego (1606–1607)*, R.1/2010, s. 7-30
- Kwaśniewski Andrzej, *Rubrycele i schematyzmy diecezji kieleckiej (1808–1818)*, R. 4/2013, s. 57-77
- Medyński Marcin, *Dzieje obszaru dzisiejszego Skarżyska-Kamiennej w okresie niewoli narodowej i pierwszej wojny światowej – stan badań*, R. 3/2012, s. 27-39
- Medyński Marcin, *Wydawnictwa ciągłe (periodyczne) Skarżyska-Kamiennej do 1939 r.*, R.1/2010, s. 123-148
- Palacz Dariusz, *Związek Strzelecki w powiecie koneckim w latach 1919–1939*, R. 4/2013, s. 95-115
- Piątkowski Sebastian, *Stan badań nad historią Skarżyska-Kamiennej w latach wojny i okupacji (1939–1945)*, R. 3/2012, s. 51-63
- Piątkowski Sebastian, *Zbrodnie funkcjonariuszy straży fabrycznej zakładów HASAG w Skarżysku-Kamiennej w świetle akt procesowych SS-Scharführera Kurta Schumanna*, R. 5/2014, s. 65-81
- Pogorzelska Iwona, *90 lat Archiwum Państwowego w Kielcach*, R. 5/2014, s. 83-106
- Sławiński Piotr, *Działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego na obszarze Centralnego Okręgu Przemysłowego*, R. 2/2011, s. 79-90
- Sowa Roman, „*Nasze Słowo*”. *Przyczynek do historii skarżyskiej prasy zakładowej doby PRL*, R. 2/2011, s. 91-110
- Wilk Hubert, Wiktor Saj – *zapomniany bohater Planu Sześcioletniego*, R. 4/2013, s. 131-140

- Wojewoda Tadeusz, *Samorząd terytorialny Skarżyska-Kamiennej w okresie międzywojennym*, R.1/2010, s. 93-121
- Wojewoda Tadeusz, *Skarżysko-Kamienna między wojnami (1918–1939). Stan badań*, R. 3/2012, s. 41-50
- Zawisza Michał, *Skarżysko-Kamienna w latach 1945–1989. Stan badań i perspektywy badawcze*, R. 3/2012, s. 65-77
- Zemeła Krzysztof, *Kariera rodu Kazanowskich, herbu Grzymała, w XVI–XVII wieku*, R. 2/2011, s. 27-77
- Zemeła Krzysztof, *Stan badań nad dziejami Skarżyska-Kamiennej w okresie wczesnonowożytnym – próba oceny*, R. 3/2012, s. 17-25
- Życińska Anna, *Rytuał chrzcielny dzieci w Polsce średniowiecznej*, R. 4/2013, s. 7-34

Komunikaty

- Medyński Marcin, *Gmina Skarżysko-Kamienna ma już 100 lat!*, R. 2/2011, s. 127-130

Materiały

- Bieniek Przemysław, *Z pamiętników kardynała Ermenegildo Pellegrinettiego w sprawie utworzenia nuncjatury apostolskiej w Polsce z dnia 21 lipca 1919 roku*, R. 2/2011, s. 149-155
- Bogucki Arkadiusz, Nowak Józef Tomasz, *Egzekucja w kopalni żwiru „Karier” w Skarżysku Kościelnym na podstawie dokumentów i wspomnień*, R. 5/2014, s. 167-180
- Czajkowska Beata, *Projekt kanalizacji miasta Skarżysko-Kamienna z 26 lipca 1951 r. (założenia wstępne)*, R. 3/2012, s. 169-183
- Czajkowska Beata, *Wykaz zatrudnianych w firmie HASAG w Skarżysku-Kamiennej w latach 1940–1943 zachowany w Izbie Tradycji MESKO*, R. 5/2014, s. 129-152
- Falarowski Roman, *Wykaz osób należących do Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej z terenu gminy Bliżyn sporządzony przez Tadeusza Ciuka „Trzaska” i Józefa Chyba „Marsa” (Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej. Inspektorat Skarżysko-Kamienna. Koło w Bliżynie)*, R. 2/2011, s. 157-160
- Kardys Piotr, Wosiek Bartosz, *Księga kar piętężnych Odlewni Żelaza i Emalierni „Kamienna – Jan Witwicki”*, R. 4/2013, s. 169-176

- Krzysztańek Katarzyna, *Pomoc więźniom HASAG-u. Listy do Zofii i Feliksa Przypkowskich od osób przebywających w obozie pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, R. 5/2014, s. 153-166
- Kwaśniewski Andrzej, *Siedemnastowieczny mszał z supereklibrisem księdza Stanisława Rozdrażewskiego proboszcza parafii w Iłży*, R. 3/2012, s. 139-144
- Medyński Marcin, *Akta dochodzenia w sprawie pomnika powstańców styczniowych na terenie odlewni Jana Witwickiego (1907 r.)*, R. 5/2014, s. 119-127
- Medyński Marcin, *Józefa Piusa Dziekońskiego autorskie wyjaśnienia do pierwotnego projektu kościoła w Kamiennej*, R. 3/2012, s. 145-149
- Medyński Marcin, *Opis Stalowni „Skarżysko” z 1918 roku*, R. 3/2012, s. 163-167
- Medyński Marcin, *Rafała Leona Sucheckiego opis Kamiennej w latach 20. XIX wieku*, R. 2/2011, s. 131-139
- Medyński Marcin, *Skarżyska masakra z 4 lutego 1905 roku – relacja naocznego świadka*, R. 2/2011, s. 141-148
- Medyński Marcin, *Zakład wielkopieczowy w Bzinie w świetle „Wykazu ubezpieczenia” z 1847 r.*, R. 4/2013, s. 151-168
- Medyński Marcin, *Zorganizowanie szkoły elementarnej w Bzinie (1837 r.)*, R. 4/2013, s. 141-150
- Mrówka Ilona, *Protokoły Komisji Szkolnej Komitetu Obywatelskiego w Kamiennej z lat 1917–1926*, R. 3/2012, s. 151-162
- Pielas Jacek, *Inwentarz wsi Nieświn i poddanych ze wsi Paruchy z 1745 roku*, R. 5/2014, s. 107-118
- Przeździecki Michał, Migal Witold, *Sprawozdanie z archeologicznych badań sondazowych w 2010 r., w miejscowości Grzybowa Góra, gm. Skarżysko Kościelne, woj. świętokrzyskie, działka nr ew. 1441*, R. 4/2013, s. 177-187
- Rzuchowski Paweł, Gębski Paweł, *Skarżyskie schrony z okresu zimnej wojny – zapomniane budowle*, R. 1/2010, s. 149-158

Recenzje

- Inwentarz rękopisów Archiwum Kapituły Kolegiackiej i Katedralnej w Sandomierzu XIII–XX wiek, opracował Feliks Kiryk, Sandomierz 2010, ss. 418 (Kardyś Piotr)*, R. 2/2011, s. 161-163
- Piotr Kardyś, Marcin Medyński, Krzysztof Zemela, Tadeusz Wojewoda, Dzieje Gminy Skarżysko Kościelne, Skarżysko Kościelne 2010, ss. 488 (Braniewski Marcin)*, R. 2/2011, s. 164-172

- Ireneusz Kuliński, *Z dziejów kolejek wąskotorowych w dobrach Radziwiłłów, Plate-rów i Wielowiejskich (dziś w powiatach: skarżyskim, szydłowieckim i koneckim), Skarżysko-Kamienna 2008, ss. 102, il. 73 (Gadecka Katarzyna), R. 1/2010, s. 159-163*
- Jan Kulpiński, *Od miasteczka Bodzentyn do wsi Kutery 22/23.01.1863 – 22.04.1864. Wybrane bitwy i potyczki 1863–1864 w Górach Świętokrzyskich. Na 150-lecie powstania styczniowego, Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna w Bodzentynie, Bodzentyn 2012, ss. 200, il. (Medyński Marcin), R. 5/2014, s. 204-208*
- Mała Ojczyzna. Skarżysko-Kamienna, dziedzictwo kulturowe i środowisko naturalne. *Materiały do edukacji regionalnej, Skarżysko-Kamienna 2010, ss. 365 (Janakowski Marcin), R. 2/2011, s. 173-174*
- Edyta Majcher-Ociesa, *Z dziejów Fabryki Odlewów Żelaznych „Neptun” I. Mintz w Końskich, Końskie 2011, ss. 119 (Dulewicz Jarosław), R. 3/2012, s. 185-189*
- Bożena Piasta, *W cytatach – dzieje Skarżyska-Kamiennej, czyli literacka pigułka, t. I, Starachowice 2010, ss. 378 (Janakowski Marcin), R. 2/2011, s. 175-176*
- Szymon Piasta, *Suchedniowska parafia pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła, Para-fia pw. św. Andrzeja Apostoła, Suchedniów 2013, ss. 256, il. (Medyński Marcin), R. 5/2014, s. 181-194*
- Jerzy R. Prochwicz, *Barak. Przywrócona pamięć, Szydłowiec 2013, ss. 264 (Wojewoda Tadeusz), R. 5/2014, s. 209-212*
- Krystyna Samsonowska, *Republika Wąchocka 1863, PU Compus, Wąchock 2013, ss. 334, il. (Medyński Marcin), R. 5/2014, s. 195-203*
- Kazimierz Winiarczyk, *Marcinków. Zarys dziejów, PU Compus, Wąchock 2012, ss. 196, il. (Medyński Marcin), R. 4/2013, s. 193-196*
- Z dziejów powiatu szydłowieckiego. Materiały z sesji popularnonaukowej poświęconej dziejom ziemi szydłowieckiej zorganizowanej w 200-lecie powołania powiatu szydłowieckiego, red. M. Przeniosło, Szydłowiec 2009, ss. 237, il. 19 (Gadecka Katarzyna), R.1/2010, s. 164-169*

Zapiski, sprawozdania i omówienia

- Barbara Szabat, *Kielce i kielczanie w czasie rewolucji 1905–1907 roku, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 2009, ss. 310, il. 11 (Kardyś Piotr), R.1/2010, s. 173-174*
- Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku, t. 2, red. Małgorzata i Marek Przeniosło, wyd. Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 2010, ss. 260 (Kardyś Piotr), R. 3/2012, s. 191-192*

- Tomasz Domański, *Postawy społeczno-polityczne duchowieństwa diecezji kieleckiej w latach 1864–1914*, *Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2008*, ss. 406 (Kardyś Piotr), R. 2/2011
- Piotr Drab, *Różne oblicza historii. Sprawozdanie z konferencji naukowej* (Drab Piotr) R. 4/2013, s. 189-192
- Duchowieństwo polskie w latach niepodległości 1918–1939 i w okresie II wojny światowej*, pod red. Jerzego Gapysa, Mieczysława B. Markowskiego, *Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Akademia Świętokrzyska, Kielce 2006*, ss. 397 (Kardyś Piotr), R.1/2010, s. 171-172
- Dzieje Bliżyna*, red. Krzysztof Zemela i Piotr Kardyś, *Wydawnictwo PiS, Bliżyn 2010*, ss. 487, il. 47, aneksów 13 (Słoma Piotr), R. 3/2012, s. 222-226
- Dzieje Skarżyska-Kamiennej. Monografia z okazji 90-lecia nadania praw miejskich*, red. Krzysztof Zemela i Piotr Kardyś, *Wydawnictwo PiS, Skarżysko-Kamienna 2013*, ss. 527, il. (Derlatka-Kozdroń Joanna, Staniewska Barbara), R. 4/2013, s. 197-203
- Krzysztof Gibaszewski, *Hasag – historia obozu pracy przymusowej w Skarżysku-Kamiennej*, *Wydawnictwo Muzeum Orła Białego, Skarżysko-Kamienna 2011*, ss. 153 (Staniewska Barbara), R. 3/2012, s. 193-195
- Tomasz Gocel, *Duszpasterstwo w diecezji kieleckiej w latach II wojny światowej 1939–1945*, *Wydawnictwo Jedność, Kielce 2012* (Czajkowska Beata), R. 4/2013, s. 208-209
- Barbara Kasprzyk, *Milica 1950–1955. Historia pierwszego powojennego osiedla w Skarżysku-Kamiennej*, *Skarżysko-Kamienna 2012*, ss. 134 (Zawisza Artur), R. 3/2012, s. 218-221
- Konferencja naukowa archiwistów kościelnych Rubrycele i schematyzmy kościoła w Polsce* (Medyński Marcin), R. 5/2014, s. 222-231
- Jerzy Krauze, *Chór Haryana*, *PiS Agencja Wydawniczo-Poligraficzna, Skarżysko-Kamienna 2014*, ss. 40, il. 15 (Kardyś Piotr), R. 5/2014, s. 213-214
- Jerzy Krauze, *O budowie traktów bitych w Królestwie Polskim ze szczególnym uwzględnieniem drogi Warszawa – Kraków*, *Wydawnictwo PiS, Skarżysko-Kamienna 2012*, ss. 159 (Derlatka-Kozdroń Joanna), R. 3/2012, s. 196-199
- Ksiądz Profesor Włodzimierz Sedlak „...sercem skarżyszczanin”. *W 100-lecie urodzin*, red. Ryszard Sowa, *Wydawnictwo PiS, Skarżysko-Kamienna 2011*, ss. 370, il. 60 (Wójcik Iwona), R. 3/2012, s. 204-210
- Ireneusz Kuliński, *O górnikach rud żelaza, kuźniach i kowalichach w Staropolskim Okręgu Przemysłowym*, *Wydawnictwo Muzeum Orła Białego, Skarżysko-Kamienna 2014*, ss. 150 (Mrówka Ilona), R. 5/2014, s. 215-218

- Kultura wysoka, kultura popularna, kultura codzienna w Polsce 1944–1989*, red. Grzegorz Miernik, Kielce 2010, ss. 179 (Nowocień Anna), R. 3/2012, s. 11-217
- Na świętokrzyskim szlaku. Wycieczki szkolne po Kielcach i okolicy w klasach IV–VI*, pod red. Cezarego Jastrzębskiego, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2008, ss. 296, (Kardyś Piotr), R. 2/2011, s.
- Nasza Gmina Chlewiska. Próba opisanie gminy Chlewiska*, W. Gałązka, M. Głuch, S. Kozioł, L. Wąsik, wyd. Lechośław Wąsik, 2014, ss. 292 (Suwała Anna), R. 5/2014, s. 219-221
- Ożarów. Dzieje miasta i gminy*, pod red. Feliksa Kiryka, Secesja Oficyna Wydawniczo-Drukarska, Kraków 2009, ss. 720 (Kardyś Piotr), R. 2/2011, s. 187-188
- Sesja popularnonaukowa 22 X 2010 roku. „Od pomysłu do przemysłu”* (Janakowski Marcin), R. 2/2011, s.
- Szymon Piasta, Leksykon Suchedniowa, Suchedniów 2012*, ss. 496, il. (Wojewoda Tadeusz), R. 4/2013, s. 204-207
- Skarżysko-Kamienna. Panorama dziejów miasta*, Wydawnictwo PiS, Skarżysko-Kamienna 2011, ss. 142 (Wiśniewska-Ciaś Magdalena), R. 3/2012, s. 200-203
- Danuta Słomińska-Paprocka, Powiat szydłowiecki w województwie mazowieckim*, wyd. Powiat szydłowiecki, Szydłowiec 2009, ss. 142 (Kardyś Piotr), R.1/2010, s. 179
- Studia Muzealno-Historyczne, t. I, 2009, Muzeum Historii Kielc, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Kielce 2009*, ss. 479 (Kardyś Piotr), R. 2/2011, s. 181-182
- Symposium Historycznych Kół Naukowych „1794–1939 – wojny, bitwy i potyczki widziane oczami współczesnej młodzieży”* (Wosiek Bartosz), R. 5/2014, s. 232-233
- Świętokrzyski słownik biograficzny, t. 2, 1795–1918*, pod red. Jerzego Szczepańskiego, Agencja Reklamowo-Wydawnicza „JARD”, Kielce 2009, ss. 552 (Kardyś Piotr), R.1/2010, s. 178
- Z dziejów opactwa świętokrzyskiego*, pod red. Marka Derwicha i Krzysztofa Brachy, wyd. Dom Środowisk Twórczych, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 2007, ss. 197, tab. 14, ryc. 35 (Kardyś Piotr), R.1/2010, s. 175
- 50 lat badań nad starożytnym hutnictwem świętokrzyskim. Archeologia – metalurgia – edukacja*, pod red. Szymona Orzechowskiego i Ireneusza Suligi, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 2006, ss. 240; *50-lecie badań na starożytnym hutnictwem żelaza w Górach Świętokrzyskich*, pod red. Kazimierza Bielenina i Ireneusza Suligi, Uczelniane Wydawnictwo Naukowo-Dydaktyczne Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, Kraków 2007, ss. 79 (Kardyś Piotr), R.1/2010, s. 176-177

Kroniki

W stronę badań regionalnych (Życińska Anna), R. 3/2012, s. 127-128

Jubileusz 65-lecia prof. zw. dr. hab. Wojciecha Iwańczaka (Kardyś Piotr), R. 5/2014, s. 235-238

Polemiki i dyskusje

Odpowiedź na recenzję Jarosława Dulewicza, dotyczącą książki Edyty Majcher-Ociesy, Z dziejów Fabryki Odlewów Żelaznych „Neptun” I. Mintz w Końskich, Końskie 2011, ss. 119 (Majcher-Ociesa Edyta), R. 5/2014, s. 239-241

Kilka uwag do odpowiedzi Edyty Majcher-Ociesy na recenzję książki: Z dziejów Fabryki Odlewów Żelaznych „Neptun” I. Mintz w Końskich, Końskie 2011, ss. 119 (Dulewicz Jarosław), R. 5/2014, s. 242-255

Opracowała: **Anna Suwała**

Indeks miejscowości, t. 1-5

Cyfra przed kropką oznacza numer tomu, liczba po kropce – numer strony

- Akwin 4.12, 4.16, 4.17, 4.27,
4.29, 4.31, 4.32
Altenburg 3.101
Ankara 2.153
Antoninów 5.216
Augustów 2.81
Auschwitz – zob. Oświęcim
Baku 5.216
Bałtów 2.84, 2.163, 5.200
Barak 5.210
Barcice 2.52
Bardo 1.85
Bartodzieje 2.36
Basznia 1.47
Bazylea 4.41
Bąków 1.26
Bedlenko 2.31, 2.41, 2.56,
2.61, 2.72
Bedlno 5.207
Bełcz 1.50
Bełżyce 2.40
Beresteczko 1.31, 2.71, 2.75
Berezanka Bieżałowska 2.60
Berezów 5.188
Berlin 3.98, 5.66
Bębnów Mały 5.109, 5.110
Bębnów Wielki 5.109, 5.110
Będzin 1.86, 1.87, 5.90
Biała 2.34, 2.54, 2.132
Białaczów 1.165, 3.96, 5.53,
5.54, 5.57, 5.63, 5.109
Białka 2.41, 2.55, 2.56
Białosapki 2.60
Białobrzegi 5.73
Białogon 1.167
Biały Kamień 2.43
Białystok 2.82, 4.51
Bidziny 5.182, 5.188
Bielany 2.68
Bischofsburg – zob.
Biskupiec
Biskupice 1.50, 2.87
Biskupiec 5.185
Bliżyn 1.94, 1.109, 1.160,
2.16, 2.21, 2.33,
2.127, 2.128, 2.143,
2.157-2.160, 3.8, 3.9,
3.11-3.13, 3.76, 3.93,
3.95-3.106, 3.222-
3.225, 3.228, 4.102,
4.106, 4.107, 5.53-5.63,
5.130-5.133, 5.135-
5.138, 5.140, 5.141,
5.148-5.150
Błaziny 5.207
Błażejowice 5.40
Błonie 4.31
Błotnica 1.161
Bocheniec 2.183
Bochnia 5.26
Bodzechów 2.19
Bodzentyn 1.42, 2.84, 4.66,
4.67, 4.74-4.76, 5.30,
5.101, 5.204, 5.206,
5.207, 5.231
Bogucice 5.26
Bogusławice 2.32, 2.35,
2.38, 2.69
Bokowice 2.66
Boria 5.200
Borkowice 4.40, 5.63
Borków 2.61
Borzechów 2.60
Bożęcín 1.63
Braniewo 2.58
Brody 2.29, 2.31, 2.56
Brody 2.72
Broniów 2.61
Bronkowice 5.204
Bród 5.109
Bruchnal 1.47
Bruchnol 2.65
Brzask-Brzeście 1.160
Brzeście 4.36
Brześć Litewski 2.70, 2.132,
2.147
Brzeźnica 4.110
Brzostowiec 2.56, 2.68, 2.69
Buchwałowice
(Boguchwałowice) 1.175
Budapeszt 2.153
Budzyń 2.41
Bugaj Bziński 4.141, 4.144,
4.146
Bukareszt 4.137
Bukowiány (Bukowiny) 1.50,
1.70
Bukówno 4.123
Busina 2.29
Busko (Busko-Zdrój) 4.69,
5.17, 5.97, 5.213
Busza 2.57
Bydgoszcz 2.30
Bzin 1.98, 1.124, 1.125,
2.12, 2.14-2.16, 2.18,
2.19, 2.20, 2.134, 2.135,
2.137, 2.166, 2.168,
2.175, 3.20, 3.22-3.24,
3.31, 3.33, 3.35, 3.36,
3.145-3.147, 3.170,
3.201, 4.86, 4.87, 4.91,
4.141, 4.142, 4.144-
4.149, 4.151-4.155,
4.167, 4.202, 5.206
Bzinek 2.18, 2.147, 3.20,
3.145, 4.141, 4.142,
4.144, 4.146, 5.206
Camaiore 2.150
Cecora 2.58
Cezarea 2.154
Charków 4.119
Chersoń 5.228
Chęciny 1.20, 1.35, 2.82,
2.86, 4.66, 4.74-4.76,
4.112, 5.101
Chlewiska 1.28, 1.42, 1.160,
1.165, 1.179, 2.13, 2.17,
2.21, 2.134, 3.11, 3.22,
4.202, 5.54, 5.55, 5.57,

5.63, 5.110, 5.134,
 5.136, 5.149, 5.217,
 5.219-5.221
 Chmielnik 5.26, 5.101-
 5.103
 Chocim 2.46, 2.58
 Chodel 4.66, 4.67, 4.74-4.76
 Chojnice 2.30
 Chotel Czerwony 4.69
 Chotel Zielony 4.69
 Ciechostowice 5.216
 Ciechostowice 5.51, 5.216
 Ciemierniki 2.69
 Ciepeliów 1.137, 2.32, 2.33,
 2.35, 2.38, 2.39, 2.48-
 2.51, 2.54
 Cierniowka 2.60
 Ciurów 2.14-2.18, 3.18,
 3.22, 3.23, 3.30, 5.206
 Czarków 5.138, 5.149
 Czechów 4.36
 Czerkasy 2.73
 Czerna 4.52
 Czerników 1.50, 1.70
 Częstochowa 1.84, 1.127,
 2.186, 3.101, 4.62,
 4.104, 5.66, 5.160,
 5.162, 5.188
 Czołchania 2.65
 Czyżów 4.40
 Ćmielów 1.86, 2.84, 2.87,
 2.163, 4.40, 5.51
 Dachau 3.54, 5.76
 Darmstadt 5.76
 Dąbie 2.68
 Dąbrowa 5.13
 Dąbrowa Górnicza 1.86,
 1.144
 Dąbrówka 2.41
 Demba 2.28, 2.29, 2.61,
 2.72
 Demby 2.32
 Demenkowce 2.73
 Derpt (Dorpat) – zob. Tartu
 Dębiny 2.149
 Dębno 5.40, 5.43
 Dobre Miasto 2.58
 Dobryzycze 3.101
 Dolche 2.59
 Doły 5.49
 Domaniów 2.131, 2.134
 Domaszkowice 2.73
 Dotie 2.73
 Drohiczyn 4.62
 Droyssig 5.67, 5.68, 5.76
 Drożdżów 2.158, 2.159
 Drugnia 2.64
 Duliba 2.60
 Duraczów 5.130-5.138,
 5.140, 5.141, 5.149,
 5.150
 Düsseldorf 3.118
 Dwikozy 2.163
 Dyneburg 1.84
 Dynów 5.43
 Dziebaltów 5.109
 Dziebaltów 2.31, 2.72
 Dzierżoniów 5.214
 Dziurdziów – zob. Ciurów
 Dziurów 5.37, 5.46, 5.50
 Eger 5.45
 Elbląg 1.69, 2.58
 Esztergom – zob. Ostrzyhom
 Felin 2.39
 Felin 2.44
 Fermo 4.18, 4.30
 Firlej 3.54
 Florencja 2.153
 Folwarki 1.22
 Fryburg 1.90
 Furmanów 5.54
 Gadka 5.204
 Gałków 4.107
 Gardzienice 2.35, 2.38
 Gatka – zob. Gadka
 Gdańsk 1.69, 2.37, 2.39,
 2.46, 2.81, 3.123
 Genewa 2.153
 Gliniany 2.187
 Gliwice 5.226
 Gniazdków
 Gniezno 4.49, 4.51, 4.62,
 5.224
 Gnojno 4.71
 Gołąb 2.38, 2.39
 Gorzysławice 4.69
 Gosan 5.109
 Gostków 3.100, 3.103, 3.104
 Goście 5.29
 Gowarczów 5.108, 5.117
 Goździków 5.38
 Goźlice 5.21
 Góra 5.53
 Góry 5.39
 Gózd 2.131
 Grabowska Wola 5.43
 Grabów 5.43
 Grocholice 5.38
 Grodno 1.168, 2.132, 2.133,
 5.231
 Grzybowa Góra 2.167,
 2.168, 4.177
 Grzymałków 2.61
 Grzymałów 2.39
 Guzów 1.23, 1.24, 1.26,
 1.28, 1.29, 2.56
 Halicz 2.60, 2.73, 5.7
 Hatwan 5.45
 Hejdów 2.68
 Hirina 5.184
 Homel 2.143
 Hotyże 2.69
 Hrebennie 1.32
 Huronia 2.73
 Iłża 1.21, 1.23, 1.27, 1.28,
 1.46, 2.84, 3.139-3.143,
 4.92, 4.123, 5.36, 5.187,
 5.188, 5.198, 5.204
 Imbramowice 1.87, 4.51
 Iwaniska 2.49
 Jabłonka 2.59
 Jagodne 2.171
 Jałowęsy 1.50
 Jałowice 2.53
 Jam Zapolski 2.38
 Janikowice 2.187
 Janowice 2.68
 Janowiec (n. Wisłą)
 1.15-1.17
 Jarosław 5.19
 Jaroszków 5.110
 Jasna Góra 1.84
 Jastrząb 1.162, 1.165, 1.179,
 3.9, 3.11
 Jaśki 2.56
 Jawor 5.214
 Jaworów 1.47, 2.65
 Jazdów 5.24
 Jedlińsk 1.21, 1.23
 Jedlnia 1.21, 1.23
 Jerozolima 3.56, 3.193
 Jeziorko 5.204
 Jeziorna 1.21, 1.22
 Jędrzejów 1.17-1.21, 1.35,
 1.42, 1.43, 1.87, 2.80,
 2.85, 2.86, 2.184, 4.112,
 5.36, 5.40, 5.86-5.88,
 5.90, 5.153, 5.155-5.157,
 5.162, 5.163, 5.165

Jurkowice 1.50, 1.70
 Kaharliczka 2.60
 Kalinin – zob. Twer
 Kalisz 1.41
 Kałków 2.32, 2.35, 2.38
 Kamionowa Wola 2.69
 Kartagina 4.10, 4.19, 4.25
 Katowice 3.67, 3.187
 Katyń 3.53
 Kazanów 1.21, 2.28-2.32,
     2.39, 2.41, 2.54, 2.56,
     2.61, 2.72, 5.109, 5.109,
     5.210
 Kazimierz (Dolny) 1.15,
     1.45, 2.82
 Kielce 1.35, 1.37-1.42, 1.75,
     1.84, 1.86, 1.87, 1.90,
     1.119, 1.144, 1.147,
     1.150, 1.162, 1.164,
     1.171, 1.173, 1.175,
     1.178, 2.19, 2.80,
     2.82-2.86, 2.100, 2.105,
     2.113, 2.116, 2.135,
     2.150, 2.175, 2.178,
     2.181-2.184, 2.186,
     2.188, 3.5, 3.37, 3.47,
     3.66, 3.95, 3.106, 3.113,
     3.117, 3.140, 3.141,
     3.165, 3.171, 3.173,
     3.175, 3.177, 3.178,
     3.187, 3.211, 3.216-
     3.218, 3.227, 4.35-4.44,
     4.47-4.51, 4.57-4.61,
     4.63-4.69, 4.72-4.76,
     4.108, 4.111, 4.112,
     4.126, 4.139, 4.177,
     4.189, 4.204, 4.208,
     5.62, 5.66, 5.83-5.90,
     5.92-5.95, 5.97-5.105,
     5.141, 5.149, 5.168,
     5.171, 5.173, 5.174,
     5.177, 5.186, 5.205,
     5.214, 5.218, 5.222,
     5.227-5.229, 5.231,
     5.235, 5.240, 5.247,
     5.249
 Kije 4.66, 4.67, 4.74-4.76
 Kijów 4.170
 Kircholm 2.44, 2.57
 Kleczów 3.141
 Klonów 5.204
 Kłobuck 2.60
 Kłocko 2.31, 2.56
 Kłuszyn 2.57
 Kobylin 3.81
 Koliszowy 5.51
 Koluszki 2.19
 Końskie 1.98, 1.104, 1.110,
     1.138, 1.144, 1.165,
     1.166, 2.13, 2.28, 2.81,
     2.82, 2.85, 2.87, 2.132,
     2.142, 2.144, 3.99,
     3.154, 3.158, 3.185-
     3.189, 4.86, 4.103,
     4.106, 4.107, 4.110,
     4.113, 5.62, 5.87, 5.90,
     5.108-5.110, 5.138,
     5.140, 5.149, 5.150,
     5.210, 5.240-5.242,
     5.244-5.254
 Koprzywnica 1.10-1.12,
     1.14, 4.62, 4.66, 4.67,
     4.74-4.76, 5.10, 5.20
 Korczyna 1.130
 Kordoba 4.17
 Kornica 2.69
 Korsuń 2.73, 2.75
 Korszaków 2.74
 Korszow 2.60
 Korynt 4.9
 Korytnica 4.45
 Koryto 5.46
 Koszyce 5.44
 Kotfín 3.103, 3.104
 Kowala 5.37, 5.51
 Kowel 2.144
 Koziegłowy 1.85
 Kozienice 1.21, 1.124,
     1.136, 4.113
 Kozin 1.28
 Kozirynek 2.33, 2.34
 Kozłów 4.74
 Kraków 1.10, 1.20, 1.23,
     1.28, 1.53, 1.62, 1.64,
     1.106, 1.162, 1.166,
     1.176, 2.30, 2.36, 2.71,
     2.82, 2.83, 2.188, 3.22,
     3.32, 3.34, 3.81, 3.83,
     3.84, 3.91, 3.117, 3.141,
     3.143, 3.144, 3.171,
     3.180, 3.196-3.199,
     3.216, 4.45, 4.52, 4.60,
     4.62, 4.68, 4.70, 4.71,
     4.73, 4.86, 4.111, 4.112,
     4.119, 4.195, 5.5, 5.8,
     5.10, 5.11, 5.15, 5.16,
     5.19, 5.23, 5.44, 5.46,
     5.49, 5.57, 5.74, 5.155,
     5.201, 5.205, 5.222-
     5.224
 Krakusowice 2.61
 Krasna 1.160, 5.246, 5.247
 Krasnystaw 1.28, 5.24
 Krasów 2.68
 Kraszków 1.50
 Kraśnik 5.24
 Krawara 2.61, 2.71
 Krechów 1.32, 2.65
 Krępa 2.49, 3.101
 Krępa Kościelna 5.182
 Kronsztad 2.152
 Kropiwna 2.60
 Krosno 1.100, 2.65
 Krościenko Niżne 2.65, 2.66
 Krościenko Wyżne 2.65,
     2.66
 Królewiec 2.85
 Królowa Niwa 2.55
 Krywiniszki 1.84
 Krzcięcice 5.39
 Krzemionki Opatowskie
     2.83, 2.86, 2.184
 Krzesko 2.55
 Krzyczka 2.59
 Krzywda 2.144
 Krzywiec 2.59
 Krzywiec 2.60
 Krzyżowa Wola 4.80-4.83
 Książ Wielki 5.101
 Książnice 2.61, 2.71, 4.48
 Kuczów 4.81
 Kumejki 2.74
 Kungur 5.200
 Kunin 2.65
 Kunińska Wola 2.65
 Kunów 2.163, 4.66, 4.74-
     4.76, 5.204
 Kurozwęki 5.44
 Kurzelów 4.66, 4.67, 4.74-
     4.76
 Kurzyłanka 2.60
 Kutery 5.204
 Lasocin 2.187
 Lassowa 2.69
 Latoszyn 5.44
 Leeds 5.236
 Legnica 4.32, 5.26, 5.214
 Lejda 2.72
 Lion 4.10

Lipa 4.107
 Lipki 2.29
 Lipowe 2.60
 Lipowe Pole 2.16, 2.167,
 5.168, 5.169, 5.175
 Lipsk 3.58, 3.84, 3.101,
 5.66, 5.70, 5.147
 Londyn 2.153, 5.211
 Loreto 2.64
 Lubaczów 1.47
 Lubartów 2.40
 Lubienia 5.204
 Lublin 1.8, 1.9, 1.12, 1.13,
 1.17, 1.64, 2.33, 2.39,
 2.40, 2.82, 3.111, 3.112,
 3.119, 3.120, 1.123,
 3.153, 4.51, 4.62, 4.63,
 4.70, 4.134, 5.6, 5.10-
 5.12, 5.24, 5.28, 5.46,
 5.79, 5.98
 Lubowla 5.44
 Luta 3.101
 Lwów 1.32, 1.43-1.47, 1.82,
 1.83, 2.80, 2.82, 2.88,
 5.19, 5.230
 Łągow 1.63
 Łañcut 2.153
 Łazy 3.100
 Łąkociny 2.153
 Łęczycza 5.24
 Łęka 1.86
 Łężyce 1.50
 Łosieglowy 2.60
 Łódź 2.82, 2.186, 3.187,
 4.102, 4.136, 5.60, 5.62,
 5.155, 5.214, 5.249
 Łuck 2.49, 2.82, 2.88, 5.21
 Łuków 5.10, 5.11, 5.20,
 5.24, 5.26, 5.27, 5.30,
 5.31
 Łyżwy 1.109, 2.10, 2.14,
 2.18, 2.23, 3.7, 3.20,
 3.181, 5.206
 Machory 5.141, 5.149
 Majdanek 3.54
 Majków 2.166, 2.167, 2.170,
 2.171
 Małkory 2.61
 Małogoszcz 2.183, 4.74
 Małyszki 4.123
 Marcinków 4.193-4.196
 Marmuszyn 2.56
 Martynów 2.58
 Mastaura 4.36
 Matapermoyza 2.40
 Mąchocice 2.84
 Melsztyn 5.44
 Merseburg 3.84, 4.20
 Meung-sur-Loire 5.237
 Meuselwitz 5.70, 5.71, 5.75,
 5.76
 Michałów 1.109, 2.166,
 2.167, 2.171, 4.82, 4.85
 Michniów 5.100, 5.105
 Miechów (pow. radomski)
 2.32, 2.38, 2.39
 Miechów 1.86, 1.87, 2.80,
 2.82, 2.83, 2.85-2.87,
 3.83, 4.37, 4.41, 4.45,
 4.61, 4.74, 4.112
 Miednoje 4.195
 Mielec 2.63
 Milevi 4.10, 4.11
 Milica 1.97, 1.108, 2.14-
 2.18, 3.9, 3.18, 3.22,
 3.23, 3.30, 3.145, 3.147,
 3.170, 4.141, 4.142,
 5.206
 Mińsk 2.31
 Mińsk Litewski 2.132
 Mirowice 2.68
 Mirów 1.179
 Mirzec 2.21, 2.171, 3.9,
 3.11-3.13, 5.171, 5.174,
 5.175
 Młodzawy 1.97, 2.18, 3.20,
 3.145, 3.219, 4.142
 Młyny 2.72
 Mnin 4.42
 Mniów 2.61, 4.40, 4.42
 Modliborzycze 1.175
 Modliszewice 5.109
 Mogilnica 2.72
 Mogiła 4.51, 5.15, 5.40,
 5.109
 Monachium 1.76-1.78
 Monasterczany 2.59
 Montpellier 2.131
 Mopsuestia 4.15
 Morawica 5.12
 Moskwa 2.42, 2.50
 Moskwa 2.46, 2.55, 2.57,
 4.170
 Moyzykule 2.40
 Mroczków 2.136, 2.158,
 3.223
 Mrozek – zob. Milica
 Mrzygłód 1.86
 Mszczonów 5.58
 Mukarow 2.53
 Myślenice 2.137
 Napachanie 3.81
 Nazjanz 4.16, 4.19, 4.27
 Nepi 2.154
 Nieborów 1.160, 3.186,
 5.240, 5.244, 5.246
 Niedźwiedz 2.87
 Niegosławice 1.20
 Niekań 1.160, 2.143, 4.113,
 5.54, 5.56, 5.58, 5.63,
 5.109, 5.110
 Niemienice 1.50
 Niepraśnia 5.16
 Nieśwień 5.107-5.113
 Nieśwień – zob. Nieśwień
 Nietulisko 2.84, 4.91
 Niewachłów 3.101
 Nitra 5.45
 Niwka 1.86
 Nowa Huta 1.150, 3.220,
 4.136
 Nowa Słupia 2.84, 2.162,
 4.83, 5.104
 Nowe Miasto Korczyn 5.41
 Nowy Korczyn 5.36
 Nowy Młyn 2.18, 2.23, 3.20
 Nowy Odrowąż 5.109
 Nowy Sącz 5.50
 Nowy Targ 5.31
 Nyssa 4.15, 4.26, 4.29
 Odessa 4.170
 Odrowąż 2.13, 2.16, 3.11,
 3.223, 5.110, 5.130-
 5.132, 5.134, 5.137-
 5.139, 5.141, 5.149
 Ojców 83
 Olchowiec 2.65
 Olkusz 1.87, 2.82, 2.144,
 4.44, 4.45, 5.90, 5.101
 Opatowiec 4.66, 4.74-4.76
 Opatów 1.49-1.54, 1.56,
 1.58-1.73, 1.124, 1.136,
 2.81, 2.82, 2.85, 2.86,
 4.66, 4.67, 4.74-4.76,
 5.74
 Opoczno 1.138, 1.144,
 2.144, 4.66, 4.74-4.76,
 4.171, 5.87
 Opole Lubelskie 1.62

Oranienburg 3.54
 Ornetka 2.58
 Orońsko 1.23, 1.24, 1.26,
 1.28, 1.166, 1.167,
 1.179, 2.134, 5.37
 Orsza 2.38
 Osiek 1.14
 Ossolin 1.63
 Ostałówka 2.61, 2.71
 Ostaszów 4.195
 Ostrowiec (Świętokrzyski)
 1.137-1.139, 1.144,
 2.19, 2.80, 2.82-2.87,
 2.104, 2.112, 2.116,
 2.117, 2.120, 2.163,
 3.43, 3.111, 3.128, 4.69,
 5.94
 Ostrownica 2.38
 Ostrów 2.73
 Ostrów Wielkopolski 2.153
 Ostrówek 2.69
 Ostrzyhom 5.45
 Osuchów 5.58
 Oszowno 2.69
 Oświęcim 2.169, 3.56, 3.93,
 3.96, 3.193, 5.154
 Ożarów 1.15, 2.187, 2.188
 Pacanów 4.66, 4.67, 4.74-
 4.76
 Padwa 2.70
 Pakosław 1.28
 Panki 2.138
 Parszów 2.166, 4.145, 5.200
 Paruchy 5.107-5.113, 5.117
 Paryż 1.40, 2.152, 5.202,
 5.229
 Paskody 2.68
 Pawelce 2.73
 Pawłów 1.175, 2.61, 2.71,
 5.55, 5.57
 Pcín 2.32, 2.35, 2.38
 Pecosławicze 2.60
 Pelplin 4.51, 4.62
 Peszt 5.27
 Petersburg 1.84, 1.86, 1.124,
 2.128, 2.152, 4.91,
 4.170
 Piaseczno 1.22, 1.41
 Pilica 4.42, 5.101
 Piłatka 4.123
 Pińczów 1.63, 1.87, 2.80,
 5.86, 5.87, 5.89
 Pińsk 2.82
 Pionki 2.81, 2.82, 4.113,
 5.162
 Piotrawin 1.43
 Piotrków 1.42, 2.40, 5.48,
 5.50, 5.112
 Pleszów 5.38
 Płock 1.87, 3.122, 4.51
 Płoskie 2.60
 Podkamień 2.60
 Podoliniec 5.31, 5.44
 Podstoła 2.64
 Podszczepanów 5.206
 Podzamcze 5.58
 Pogorzałe 1.162, 2.12, 2.13,
 2.15-2.17, 2.158, 2.159,
 3.18, 3.23, 3.30, 3.201,
 4.142, 5.51, 5.206
 Pogorzela 5.223
 Poitiers 4.22
 Pokrzywnica 1.14
 Połaniec 1.14, 4.66, 4.67,
 4.74-4.76
 Połock 2.37
 Pomorzany 2.29, 5.109
 Popławniki 2.60
 Popowa Góra 2.65, 2.66
 Popowo 5.109
 Porchow 2.38
 Poręba 1.86
 Porohy 2.59
 Porudzie 1.50
 Posada 2.65
 Posadaj (Posadaje) 2.12,
 2.14-2.18, 2.137, 3.18,
 3.30, 3.170, 4.141
 Potworów 2.131
 Poznań 2.80, 2.82, 2.98,
 3.194, 3.216, 4.37, 4.49,
 4.51, 4.119, 5.95, 5.96
 Praga 5.43, 5.236
 Prandocin 4.40, 5.15, 5.43
 Prędocin 5.29, 5.51
 Prochorowka 2.60
 Proćwin 5.109
 Proszowice 1.8
 Pryskówka 2.53
 Przasnysz 2.149
 Przedbórz 5.76
 Przemyśl 4.51, 5.19
 Przeworsk 2.82, 5.21
 Przybyszewy 2.61, 2.72
 Przyłęk 2.63
 Przysucha 2.131
 Przytyk 1.21, 1.23, 2.134,
 4.66, 4.74-4.76, 4.123,
 5.35
 Psków 2.38
 Pstroszyce 4.46
 Pszczyzna 2.81
 Puławy 2.82
 Rachwałowice 4.42
 Raclawice 1.66, 5.232, 5.233
 Radkowie 5.204, 5.206
 Radom 1.21, 1.23, 1.61,
 1.62, 1.77, 1.104, 1.106,
 1.120, 1.125, 1.136-
 1.138, 1.140, 1.144,
 1.147, 1.162, 2.19, 2.39,
 2.80, 2.82, 2.83, 2.86,
 2.105, 2.132, 2.134,
 2.135, 2.142, 2.143,
 2.146, 2.148, 2.164,
 2.167, 2.175, 2.188,
 3.10, 3.30, 3.98, 3.101,
 3.111, 3.113, 3.115-
 3.120, 3.122, 3.163,
 3.173, 3.206-3.208,
 4.66, 4.74-4.76, 4.104,
 4.110, 4.123, 4.125,
 4.126, 4.143, 4.149,
 4.153, 4.154, 4.170,
 4.171, 4.175, 4.195,
 4.204, 5.25, 5.26, 5.46-
 5.48, 5.58, 5.62, 5.77-
 5.79, 5.94, 5.95, 5.98,
 5.104, 5.122, 5.123,
 5.125, 5.171, 5.196,
 5.197, 5.200, 5.205,
 5.249, 5.251
 Radomsko 2.120, 3.100
 Radymno 5.41
 Radziejowice 3.101
 Radzyń 2.34, 2.40, 2.41
 Raków 4.60, 4.62, 4.70
 Rapperswil 5.200
 Rawa 5.47
 Rejów 1.124, 1.136, 2.12,
 2.14-2.16, 2.18, 2.166,
 2.175, 2.176, 3.9, 3.11,
 3.20, 3.22, 3.24, 3.30,
 3.31, 3.33, 3.145, 3.170,
 3.201, 4.87, 4.141,
 4.142, 5.120, 5.184,
 5.206
 Rembertów 2.81
 Reszel 5.185

Rędzin 3.101
 Rogów 1.120, 2.21, 5.109,
 5.139, 5.149, 5.150
 Rok Siniaki 2.60
 Romanówka 2.72
 Rößel – zob. Rzeszel
 Rostów 4.170
 Ruda Ciepiewska 2.38
 Ruda Maleniecka 4.107
 Ruda Wielka 1.27
 Rudki 1.176
 Rudnik Mały 1.85
 Rudnik Wielki 1.85
 Rudno 2.131
 Rusinów 5.200
 Ruskie Piaski 2.142
 Ruskowice 2.131
 Ryga 4.170
 Ryngo Moyza 2.40
 Rytwiany 5.44
 Rzeczycza 2.55
 Rzepin 4.85
 Rzym 1.78, 1.80, 1.81,
 1.177, 2.150, 2.153,
 2.154, 3.116, 4.14, 4.18,
 4.36, 5.58, 5.230, 5.231
 Saint-Pourçain-sur-Sioule
 4.32
 Samborzec 1.15
 Samsonów 4.144, 5.137,
 5.139, 5.149
 Sandomierz 1.7, 1.9, 1.10,
 1.13-1.15, 1.23, 1.50,
 1.58, 1.61, 1.62, 1.67,
 1.77, 1.85, 1.90, 2.80,
 2.82-2.88, 2.134, 2.161,
 2.162, 2.164, 2.175,
 2.188, 3.113, 3.117,
 4.43, 4.48, 4.58, 4.62,
 4.63, 4.195, 4.202,
 4.204, 5.8, 5.10, 5.11,
 5.17, 5.19, 5.21, 5.24-
 5.27, 5.29, 5.86, 5.87,
 5.91, 5.93, 5.99, 5.104,
 5.168, 5.182, 5.184,
 5.196, 5.207, 5.227
 Sanok 2.72, 5.50
 Sarny 2.81
 Satala 1.86
 Sącz – zob. Stary Sącz
 Sędów 5.109
 Sieciechowice 4.40
 Sieciechów 1.21
 Siekierno 5.204
 Sielec Nowy 1.86
 Sielec Stary 1.86
 Sielpia 2.72
 Siemionowy Monaster 2.57
 Sienno 1.15, 2.33, 3.111,
 3.205, 3.206
 Sieradz 1.17, 1.42, 5.8, 5.9,
 5.27
 Sierosławice 2.28, 2.29,
 5.109
 Silos 4.17
 Skalbmierz 1.65, 5.101
 Skarżysko Klasztorne – zob.
 Skarżysko Kościelne
 Skarżysko Kościelne 1.120,
 2.13, 2.16, 2.17, 2.19-
 2.21, 2.23, 2.134,
 2.164-2.172, 3.8, 3.9,
 3.11-3.13, 3.22, 3.24,
 3.76, 3.201, 4.141,
 4.144, 4.145, 4.149,
 4.177, 4.199, 4.200,
 4.202, 5.93, 5.130-
 5.135, 5.138, 5.141,
 5.149, 5.150, 5.168,
 5.169, 5.173, 5.175-
 5.178
 Skarżysko Książęce 2.13,
 2.14, 2.16, 2.17, 2.19,
 2.165, 2.170, 3.18, 3.23,
 3.199, 3.201, 4.141,
 5.51, 5.169, 5.206
 Skarżysko Opackie – zob.
 Skarżysko Kościelne
 Skarżysko Rycerskie – zob.
 Skarżysko Książęce
 Skoki 2.56, 2.69
 Skronina 5.109
 Skrzywno 1.21, 2.40, 3.11,
 4.66, 4.67, 4.74-4.76
 Słaboszowice 5.39
 Smarków 2.69
 Smoleń 5.90
 Smoleńsk 2.57, 2.59
 Smyrna 4.9
 Sochaczew 5.46
 Sokolina 4.66, 4.74-4.76
 Sokołów 2.31, 4.107, 5.109
 Solec 1.15, 1.28, 1.35, 1.40,
 1.43, 1.44, 2.48, 4.66,
 4.67, 4.74-4.76, 5.97
 Sorbin 1.160
 Sosnowiec 1.86, 4.44, 4.104,
 5.90
 Sośniczany (Sośnica) 1.10,
 1.13, 1.14
 Sprowa 5.40
 Stałowa Wola 5.105
 Stanesti 2.153
 Staniątki 5.16
 Stanowiska 2.56
 Stara Słupia 5.30
 Stara Wieś 2.69
 Starachowice 1.108, 2.81,
 2.82, 2.84-2.86, 2.92,
 2.104, 2.112, 2.117-
 2.119, 2.121, 2.143,
 3.43, 3.47, 3.50, 3.98,
 3.99, 3.101, 3.128,
 4.79-4.81, 4.84, 4.85,
 4.87-4.93, 4.134, 4.136,
 4.138, 4.139, 4.144,
 4.177, 4.191, 5.86, 5.93,
 5.97, 5.105, 5.171,
 5.174, 5.176, 5.216,
 5.218
 Starsiedlice 5.37
 Stary Odrowąż 5.109
 Stary Sącz 5.31, 5.44
 Staszów 1.63, 1.66
 Stąporków 1.160, 1.161,
 2.143, 5.216, 5.246
 Stefanków 2.131, 2.134
 Stężycza 1.8, 1.1.13, 1.45
 Stoczek 2.131
 Stoczek 2.69
 Stołpiniec 2.33
 Stopnica 1.86, 1.87, 5.74
 Stradom 5.50
 Strigonium (Esztergom)
 2.42
 Strzelce Sąddeckie 5.44
 Strzeliska 2.60
 Strzemieszyce 1.144
 Studzianek 5.187
 Studzianna 5.114
 Sużno 5.108
 Styków 4.92
 Suchedniów 1.120, 1.124,
 1.132, 1.137, 1.144,
 2.19, 2.21, 2.80, 2.138,
 3.198, 3.205, 4.110,
 4.113, 4.155, 4.159,
 4.167, 4.204-4.207,
 5.131-5.141, 5.148,

5.149, 5.180, 5.181,
 5.183-5.187, 5.192,
 5.198, 5.202, 5.206,
 5.216
 Susza (zamek) 2.37
 Sycyna 2.35, 2.36
 Szadek 3.80, 3.85
 Szczecin 5.77, 5.99
 Szczegło 1.50, 1.70
 Szczekociny 5.40, 5.232,
 5.233
 Szczepanków 2.15
 Szczepanów 4.33
 Szczepanów 2.14, 2.16,
 2.18, 3.18, 3.22, 3.30,
 3.181, 4.141, 5.206
 Szczepowice Rządowe 3.101
 Szczęśliwice 2.81
 Sziszko 5.45
 Szydłowiec 1.23, 1.104,
 1.160, 1.164-1.1.169,
 1.179, 2.13, 2.21, 2.82,
 2.86, 2.134, 2.135,
 2.138, 3.11, 3.18-3.20,
 3.22, 4.102, 4.202, 5.33-
 5.39, 5.42, 5.43, 5.48,
 5.50, 5.51, 5.109, 5.130,
 5.134, 5.135, 5.139,
 5.141, 5.149, 5.150,
 5.200, 5.206, 5.207,
 5.210, 5.214
 Szydłowska Wola 5.43
 Szydłów 5.101, 5.200
 Szydłówek 5.51
 Śrem 5.53
 Świdnica 5.214
 Świdnik 3.123
 Świerczek 2.16
 Świerże 2.60
 Świetlikowa Wola 2.70
 Święta Katarzyna 2.84,
 5.231
 Tałajówka 2.60, 2.73
 Tarczek 5.30, 5.231
 Tarłów 1.15, 5.101
 Tarnawy 5.24
 Tarnobrzeg 2.82, 5.86
 Tarnogród 1.47
 Tarnowskie Góry 2.81
 Tarnów 2.82, 4.48, 4.72,
 5.44
 Tartu 2.43
 Tczów 5.182
 Thórzówek 2.69
 Thurów 2.56
 Tiatyra 4.9
 Tokarnia 5.217
 Tomaszów Mazowiecki
 1.144, 5.62
 Torno 2.41
 Toruń 2.82
 Tours 4.15
 Truskolasy 1.50
 Tudorów 1.50, 1.70
 Tursko Wielkie 5.26, 5.29,
 5.30
 Twer 4.195
 Tymienica 1.137
 Tyniec 5.43, 5.230
 Tyraspol 5.228
 Ubyszów 2.158
 Uhorskie 2.59
 Ursus 2.105, 3.122
 Urzędów 1.47, 4.66, 4.67,
 4.74-4.76
 Usłów 2.14, 2.18, 3.20
 Ussita 2.154
 Uzhanie 2.61
 Vienne 4.11
 Walewice 3.165
 Wanacja (Wenecja) 4.85
 Warka 1.21-1.1.23, 1.40
 Warszawa 1.8, 1.20-1.1.22,
 1.31, 1.33, 1.40-1.1.43,
 1.50, 1.62, 1.69, 1.76,
 1.77, 1.83, 1.85, 1.86,
 1.127, 1.141-1.1.143,
 1.150, 1.162, 1.166,
 2.44, 2.50, 2.66, 2.82,
 2.85, 2.99, 2.113, 2.128,
 2.132, 2.133, 2.146,
 2.149-2.154, 3.32, 3.34,
 3.56, 3.124, 3.161,
 3.171, 3.180, 3.196-
 3.199, 3.216, 3.218,
 4.62, 4.97, 4.114, 4.153,
 4.170, 4.175, 4.177,
 4.195, 4.198, 5.57,
 5.60, 5.63, 5.122, 5.153,
 5.154, 5.162, 5.201,
 5.207, 5.220, 5.227
 Waszyngton 2.153, 3.56
 Watykan 1.80, 1.83, 2.153,
 5.236
 Wąchock 1.21, 1.61, 2.84,
 2.86, 2.131, 2.132,
 2.134, 2.135, 2.137,
 2.138, 2.164, 2.166, 3.7,
 3.9, 3.11, 3.12, 4.84,
 4.86, 4.87, 4.93, 4.151,
 4.193, 5.97, 5.105,
 5.131, 5.133, 5.134,
 5.136-5.141, 5.149,
 5.195-5.199, 5.206,
 5.217
 Wejherowo 2.81
 Wenecja 3.116, 3.141
 Wesołka 2.55
 Wethausen 2.61
 Wiaźma 2.74
 Wiedeń 1.40, 1.78, 2.153,
 3.84
 Wielgie 2.48, 2.54
 Wielka Wieś 1.120, 2.21
 Wielki Tursk – zob. Tursko
 Wielkie
 Wielkie Łuki 2.37
 Wieluń 1.42
 Wierkiejówka 2.60, 2.73
 Wierzbita 1.21, 1.28
 Wierzbie 2.64
 Wierzbnik 1.120, 1.125,
 1.131, 1.132, 1.138,
 1.139, 2.21, 2.143, 4.80-
 4.85, 4.87-4.92, 5.97
 Wierzchowiny 2.69
 Wierzchowska 2.60
 Wiesbaden 5.77
 Wilno 4.119
 Winnica 5.103
 Wiślica 1.11, 1.13, 1.14,
 2.37, 2.86, 3.79, 4.69
 Włocławek 4.51, 4.52, 4.62,
 5.223
 Włodzimierz Wołyński 5.7
 Włoszczowa 1.86, 1.87, 5.76
 Wojciechowice 5.39
 Wojciechów 5.217
 Wojtyniów 3.103, 3.106
 Wola Będnowska 2.69
 Wola Gołębiowska 1.21
 Wola Guzowska 1.23, 1.24,
 1.26
 Wola Jedlińska 3.101
 Wola Kietlicka 2.54
 Wola Korzeniowa 5.51
 Wola Krasowska 2.68
 Wola Mokrzeska 3.100
 Wola Ossowińska 2.69

Wolbórz 1.45, 1.46
Wolbrom 4.44, 5.101
Wolica 2.73
Wołów 1.160
Wormacja 4.18
Worowice 1.50, 1.70
Wownia 2.59
Wrocław 4.51, 5.214
Wrzos 2.134
Würzburg 2.55, 3.84
Wysoka 5.37
Wyszymontów 2.187
Zagnańsk 1.128, 2.143,
2.144
Zagoźdźon – zob. Pionki
Zagórzany 2.153
Zaklików 4.66, 4.67,
4.74-4.76

Zakopane 5.154
Załańów 2.60
Zamość 2.49, 2.82, 2.143
Zawichost 1.15, 1.27,
1.28, 1.33, 1.35-1.1.37,
1.45, 1.46, 4.66, 4.67,
4.74-4.76, 5.7, 5.24,
5.28, 5.101, 5.185,
5.200
Zawiercie 1.86, 5.90
Zbąszyń 5.18
Zborzyce 2.61
Zbrojów 2.159, 2.160
Zbrojów 3.104
Zdołbunów 2.144
Zębocin 5.37, 5.51
Zgórsko 2.63
Zielona Góra 3.117

Złoczów 2.33
Złota 2.87
Zochcin 1.50, 1.70
Zochcinek 1.50
Zubrzyja 2.73
Zwierzyniec 5.14
Zwoleń 1.21, 2.36, 4.66,
4.74-4.76, 5.72
Żabików 2.41, 2.68
Żarnowiec 4.66, 4.74-4.76
Żarnów 3.10, 5.207
Żurawica 3.82
Żychcice 1.86
Żyrardów 5.62
Żyrcin – zob. Rejów

Opracował: **Marcin Medyński**

Indeks osób, t. 1-5

Cyfra przed kropką oznacza numer tomu, liczba po kropce – numer strony

- Abram Albin 2.94
Adamczyk Mieczysław
1.123, 1.124, 4.118
Adamczyk Tadeusz 5.130
Adamowski 1.58
Adamska Anna 2.181
Adrianowicz Jerzy 3.194
Albrecht Andrzej 1.124
Albumasar (Abu Ma'shar
al-Balkhi, al-Falaki) 3.89
Aleksander III (papież) 4.27
Aleksander Jagiellończyk
2.31
Aleksander Macedoński 2.45
Aleksandra Fiodorowna
(Teodorowna) 2.143
Alighieri Dante 4.12
Alis 1.59
Alkabicusz (Al-Quabisi,
Alchabitius) 3.80
Ambroży św. 4.22, 4.24-
4.27, 4.29
Andrzej Łabędź 5.38
Andrzej Łaskarz z Gosławic
4.32
Andrzej ze Studzionnego
2.32
Anna 5.46
Antek 1.59
Antoni z Napachania 3.81
Antoniak Władysław 5.130
Antoniewicz Stanisław 5.171
Antosiewicz Janina 5.130
Apraksin Fiodor 1.66
Apraksin Stiepan 1.66
Aprays Franciszek 4.132,
4.133
Arciszewski Tomasz 1.101
Arnold Stanisław 2.88, 3.10
Arpadowie (dynastia) 5.8
Arystoteles 2.45, 3.80, 3.89
Atanazy Wielki 4.22
August II 4.39
August III 1.53, 4.37, 4.39,
5.188
Augustyn 5.117
Augustyn św. 4.10, 4.12,
4.15, 4.17, 4.22-4.24,
4.27, 4.32
Babicka Henryka 5.130
Babicz 5.171
Babski Franciszek
Zachariasz 5.187
Baczyna 1.60
Baehren 5.173
Bajazyd II (Bajazed II) 5.49
Baksa Jerzy 5.31
Balicki Paweł 5.43
Baliński Franciszek 4.107
Balzam 5.72
Bałtruszajtis Andrzej
1.94-1.96, 1.98, 3.31,
3.49, 3.152, 3.154,
3.155, 3.156, 3.161
Bałtruszajtis Marta 1.95,
3.155, 3.156
Banaszek Marian 3.37
Banaszewski Kazimierz
5.130
Banaszewski Stanisław
2.160
Banaś D. 1.126
Bańkowski Piotr 5.85, 5.90
Baran Alina 5.224
Baran Antoni 3.31
Baran S. 1.103
Baranowska Regina – zob.
Kazanowska Regina
z Baranowskich
Baranowski Albert
(Albrecht) 2.44, 2.63
Barański Władysław 1.105
Barbara (z Sulborowic)
z Szydłowieckich 5.38,
5.39
Bargiel Jan 1.127-1.131
Bartenschlager Fritz 5.72
Bartosiewicz Roman 1.99
Bartosz Tadeusz 2.100
Bartoszewicz Stanisław
1.125, 1.143
Barzycki Andrzej 5.183
Barzykowski Stanisław 5.206
Basa Zdzisław 2.95
Basica 1.59
Bastrykowski Aleksander
1.49, 2.32
Batu-chan 5.26
Bauminger Róża 3.56
Bazylewski Ludwik 5.84
Bazyli św. 4.26
Bączalski Seweryn 2.42, 2.45
Bąk Antoni 5.131
Bąk Lucyna 5.130
Bąk Marianna 5.130
Bąk Tadeusz 5.130
Beck Józef 2.153
Beczkowski Zygmunt 2.89
Bela IV 5.8
Belfer Jakub 5.162
Bełżecka Katarzyna – zob.
Stanisławska Katarzyna
z Kazanowskich, 2. voto
Bełżecka
Bełżecki Aleksander 2.64
Benedykt XV 1.78-1.80,
1.82, 2.150, 2.151,
2.154
Ber 5.162
Ber Irena 5.162
Bergiersztein Leon 5.130
Berkowicz 5.156, 5.163
Bernard z Ciepeliowa 2.32
Bernat Antonina 5.130
Beroaldo Filip 5.51
Bertram Adolf 1.81, 1.83
Berus Jerzy 5.130
Bębnowscy (rodzina)
5.109-5.111

Bębnowski Gabriel 5.110
 Bębnowski Hieronim 5.110
 Bębnowski Jan 5.110
 Bębnowski Marcin 5.110
 Bębnowski Paweł 5.111
 Bębnowski Stanisław 5.110
 Bębnowski Stefan 5.110
 Bębnowski Trojan 5.110
 Bębnowski Wojciech 5.110
 Białaczowscy (rodzina)
     5.109
 Białkiewicz Michał 1.64
 Białko A. 5.162, 5.164
 Białoński Wiesław 3.118
 Biechoński Jan 5.199
 Bielecka Maria 5.160, 5.163
 Bielecka Wacława 5.164
 Bielenin Kazimierz 5.215
 Bielski Seweryn 4.124, 4.127
 Biernacki Antoni 1.95, 1.96,
     1.99, 1.104, 3.167
 Bierut Bolesław 5.79
 Bierzyński Józef 1.58
 Bilczewski Józef 1.82
 Bilska Renata 2.173
 Bilski Franciszek 1.96, 1.117
 Bilski Franciszek 2.129
 Bilski Jan 2.129
 Bilski Józef 2.129
 Bilski Lucjan 5.130
 Bilski Ludwik 2.129
 Bilski Roch 5.87
 Bilski Roman 1.100, 3.31
 Bilski Stanisław 5.130
 Bilski Wawrzyniec 2.129
 Bilski Wincenty 1.99, 1.101,
     1.104, 1.113
 Bilski Władysław 1.100,
     1.104
 Bilski Władysław 5.130
 Bimer Feliks 1.100, 1.101
 Bimer Teofil 1.95
 Birkenmajer Aleksander
     3.82
 Biskup Maria 5.130
 Biskupiec Jan 4.28, 4.31
 Blanke Max 3.105
 Blehemin Maria Kleota –
     zob. Kazanowska Maria
     Kleota z Bleheminów
 Blum Bogusław 3.44
 Błach 1.59
 Błażkowa 5.117
 Błoński Filip 1.58
 Bobola Andrzej 2.52
 Bobowski Konstanty 1.100,
     1.101, 1.102, 4.106
 Boccaccio Giovanni 3.91
 Bochenek Tadeusz 1.128,
     1.135
 Bock 1.53, 1.58
 Bogdalski Czesław 3.36
 Bogucki Tomasz 5.222
 Bogusławski Marcin 1.95
 Bojarski 4.144, 4.148
 Bolechowski Mateusz 3.227,
     4.189
 Bolesław II płocki 5.22
 Bolesław Krzywousty 5.11
 Bolesław Pobożny 5.6, 5.8
 Bolesław V Wstydlivy 5.6,
     5.9-5.11, 5.14, 5.15,
     5.26, 5.27
 Boni Andrzej 5.61
 Boniecki Adam 2.28, 2.29,
     2.31, 2.32, 5.110, 5.112
 Boratyński Antoni 2.108
 Borkowscy (rodzina) 1.166
 Borkowska M. 2.87
 Borkowska Małgorzata 3.20
 Borkowski Jan Filip 2.68
 Borkowski Piotr 3.21, 4.199
 Borowicz 3.178
 Borowiec Karol 2.160
 Borowiec Ludwik 2.159
 Borowiec Wacław 2.160
 Borowiec Zdzisław 5.130
 Borowiec Zdzisław 5.130
 Borowik Zenon 2.93
 Borzęcki Paweł 1.35, 1.37,
     1.43
 Borzobohaty Wojciech 4.204
 Bożek Antoni 1.84
 Bracha Krzysztof 1.175
 Branicka Zofia – zob.
     Potocka Zofia
     z Branickich 5.112
 Brautigan Otto 3.94
 Broczkiewicz (Wojciech?)
     1.59
 Brodnicki 2.138
 Brodowska Krystyna
     z Kazanowskich 2.69
 Brodowski Wojciech 2.69
 Broel-Plater Cezary 5.53,
     5.54
 Broel-Plater Edward 5.58
 Broel-Plater Eliza
     z Zamoyskich 5.58
 Broel-Plater Henryk 3.96,
     5.57-5.59
 Broel-Plater Józef Augustyn
     5.57, 5.58
 Broel-Plater Konstanty
     Wiktor 5.55, 5.57
 Broel-Plater Ludwik 5.62
 Broel-Plater Ludwik
     Kazimierz 3.96, 5.54-
     5.58
 Broel-Plater Zofia 5.57
 Broel-Plater Zygmunt 3.96,
     5.57, 5.59-5.63
 Broel-Platerowie (rodzina)
     1.160, 1.162, 1.179,
     3.96, 5.53, 5.56-5.58,
     5.221
 Broniowska Zofia 2.72
 Broniowski Jan Kazimierz
     2.72
 Bronner Irena 3.56
 Browning Christopher 5.65
 Brudzyński Franciszek 1.86
 Brylski Ignacy 1.59
 Brylski Szymon 1.59
 Brzozecki Sławomir 4.62,
     5.230
 Brzyna Antoni 4.107
 Buchowicz Władysław 5.130
 Buczek Janina 5.130
 Buczek Mieczysław 5.130
 Buczkowski Leonard 4.134
 Budzynowski 5.170
 Bugajski Ryszard 3.215
 Bugdoł Bernard 4.132
 Buko Andrzej 2.164, 3.10
 Bukowiecki Antoni 1.145
 Bukowski Stanisław 5.172
 Bukowski Wojciech 5.172
 Bukraba Kazimierz 5.227
 Buonaccorsi Filippo 5.41
 Burak 1.59
 Burchard Przemysław 3.36
 Burchard z Wormacji 4.18
 Burleska Barbara 5.192
 Burleska Krzysztof 5.192
 Burundaj 5.26
 Bury Andrzej 5.130
 Burzyński Mikołaj 4.124
 Bykowski F. 1.138

Bylina Stanisław 5.235
 Bzymka Julian 1.95
 Caban Wiesław 3.36
 Carosi (Carossi) Jan Filip
     3.22, 4.151
 Casanova de (rodzina) 2.28
 Cegiłka Waław 3.61
 Cegliński Jan 1.99
 Celski Zbigniew 5.177
 Cezary z Arles 4.17
 Chałasiński Józef 2.111
 Chałoński Rafał 5.88
 Chałupiec Apolonia 5.60
 Charłamow Mikołaj
     Wasiliewicz 5.124
 Charytańska Maria 5.183
 Chaś Franciszek 3.101
 Chęcińscy (małżonkowie)
     5.75
 Chętkiewicz 1.59
 Chęlewicy (rodzina) 1.28,
     1.165, 1.179, 5.109,
     5.221
 Chłopek Maciej 3.212
 Chmielewski 1.58
 Chmielewski Maxymilian
     2.132
 Chmielnicki Bohdan Zenobi
     2.70, 2.72
 Chmielnicki Chaskiel 1.95,
     1.96, 1.99
 Chmielnicki Antoni 2.132
 Chodkiewicz Jan Karol 1.23,
     1.24, 1.29, 2.44, 2.58,
     2.63
 Chojnaccy (rodzina) 4.111
 Chojnacka Wanda 5.131
 Chojnacki Grzegorz 5.131
 Chojnacki Jan 4.107
 Choma Stefan 1.102, 1.103
 Chomentowska Edyta 5.231
 Chomentowski Marcin 1.22
 Choroszewski Wincenty
     5.55, 5.190
 Chorzelka Z. 1.133, 1.137
 Chrepiński Wiktor 5.248
 Christiani Franciszek
     Ksawery 1.166, 1.167,
     1.179
 Chruszczow Aleksiej
     Iwanowicz 1.66
 Chruściński Henryk 2.159
 Chrzanowska Alicja 5.131
 Chrzanowska Bożena 2.173
 Chrzanowska Karolina 5.232
 Chrzanowski Bernard 2.80
 Chrzanowski Jan 2.159
 Chrzanowski Maksymilian
     5.131
 Chrzanowski Stanisław
     2.159
 Chrzanowski Stanisław
     5.131
 Chrzastowski Jan 2.73
 Chyb Józef 2.157, 2.158
 Chyła Roman 2.187
 Ciaś Antoni 5.131
 Cichocki 1.59
 Cichocki Franciszek 5.173
 Cichocki Władysław 1.94,
     1.95, 3.152
 Cichorski Władysław 5.199
 Ciechański Michał 1.40
 Ciecierska Anna – zob.
     Kazanowska Anna
     z Ciecierskich
 Cieński Kasper 3.143
 Ciepeliowski (Czepeliowski,
     Czepelowski) Jakub 2.33
 Ciepeliowski (Czepeliowski,
     Czepelowski) Paweł 2.33
 Ciesielska Aleksandra 3.203
 Cieszkowski Hieronim 2.72
 Cieśla Jan 1.6, 2.5, 3.6, 4.6
 Cieśliński Stanisław 1.172
 Ciosk Stanisław 3.18, 3.32,
     3.42
 Ciosk Zofia 3.206
 Cizek Antoni 5.131
 Ciuk Anna – zob. Kopeć
     Anna z Ciuków
 Ciuk Tadeusz 2.157-2.159
 Ciupińska Małgorzata 3.208
 Corn Bogusław 1.100
 Cowper Edward Alfred 3.166
 Cybulski 1.59
 Cygan Andrzej 1.162
 Cymerska Zofia 3.161
 Cyprian św. 4.10, 4.19
 Cyrowicz Antek 1.59
 Cyrowicz Szymon 1.59
 Cyryl Jerozolimski 4.13, 4.15,
     4.16, 4.22, 4.26, 4.29
 Czachowski Dionizy 1.179,
     2.168, 4.122-4.124,
     5.197, 5.198
 Czajkowski Józef 5.131
 Czapla Eugeniusz 5.131
 Czaplarska Józefa 1.95,
     1.145, 3.31
 Czaplarski Waław 1.94,
     1.95, 1.96, 1.145, 3.167
 Czapski Antoni 5.56
 Czapski Stanisław 1.58
 Czarnecki Maciej 3.208
 Czarnecki Stefan 1.32, 1.39
 Czarnowska Barbara 4.122
 Czarnowski Stanisław Jan
     2.83
 Czartoryski Kazimierz
     Florian 1.46
 Czaryski Lejbuś 5.76, 5.77
 Czechowski Władysław 5.77
 Czekierska Estella – zob.
     Suchecka Estella
     z Czekierskich
 Czernichowski Piotr 1.135
 Czerwiak Adam 5.172
 Czerwiak Andrzej 5.172
 Czerwińska Henryka 5.87
 Czerwinski Florentyn 5.228
 Czerwicz Stanisław 2.137
 Dachno Jerzy 3.124
 Dacka-Górzyńska Iwona
     Monika 1.175
 Daniłowiczówna
     Konstancja – zob.
     Potocka Konstancja
     z Daniłowiczów
 Dańczak Andrzej 1.137
 Daszyński Ignacy 1.94
 Dawidowicz Władimir
     Giorgiewicz 3.170
 Dąbrowska Albina 5.131
 Delimata Małgorzata 4.7
 Dembiński Jakub 5.40, 5.43
 Dembowski Władysław
     3.164
 Demel Jadwiga 1.104
 Denhoff Jerzy 2.28
 Denisow Fiodor Pietrowicz
     1.65, 1.66
 Depiński Jan 2.142, 2.145,
     2.148
 Deręgowski (Derengowski)
     Piotr 5.198
 Derlatka Piotr 5.117
 Derlatka Wiesław 5.169,
     5.170, 5.173, 5.174

- Dersław z Odrzywołu 2.32
 Derwich Marek 1.175
 Detka Janusz 3.213
 Dębicki Longin 5.131
 Dębieńscy (rodzina) 5.109
 Dębińska Zofia – zob.
     Kazanowska Zofia
     z Dębińskich
 Dębiński Jakub 5.42
 Dębiński Jan 2.68
 Dębiński Samuel 2.68
 Dębowska Maria 5.228
 Długosz Jan 3.222, 5.21,
     5.41, 5.42, 5.44-5.46,
     5.48
 Dmowski Roman 4.120,
     4.121
 Dobiesław z Końskich
     5.109
 Dobiesław z Kurozwek 5.43
 Dobiesław ze Sprowy 5.40
 Dobiesław ze Szczekocin
     5.40
 Dobrowolski Zdzisław 5.131
 Dobrzański Henryk „Hubal”
     1.179
 Domagała Rozalia 5.131
 Domańska Róża 3.207
 Domański Stanisław 3.111
 Domański Tomasz 2.185,
     2.186
 Domaszewski Erazm
     Widlica 2.67
 Domaszowski Mikołaj 2.68
 Domosław 5.13
 Dorobczyński Bronisław
     2.143, 2.145, 2.148
 Doroszewski Marcellian 2.29
 Doroszewski Władysław 3.8
 Drążkiewicz Antoni 5.200,
     5.207
 Drobner Bolesław 1.101
 Drobniak Zuzanna 3.206
 Drocki Włodzimierz 5.56
 Drożdżewicz Tomasz 5.131
 Dróżdź Helena 5.131
 Dróżdź Jan 5.131
 Drucki-Lubecki Bogdan
     5.54
 Drucki-Lubecki Franciszek
     Ksawery 4.88, 4.191
 Drzewiecki Jan 4.71
 Dudek Władysław 5.131
 Dulewicz Jarosław 3.72,
     5.239-5.243, 5.245,
     5.247
 Dulęba Halina 5.132
 Dulęba Wanda 5.131
 Duliński 1.59
 Dulski Krzysztof 2.59
 Dumania Stefan 1.136
 Dunin 1.64
 Dunin Mieczysław 3.207
 Dunin Modliszewska
     Katarzyna – zob.
     Szczawińska
     Katarzyna z Duninów
     Modliszewskich
 Dunin Piotr 5.44
 Duninowie (ród) 5.221
 Dupak Wincenty 5.131
 Duracz Walenty 3.23
 Duraczone (rodzina) 3.23
 Durand Guillaume
     z Saint-Pourçain – zob.
     Durandus de S. Porciano
 Durandus de S. Porciano
     4.32
 Durawicz Mikołaj 4.107
 Durlik Bogusław 2.97
 Durlik Franciszek 5.131
 Durlik Jadwiga 2.159
 Duwall Jan 4.72
 Dworak Walenty 5.131
 Dworzaczek Włodzimierz
     2.40, 5.34
 Dygasiński Adolf 2.85
 Dylewski 5.188
 Dymant Chana 1.118
 Dymitr Samozwaniec 2.55,
     2.56, 2.62
 Działyńska 2.138
 Działyńska Zofia
     z Zamoyskich 2.43, 2.48
 Działyński Łukasz 2.43
 Działyński Tytus Adam 5.39
 Dwidowicz Anna 5.131
 Dziekoński Józef Pius 3.146,
     3.148
 Dzieniakowska Jolanta
     1.123, 4.118
 Dzierżanowska Krystyna
     3.207
 Dzierżek Remigiusz 2.59
 Dzierżek z Rytwian 5.44
 Dziwiewit Piotr 5.171
 Dzioba Czesław 2.160
 Dzioba Janina 2.160
 Dziobkowska 1.59
 Dziuba Jan 5.131
 Dziubiński Ireneusz 3.99
 Dzymański D. (?) 3.156
 Echaust Władysław 5.132
 Edelman Marek 3.195
 Eichmann Adolf 3.193
 Ejsmond Franciszek 1.179
 Ekspaar Anton 1.63
 Eleń Tomasz 5.116
 Elżbieta Rakuszanka 5.50
 Elżbieta z Ciepłowa 2.32
 Erbel Józef 1.104
 Erbel Leopold 5.132
 Ergietowski Wawrzyniec
     1.100, 1.102, 1.104,
     1.105
 Estreicher Karol (starszy)
     4.58, 4.60, 4.63, 4.73,
     5.228
 Estreicherowie (rodzina)
     4.57
 Euklides 3.80
 Eustachy ze Sprowy 5.40,
     5.47
 Falarowski Roman 3.224
 Falińska Rozalia 5.132
 Fałkowski Wojciech 5.47,
     5.48
 Faracki Jan 5.184
 Fąfara Leon 5.132
 Fąfara Pelagia 5.132
 Fedykówna Helena 4.107
 Feldman Mendel Szmul
     1.95, 1.102, 1.100,
     1.142, 3.165, 3.166
 Ferber Jan Jakub 3.22
 Ferdynand z Tyrolu 2.37
 Ferens Paweł 5.117
 Fersztending Israel 3.193
 Fiącek Józef 3.208
 Fidos Jarosław 4.42
 Fiedorowicz Karol 2.95,
     2.103
 Figarski Franciszek 1.105
 Figiel Jan 4.109
 Fijałkowski Henryk 3.67
 Fijałkowski Jan 3.31
 Fijałkowski Wincenty 5.173,
     5.175
 Filip z Fermo 4.18, 4.30

- Filipczyk Eugeniusz 2.99
 Filipow Zbigniew 3.219
 Filonowicz Aleksander 5.132
 Firkowicz Bogusław 2.133
 Firlej Henryk 2.56, 2.63, 2.68, 2.74
 Firlej Mikołaj 2.31, 2.66
 Firlej Zofia – zob. Potocka Zofia z Firlejów
 Firlej-Idzikowska Elżbieta 3.207
 Firlejowie (rodzina) 2.68, 2.69
 Fitas Józef 5.132
 Fitas Władysław 5.132
 Fiutowska Janina 5.132
 Fiutowski W. 1.128
 Fleiszerowicz Ignacy 5.132
 Florek Marek 2.187
 Fodyga Kasper 1.179
 Fornal Franciszek 5.132
 Fortuna Paweł 3.209
 Fraenkel Antoni 4.90
 Franc 1.59
 Frank Anna 5.132
 Frankiewicz Stanisław 1.99, 1.100
 Frey Hans 3.56
 Freyer Antoni 5.199
 Friedberg Marian 3.10
 Fritzsche Hans 3.94
 Frycz Stefan 5.95
 Fryderyk August 1.164
 Fryderyk Jagiellończyk 5.48-5.50
 Frydman 5.72
 Frydman 5.73
 Fulgencjusz św. 4.12
 Furnal Jan 5.132
 Gadecki Andrzej (?) 4.148
 Gadula Eustachiusz 3.207
 Gagat 1.59
 Gajewska Anastazja – zob. Mołdawa Anastazja z Gajewskich
 Gajewski Bogusław 5.133
 Gajkowski Jan 1.77
 Gałazka Waldemar 1.49, 5.219
 Gałka Stefan 1.101
 Gapka 1.59
 Gapys Jerzy 2.187, 3.192
 Garbacz 1.129
 Garbacz 5.202
 Garbacz Helena 5.133
 Garbacz Lucjan 1.128
 Garbacz Teofil 1.95, 1.96, 1.97
 Garbacz Władysław 1.95, 1.96
 Garbala Józef 1.133, 1.134
 Garbala Stanisław 5.133
 Gasparri Pietro 1.76, 1.78, 1.79, 1.81, 1.83, 2.154
 Gaszyński Leonard 5.202
 Gauda Wulf 1.54
 Gawęcki Tadeusz 5.186
 Gawkowski Zygmunt 1.125
 Gawlik Leszek 1.175
 Gąsior Leon 2.96
 Gąsiorowska-Grabowska Natalia 3.32
 Gąssowski Jerzy 3.10
 Gembala Jan 5.46
 Gembicki Piotr 4.83, 4.86
 Gembicki Wawrzyniec 2.60
 Gerson Jean 4.32
 Gębska 1.59
 Gębski Jan 1.100
 Gębski Tadeusz 2.158
 Gibała Bronisław 5.132
 Gibaszewski Krzysztof 3.59, 3.193, 3.194, 5.66, 5.67
 Gierczak Jan 3.68
 Gierek Edward 2.112, 2.121, 2.171, 3.121, 3.122
 Giermakowski Tadeusz 2.159
 Gieysztor Aleksander 3.10
 Gil Jan 5.133
 Ginter 3.101
 Giździół Celina 5.132
 Glaber Andrzej z Kobylina 3.81
 Glejzer Józef 1.100
 Gliksman Feliks 5.90
 Gliński Waldemar 1.175, 3.8
 Gluza Barbara – zob. Piątkowska Barbara
 Gluza Bolesław 5.169, 5.170
 Gluza Jan 5.173
 Głazek Józef Lucjan 5.84
 Głąb Janina 5.132
 Głogowska Aleksandra z Kazanowskich 2.56, 2.74
 Głogowski Mikołaj 2.74
 Głowacka Zofia 5.220
 Głowacki Aleksander – zob. Prus Bolesław
 Głowacz Stanisław 5.133
 Głowala Kazimierz 2.159
 Głowiak Tomasz 4.106
 Głownia Mieczysław 5.137
 Głożowie (rodzina) 3.23
 Głuch Marian 5.219
 Gnat Jadwiga 2.158
 Gniewaszewski Stanisław 5.132
 Gniewosz Barbara – zob. Kochanowska Barbara z Gniewoszków
 Goeck Emil 1.130
 Gocel Tomasz 4.208, 4.209
 Godecki Andrzej 4.148
 Godlewski 1.58
 Godowski Piotr 5.40
 Godziębowie (ród) 1.175
 Goebbels Joseph 3.94
 Goldblit 5.74
 Gołąb Piotr 3.70
 Gołębiowska Jadwiga 5.132
 Gołuchowski Andrzej 2.36
 Gołuchowski Józef Wojciech 5.201
 Gomulski Bronisław 2.158
 Gomułka Władysław 2.102, 3.121, 3.211
 Gonciarz Janusz 3.6
 Gossberg Karl 3.97
 Gost Matiasz 2.35
 Gostomska Zofia – zob. Kazanowska Zofia z Gostomskich
 Gostomski Anzelm 2.51
 Gostomski Jan 2.54
 Goszczyński Lucjan 3.155, 3.156
 Gościńska Wanda 4.132, 4.133
 Goźdz Grzegorz 5.46
 Goźdzarski Stefan 5.133
 Góra Władysław 5.254
 Górecki Piotr 5.132, 5.226
 Górka Jan 3.115
 Górski Karol 3.10

- Górski Piotr 4.124
 Górski Wojciech Jan Józef (Józef Wojciech) 4.43, 4.65, 4.67, 4.69, 4.70-4.72, 4.74-4.76
 Grabiński Stanisław 3.164, 3.165
 Grabkowski 1.58
 Grabowska 1.138
 Grabowska Olga 3.209
 Grabowski Jan 5.185
 Gradowa 5.116
 Gräfe Hellmut Erich 3.94
 Grata Paweł 5.241
 Groch Jakub 2.143
 Grochowski Jan 1.66
 Grodnicki Jan 1.96, 1.99
 Grondzki Józef 5.195
 Gronostaj (Wyszota) z Businy 2.29
 Gronowski Michał 5.230
 Grosicka Marzena 3.70
 Groswirt-Szechter Genia 3.56
 Grot Jan 2.32
 Grotowski Kacper 5.112, 5.114, 5.116, 5.117
 Grottger Artur 5.217
 Grudzewicz B. 5.164
 Gruszczyński Franciszek 5.132
 Gruszczyński Jan 1.95
 Gruszczyński Tadeusz 4.107
 Gryfina Halicka 5.8, 5.26
 Grygiel Andrzej 5.87
 Gryz Ryszard 3.71, 4.209
 Gryza Daniela 5.132
 Grzebień Edward 2.103
 Grzebyk Henryka 5.132
 Grzegorz Wielki św. 4.19, 4.22-4.24, 4.29
 Grzegorz z Nazjanzu św. 4.16, 4.19, 4.27
 Grzegorz z Nyssy św. 4.15, 4.26, 4.29
 Grzegorz z Tours 4.15
 Grzelka Władysława 1.104, 3.42, 3.67
 Grzesiek Józef 5.133
 Grzesik Wojciech 5.88
 Gula Alfred 3.124
 Gula Jerzy 2.94, 2.95
 Gula Mieczysław 3.99
 Gula Władysław 5.132
 Guldon Zenon 3.13, 3.18, 3.30
 Gulski Stanisław 1.16
 Gwóźdź Stanisław 5.133
 Haagen Eugen 3.94
 Habsburgowie (dynastia) 1.72
 Hadzewicz 1.58
 Hajdel Mieczysław 5.196
 Halina Skiwska 1.137
 Haller Jan 5.224
 Hałaburda Marek 5.227
 Hampel Franciszek 5.185
 Hartman Władysław 4.107
 Hartwich Jan 5.213
 Hechcia 5.189
 Heda Antoni „Szary” 3.100
 Heinrich Teodor 2.132
 Heisterow 1.69
 Hejnarowicz Natalia – zob. Jacyna Natalia z Hejnarowiczów
 Heller 3.97
 Henning 1.130
 Henryk Walezy 1.7, 2.37
 Henryk z Wierzbna 4.31
 Henryk ze Szczekocin 5.40
 Herbut Jan 1.20
 Herbut Szczęsny 1.24, 1.25
 Herling-Grudziński Gustaw 4.205
 Hieronim św. 4.27
 Hilary z Poitiers 4.22
 Himmler Heinrich 3.94
 Hipolit Rzymski św. 4.13, 4.17, 4.24, 4.25
 Hirsch J. 1.143
 Hitler Adolf 3.228, 5.68, 5.69
 Hoczyk-Siwkowa Stanisława 3.10
 Hołowczyc Szczepan 5.227
 Horowicz 5.157
 Horowicz Menachem 3.194, 5.157
 Horst Zofia – zob. Przyrkowska Zofia z Horstów
 Humniccy (rodzina) 2.54
 Humnicka Elżbieta zob. Kazanowska Elżbieta z Humnickich
 Humnicka Jadwiga z Krasickich 2.54
 Humnicki Samuel 2.54
 Humnicki Szymon 2.54
 Hundert Gershon 1.49
 Hunia Dymitr Tymofiejewicz 2.74
 Hus Jan 5.42
 Innocenty I 4.10
 Innocenty III 4.30
 Ireneusz św. z Lionu 4.10
 Iwaniak Stefan 3.73
 Iwańczak Wojciech 2.179, 3.5, 3.227, 3.228, 4.189, 4.190, 4.192, 4.203, 5.235, 5.236, 5.238
 Iwaszkiewicz Jarosław 2.175
 Izidor z Sewilli św. 4.22
 Izycy (rodzina) 2.68
 Jabłonowska Anna Maria z Kazanowskich 2.74
 Jabłonowski Stanisław Jan 2.74
 Jabłoński Józef 5.133
 Jabłoński Kazimierz 5.133
 Jachowicz Henryk 2.97
 Jacimierska („Jasińska”) Dorota – zob. Kazanowska Dorota z Jacimierskich
 Jackowski Stanisław 5.133
 Jacyna Aleksander (s. Jana) 2.152
 Jacyna Aleksander 2.152
 Jacyna Jan 2.152
 Jacyna Natalia z Hejnarowiczów 2.152
 Jacyna Wiktoria z Ossowieckich 2.152
 Jagiellonowie (dynastia) 5.41, 5.42, 5.45, 5.50
 Jakub z Bębnowa 5.109, 5.110
 Jakub z Dębna, Szczekocin – zob. Dembiński Jakub
 Jakub z Szydłowca – zob. Szydłowiecki Jakub
 Jakubek 4.82
 Jakubowski Władysław 1.136
 Jan (archidiacon lubelski) 5.12
 Jan altarzysta 5.43

- Jan bp 5.45
Jan Chryzostom św. 4.10, 4.13, 4.15, 4.17, 4.29
Jan I Luksemburski 5.236
Jan I Olbracht 5.35, 5.42, 5.48, 5.50
Jan III Sobieski 4.37
Jan Kazimierz 1.31, 1.44, 1.46, 2.70
Jan Paweł II 3.48, 3.213, 3.215, 5.189
Jan V zatorski 5.43
Jan XXIII 4.36
Jan z Bębnowa (s. Jana z Końskich) 5.109, 5.110
Jan z Dębna 5.50
Jan z Kazanowa 2.29
Jan z Końskich 5.109
Jan z Latoszyna 5.44
Jan z Meung 5.237
Jan z Sienna 2.33
Jan z Sulborowic 5.38
Jan z Tarnowa 5.44, 5.45
Janek furman 1.59
Janiccy J. i M. 5.250
Janicki Stanisław 3.34
Janiec Danuta 1.6, 2.5, 3.6, 4.6
Janiec Jan 2.173, 3.209, 3.227
Janiec Leonard 5.133
Janikowski 1.58
Janikowski Józef 1.95, 1.100, 1.102
Janke Irena 1.135
Jankowski Andrzej 3.53
Janowski Aleksander 2.80, 2.81
Janowski Ignacy 1.175
Janusz 5.25
Jarosiński Karol 1.95
Jarosz Dariusz 2.112, 3.216
Jarosz Irena 2.96
Jaroszewicz Piotr 3.122
Jaroszyński Stefan 4.106
Jaroszyński Wacław 4.106
Jarońkiewiczowa 1.59
Jaruzelski Wojciech 2.107, 3.136
Jarzębowski Józef 5.201
Jasięńczyk-Dubiecka Halina 1.128
Jasiński Paweł 5.46
Jasińska Dorota – zob. Kazanowska Dorota z Jacimiernich
Jasińska Elżbieta – zob. Kazanowska Elżbieta z Jasińskich
Jasińska Maryna z Sapiechów 2.66
Jasiński 5.45
Jasiński Jan 2.158
Jasiński Mikołaj 2.66
Jasiński Włodzimierz Bronisław 3.147, 5.189
Jastrzębcowie (ród) 5.36
Jastrzębcówna 5.35
Jastrzębiec Wojciech 4.28, 4.31, 5.35, 5.36
Jastrzębski Cezary 1.175
Jaszewska Alicja 5.133
Jaworczeński Berek 5.161
Jazdżyński Stefan 4.125
Jączyński 1.59
Jedliński Czesław 5.133
Jedliński Jacek 5.88
Jedynak Katarzyna 3.228
Jedynak Marek 2.178, 4.191
Jedynak Stanisław 1.99
Jedynak Sylwester 5.253
Jeromin Czesław 3.117
Jerzy II Rakoczy 1.52, 2.165, 4.84
Jerzy z Kazanowa 2.29
Jerzy z Podiebradu 5.42, 5.43
Jezierski Stanisław 5.55
Jezus Chrystus 4.10, 4.13, 4.14, 4.16, 4.18, 4.19, 4.21-4.25, 4.29
Jędruszek Władysław 5.189
Jędrzejczyk Wiktor 2.160
Joachim Janina 5.133
Jolenta Helena (tu: Jolanta) 5.8
Jończyk Marek 3.69
Jopkiewicz Marcin Józef 5.198
Juchniewicz Bolesław 2.92-2.95, 2.100, 2.101, 2.103, 2.104, 2.108, 3.59
Junosza-Stępowski Kazimierz 5.60
Jurewicz A. 3.172
Jurga Tadeusz 5.209
Jurowicz Adam 3.169
Jusiakowski Roman 5.133
Justyn Męczennik św. 4.9, 4.13
Juszyński Józef Michał 5.198
Juzkowa 1.59
Kabała Stanisław 1.6, 2.5
Kachowski Michał 1.64
Kaczanowski Longin 3.53, 3.59, 5.67
Kaczmarek Czesław 1.172, 4.47, 4.58
Kaczmarek Jacek 5.232
Kaczor Jacek 5.88
Kajl E. 1.130
Kakowski Aleksander 1.76, 1.77, 1.80, 1.82, 1.87, 2.149
Kalinkowska Karolina 3.155
Kalinowski 1.59
Kalinowski Jan 5.134
Kalinowski Wojciech 3.29
Kalisz-Półtorak Joanna 3.208
Kallimach Filip – zob. Buonaccorsi Filippo
Kamiecki 2.74
Kamieński Bolesław 1.131, 1.132
Kamiński Andrzej 3.96
Kamiński Józef 3.103
Kamiński Julian 1.105
Kamudziński Mateusz 4.142
Kańska Jan 3.31
Kapusta Mieczysław 5.175
Kapuśniak Franciszek 5.134
Karasiński Wojciech 1.59
Karasiowa 1.59
Karay Felicja 3.57, 3.194
Karczewski Józef 1.58
Kardyni Walenty 5.207
Kardyś Piotr 1.165, 2.164, 2.173, 3.21, 3.201, 3.205, 3.222, 3.227, 4.189, 4.190, 4.197, 4.199, 5.227, 5.231, 5.238
Karol IV Luksemburski 5.236
Karol X Gustaw 1.52
Karpeta Janina 5.134
Karski 2.133

- Karwicy (rodzina) 3.223
Karwicka Zofia – zob.
Kazanowska Zofia
z Karwickich
Karwicki Andrzej 3.21
Karwicki Jerzy 2.33
Karwicki Stanisław 2.39
Karwowski Jan 5.63
Kasiak Robert 3.45
Kasper z Kleczowa 3.141
Kasprowicz Jan 1.138
Kasprzycki Antoni 3.103
Kasprzyk Barbara 3.72,
3.218, 3.220
Kaszycza Maria 5.134
Katarzyna II Wielka 1.53
Katin Eugraf 2.146, 2.147
Kawalec Piotr 1.104
Kazanowscy (rodzina) 2.27-
2.29, 2.34, 2.35, 2.41,
2.42, 2.48, 2.57, 2.61,
2.63, 2.68, 2.75, 2.76
Kazanowska Aleksandra
(c. Zygmunta) – zob.
Głogowska Aleksandra
z Kazanowskich
Kazanowska Anna
(c. Bartłomieja) 2.69
Kazanowska Anna
(c. Jana Dominika) 2.69
Kazanowska Anna Cecylia
z Kierłów 2.69
Kazanowska Anna Maria
(c. Aleksandra Dominika)
zob. Jabłonowska Anna
Maria z Kazanowskich
Kazanowska Anna
z Ciecierskich 2.56
Kazanowska Anna
z Potockich 2.47, 2.74
Kazanowska Anna
z Sienieńskich 2.32,
2.33, 2.35
Kazanowska Anna Zofia
(c. Stanisława) – zob.
Podlewska Anna Zofia
z Kazanowskich
Kazanowska Barbara –
zob. Oborska Barbara
z Kazanowskich
Kazanowska Barbara
z Suchorabskich 2.72
Kazanowska Barbara ze
Stadnickich 2.41
Kazanowska Barbara
ze Stadnickich 2.55
Kazanowska Dorota
z Jacimierskich 2.41
Kazanowska Elżbieta – zob.
Podlodowska Elżbieta
z Kazanowskich
Kazanowska Elżbieta
(c. Marcina) – zob. Potocka
Elżbieta z Kazanowskich
Kazanowska Elżbieta
(c. Marcina) 2.60
Kazanowska Elżbieta
z Humnickich 2.54
Kazanowska Elżbieta
z Jasińskich 2.66
Kazanowska Elżbieta ze
Słuszków 2.30, 2.74
Kazanowska Helena
(c. Aleksandra
Dominika) 2.74
Kazanowska Helena
(c. Jana Dominika) 2.69
Kazanowska Helena
(c. Zygmunta) – zob.
Ossolińska Helena
z Kazanowskich
Kazanowska Helena
z Kochanowskich 2.68
Kazanowska Jadwiga – zob.
Odrzywolska Jadwiga
z Kazanowskich
Kazanowska Katarzyna
– zob. Strykowska
Katarzyna
z Kazanowskich
Kazanowska Katarzyna
(c. Zygmunta) – zob.
Stanisławska Katarzyna
z Kazanowskich
Kazanowska Katarzyna
z Korycińskich, 2. voto
Zaluska 2.41
Kazanowska Katarzyna
z Markuszowskich 2.34
Kazanowska Katarzyna
z Tarłów 2.40
Kazanowska Katarzyna ze
Starzyckich 2.60
Kazanowska Konstancja
(c. Hieronima) 2.62,
2.72
Kazanowska Krystyna
(c. Bartłomieja Jana)
2.70
Kazanowska Krystyna
(c. Jana Dominika) – zob.
Brodowska Krystyna
z Kazanowskich
Kazanowska Marcybela
(c. Zygmunta) 2.56
Kazanowska Maria Kleota
z Bleheminów 2.65
Kazanowska Marianna
z Potockich 2.73
Kazanowska Regina
z Baranowskich 2.61
Kazanowska Teresa
z Kuropatnickich 2.71
Kazanowska Urszula
(c. Bartłomieja) – zob.
Michałowska Urszula
z Kazanowskich
Kazanowska Zofia
(c. Hieronima) – zob.
Wilczogórska Zofia
z Kazanowskich
Kazanowska Zofia (c. Pawła)
– zob. Pocięj Zofia
z Kazanowskich
Kazanowska Zofia
(c. Zygmunta) 2.56
Kazanowska Zofia
(Katarzyna?) z Warsze-
wickich 2.53, 2.63
Kazanowska Zofia Anna
z Żabiczyna 2.70
Kazanowska Zofia
z Dębińskich 2.68
Kazanowska Zofia
z Gostomskich 2.54,
2.66
Kazanowska Zofia
z Karwickich 2.32, 2.33
Kazanowska Zofia
z Latoszyńskich 2.61
Kazanowska Zofia ze
Skarbak Koziętulskich
2.71
Kazanowski Adam
(s. Hieronima) 2.62
Kazanowski Adam
(s. Jana Dominika) 2.69
Kazanowski Adam
(s. Marcina) 2.60

- Kazanowski Adam
(s. Marcina) 2.72, 2.73,
2.75
- Kazanowski Adam (s. Pawła)
2.41, 2.55, 2.56
- Kazanowski Adam
(s. Stanisława) 2.66
- Kazanowski Adam
(s. Zygmunta) 2.27,
2.46, 2.47, 2.52, 2.63,
2.65, 2.66, 2.69, 2.70,
2.74, 2.75
- Kazanowski Adam 2.56
- Kazanowski Adam Hieronim
(s. Hieronima) 2.63,
2.70-2.72, 2.75
- Kazanowski Adam Hieronim
(s. Stanisława) 2.75
- Kazanowski Aleksander
Dominik (s. Marcina)
2.47, 2.59, 2.60,
2.72-2.75
- Kazanowski Amadeusz 3.203
- Kazanowski Andrzej (s. Bar-
tłomieja) 2.35, 2.41
- Kazanowski Andrzej 2.54
- Kazanowski Andrzej 2.62
- Kazanowski Andrzej Litwosz
(s. Dominika) 2.30, 2.31
- Kazanowski Bartłomiej
(Bartosz) Litwosz
(s. Dominika) 2.31,
2.33-2.35, 2.40
- Kazanowski Bartłomiej
(s. Jana Dominika) 2.69
- Kazanowski Bartłomiej
(s. Marcina) 2.40, 2.47,
2.66-2.70
- Kazanowski Bartłomiej
(s. Stanisława) 2.75
- Kazanowski Bartłomiej
Jakub (s. Bartłomieja
Jana) 2.70
- Kazanowski Bartłomiej Jan
(Jan Bartosz) (s. Bar-
tłomieja) 2.69, 2.70
- Kazanowski Dominik
(s. Piotra) 2.29, 2.30
- Kazanowski Dominik
Aleksander 2.65
- Kazanowski Dominik
Litwosz (s. Świętosława)
2.29-2.31, 2.34
- Kazanowski Henryk
(s. Zygmunta) 2.56
- Kazanowski Henryk Litwosz
(s. Dominika) 2.31, 2.34
- Kazanowski Hieronim
(s. Mikołaja) 2.41,
2.56, 2.60-2.62, 2.70,
2.72, 2.75
- Kazanowski Hieronim 1.26
- Kazanowski Jakub Litwosz
(s. Dominika) 2.30
- Kazanowski Jan (s. Adama
Hieronima) 2.71
- Kazanowski Jan
(s. Bartłomieja) 2.27,
2.35, 2.37, 2.39-2.42
- Kazanowski Jan (s. Jana)
2.41, 2.62, 2.66
- Kazanowski Jan (s. Marcina)
2.40, 2.44, 2.47, 2.48,
2.54, 2.62, 2.66
- Kazanowski Jan 2.45
- Kazanowski Jan 2.54
- Kazanowski Jan Dominik
(s. Bartłomieja) 2.69
- Kazanowski Jan Dominik
(s. Stanisława) 2.75
- Kazanowski Jan Litwosz
(s. Dominika) 2.30
- Kazanowski Jan Litwosz
(s. Świętosława) 2.29,
2.32
- Kazanowski Jerzy (s. Pawła)
2.41, 2.55
- Kazanowski Jerzy Litwosz
(s. Świętosława) 2.29
- Kazanowski Kazimierz
Stefan 2.84
- Kazanowski Ludwik
(s. Zygmunta) 2.56
- Kazanowski Marcin
(s. Adama Hieronima)
2.71, 2.72
- Kazanowski Marcin
(s. Mikołaja) 2.41, 2.56-
2.60, 2.62, 2.65
- Kazanowski Marcin
(s. Stanisława) 2.27,
2.33, 2.35-2.40,
2.42, 2.44
- Kazanowski Mikołaj
(s. Bartłomieja) 2.35,
2.39, 2.41
- Kazanowski Mikołaj
(s. Mikołaja) 2.41
- Kazanowski Mikołaj 2.54
- Kazanowski Mikołaj Litwosz
(s. Dominika) 2.30,
2.31, 2.34
- Kazanowski Mikołaj Litwosz
(s. Świętosława) 2.29
- Kazanowski Otto 2.31
- Kazanowski Paweł
(s. Andrzeja) 2.62
- Kazanowski Paweł
(s. Bartłomieja) 2.35,
2.41
- Kazanowski Paweł
(s. Pawła) 2.41, 2.55
- Kazanowski Paweł 2.54
- Kazanowski Paweł 2.63
- Kazanowski Piotr 2.29,
2.30
- Kazanowski Samuel
(s. Jana) 2.66
- Kazanowski Sebastian
(s. Hieronima) 2.62,
2.72, 2.75
- Kazanowski Stanisław 2.75
- Kazanowski Stanisław
(s. Marcina) 2.40, 2.47
- Kazanowski Stanisław
(s. Zygmunta) 2.46,
2.52, 2.63-2.65
- Kazanowski Stanisław
(s. Zygmunta) 2.56
- Kazanowski Stanisław
Litwosz (s. Dominika)
2.29, 2.32-2.34, 2.41
- Kazanowski Stanisław
Litwosz (s. Świętosława)
2.29
- Kazanowski Stefan
(s. Zygmunta) 2.56
- Kazanowski Świętosław
(s. Hieronima) 2.62,
2.65, 2.72, 2.75
- Kazanowski Władysław
(s. Zygmunta) 2.56
- Kazanowski Zygmunt
(s. Marcina) 2.27,
2.40, 2.42-2.54,
2.62-2.65, 2.67
- Kazanowski Zygmunt
(s. Pawła) 2.41, 2.55,
2.56, 2.63, 2.74

- Kazanowski Zygmunt
(s. Stanisława) 2.66
- Kazimierczak Franciszek
1.104
- Kazimierzycy Franciszek
4.107
- Kazimierz I Kujawski 5.6
- Kazimierz I Odnowiciel 5.7
- Kazimierz II Sprawiedliwy
5.22
- Kazimierz II zatorski 5.43
- Kazimierz III Wielki 5.13,
5.16
- Kazimierz IV Jagiellończyk
2.30, 2.31, 5.40, 5.41,
5.43, 5.45-5.50
- Kazimierz Jagiellończyk św.
5.41, 5.44, 5.45, 4.50
- Kelles-Krauz Maria 4.125
- Kelman 5.75
- Kępa-Mętrak Jolanta 2.91
- Kielasiński Stanisław 5.134
- Kieniewicz Stefan 5.200
- Kierło Anna Cecylia – zob.
Kazanowska Anna
Cecylia z Kierłów
- Kierło Dadźbóg 2.69
- Kierło Gabriel 2.69
- Kierło Krystyna
z Wołłowiczów 2.69
- Kierski Marcin 3.214
- Kierzkowski Kazimierz 4.113
- Kieszkowski 2.138
- Kieszkowski Jerzy 5.33-5.35,
5.37, 5.39
- Kieślowski Krzysztof 3.215
- Kilbert Hinda z Mintzów
5.149
- Kilian 5.174
- Kinga (Kunegunda) św. 5.9,
5.31
- Kirchmajer Jerzy 5.209
- Kiryk Feliks 1.49, 2.161-
2.163, 2.187, 4.42
- Kita Mieczysław 3.54
- Kita Wojciech 3.112
- Klaja Franciszek 4.136
- Klemens 1.70
- Kleszczowski Józef
Franciszek 2.138
- Klimaszewski Bernard 5.202
- Klimczak Ryszard 3.205,
3.206
- Klimecki Henryk 5.133
- Klimek 1.59
- Klimkiewicz Antoni
- Klimowicz 1.58
- Kliszko R. 3.171
- Kloc Tadeusz 2.103
- Kluczyński Aleksander 1.86,
2.186
- Kluczyński Wincenty 1.84
- Klusek Tadeusz 5.134
- Kłosiewicz Wiktor 4.135
- Kmita Dobiesław 5.43
- Kmitowie (rodzina) 5.43
- Koba-Ryszewska Teresa 3.29
- Kobyłecki Marian 3.104
- Kobyłka Jakub 1.59
- Kochanowscy (rodzina)
2.39, 3.23
- Kochanowska Anna 2.39
- Kochanowska Barbara
z Gniewoszków 2.68
- Kochanowska Helena – zob.
Kazanowska Helena
z Kochanowskich
- Kochanowski 1.55
- Kochanowski Franciszek
Ksawery 1.58
- Kochanowski Jan Rej (Ryj)
3.23
- Kochanowski Kasper 2.39
- Kochanowski Mikołaj 2.68
- Kochanowski Piotr 2.35,
2.36, 2.39
- Kocia Grucjan 5.172
- Kocia Józef 5.172
- Kocia Wiktor 5.172
- Kocia Władysław 5.172
- Kociowie (rodzina) 5.170
- Kołaczkowski 1.58
- Kołbuc 5.174
- Kołda Franciszek 4.148
- Kołątaj Hugo 4.71
- Kołodziej Anna 5.134
- Kołodziejski Paweł 4.191
- Kołońska Franciszka 5.134
- Kołoński Józef 5.134
- Komar Katarzyna 3.72
- Komarnicki Wacław 1.99
- Komenda Jerzy 5.133
- Komorowski 1.16
- Komsta Jan 1.95, 1.104
- Konarska-Zimnicka Sylwia
5.225, 5.228
- Konarski Jan 4.47, 5.50
- Konarski Michał 2.45
- Konarski Stanisław 2.85
- Kondek Sławomir Adam
3.214
- Konderko Mikołaj 1.102
- Kondratowicz 2.132
- Koneccy (rodzina) 5.109
- Konieczpolski Stanisław 2.58
- Kononowicz Władysław
5.198
- Konopacki Jan Karol 2.166,
3.21
- Konrad I Mazowiecki 5.8
- Konrad II czerski 5.8, 5.17,
5.23, 5.25, 5.26
- Konstancja Habsburżanka
1.9, 2.54
- Konstantyn św. 4.76
- Kopec Anna 5.134
- Kopec Anna z Ciuków 3.103
- Kopel 5.73
- Koperek Adolf 1.101
- Kopernik Mikołaj 3.89
- Koperski Franciszek 5.182
- Kopiec Jan 5.222, 5.225
- Koprowski Stanisław 1.140,
1.141, 3.35, 3.47
- Korff Ernest (Mikołaj) 2.52
- Korniakt Konstanty 2.44
- Koryccy (rodzina) 1.27
- Koryciński (rodzina) 2.42
- Korzeniowski 1.58
- Korzeniowski Aleksander
1.104, 1.105
- Korzeniowski Grzegorz
4.148
- Kosakowski 2.58
- Kosiarkiewicz Wiktor 5.134
- Kosiński Aleksander 5.206
- Kosiński Ludomir 5.191
- Kosmal Józef 5.247
- Kossowski 1.58
- Kościuszko Tadeusz 1.64,
2.137, 4.71, 4.122,
5.233
- Kotarba Zbigniew Piotr 3.45,
3.73
- Kotarski Henryk 2.37
- Kotarski Stefan 2.87
- Kotlarczyk Mieczysław
3.213
- Kotowski Stanisław 1.95

- Kotowski Stanisław 5.133
Kotwica Antoni 3.163
Kotwica Władysław 1.100
Kowalczewski Sylwester 2.87
Kowalczyk Elżbieta 5.20
Kowalczyk Eugeniusz 5.134
Kowalczyk Jadwiga 3.208
Kowalczyk Jerzy 3.37, 5.119, 5.187, 5.196
Kowalczyk Maria 4.47
Kowaleski S. – zob.
Kowalczewski Sylwester
Kowalik Anna 5.134
Kowalik Marian 5.133
Kowalik Stefania 5.133
Kowalik Zygmunt 5.134
Kowalkowska 4.82, 4.83
Kowalkowski Jan 4.82
Kowska Małgorzata 5.214
Kowski Waldemar 5.225, 5.235
Kowski Wiesław 5.213
Kowski Wojciech – zob.
Kowski Waldemar
Kowski Zdzisław 5.213
Koz Marianna 5.134
Kozanecka Maria 3.33
Kozicy (rodzina) 1.166
Kozioł Danuta 5.230
Kozietulska Zofia – zob.
Kazanowska Zofia ze Skarbek Kozietulskich
Kozietulski Jan 2.71
Kozioł Stanisław 5.219
Kozłowski Lucjan 5.134
Kozłowski Ludwik 5.172
Kozłowski Honorat 5.190
Kózka Leszek 3.207
Kracik Jan 4.8
Krajewski Michał 4.133
Krajewski Stanisław 3.103
Krakowiak Adolf 5.133
Krakowiak Jan 5.134
Krakowiak Janina 5.134
Krakowiak Leokadia 5.134
Krakowski Stefan 5.6, 5.19, 5.21, 5.24, 5.25, 5.27, 5.29-5.31
Krasicka Jadwiga – zob.
Humnicka Jadwiga z Krasickich
Krasicki Stanisław 3.163
Kraśnińska Franciszka – zob.
Wetty Franciszka z Kraśnińskich
Kraśnińska Zofia – zob.
Lubomirska Zofia z Kraśnińskich
Kraśniński Bogdan 3.163, 3.164
Krause Kurt 5.71
Krauze Jerzy 3.34, 3.45, 3.48, 3.196, 3.198, 3.199, 5.213
Krauze Julian 5.79
Krauze Maria z Wielogłowskich 5.54
Krawczyżyn Józef 5.133
Kreschman 5.171
Kręgiel Tadeusz 3.29, 5.86
Krępska Katarzyna 2.54
Krępski Jan 2.54
Krężel Kazimierz 3.98
Krężolek Edyta 2.181
Krogulec Walerian 5.134
Kroguleccy (rodzina) 2.61, 2.71
Krogulecki Marcin 2.61
Krokowski Edward 2.100, 2.105
Krone Ludwik 5.84
Kronenblum Szaja 5.248, 5.249
Król Jan 3.67, 3.72, 3.127, 3.133
Król Marcin z Żurawicy – zob. Marcin Król z Żurawicy
Królikowski 1.59
Kruccki Łukasz 5.224
Kruk Genowefa 5.135
Krukowiecka 4.122
Krukowski Stefan 2.10, 2.11, 2.83, 3.7, 4.182, 5.215
Krupa Maria 5.134
Krupski Wincenty 2.138
Krygier Eugeniusz 3.32, 4.153
Kryspus (z Koryntu) 4.9
Krzepkowski Waław 2.159
Krzyształ z Końskich 5.109
Krzychowicz Franciszek 4.148
Krzyszczyk Franciszek 3.100
Krzywicki Piotr 2.108
Kubiakowski Józef 2.106
Kubicka Franciszka z Suheckich 1.77
Kubicki Kazimierz 1.77
Kubicki Paweł 1.77, 1.90
Kubicz Helena 5.134
Kucfir Janina 5.220
Kucharczak Czesław 3.225
Kucharska Maria 5.86
Kucharska Regina 5.133
Kuchnemann Paul 5.72
Kukse A. (?) 4.167
Kula Mikołaj z Wojciechowic 5.39
Kulczycka Józefa 4.122
Kulesza Jerzy 5.214
Kulesza Regina 3.155, 3.156
Kuleta Antoni 4.107
Kuliński Ireneusz 1.159, 1.160, 1.161, 1.162, 5.215, 5.217, 5.218
Kuliński Józef 5.134
Kuliński Tomasz Teofil 1.85, 1.86, 2.185, 4.39, 4.47
Kulpiński Jan 5.204, 5.205
Kumor Bolesław 4.69
Kunegunda Halicka 5.8
Kupisz Dariusz 5.34
Kurcz Marcin 2.44
Kuropatnicka Teresa – zob.
Kazanowska Teresa z Kuropatnickich
Kuropatwa Feliks Józef – zob. Kuropatwiński (Kuropatwa) Feliks Józef
Kuropatwiński (Kuropatwa) Feliks Józef 1.125
Kurozwęcki Piotr 5.47
Kuśnier Robert 3.59
Kuźdub (Kuźdub) Franciszek 4.195
Kuźniar Franciszek 1.104
Kwaśniewski Andrzej 4.38, 5.222, 5.227, 5.231
Kwaterski Eugeniusz 2.158
Kwiatkiewicz (Marcin?) 1.59
Kwiatkowska Iwona 5.88
Kwiatkowski Eugeniusz 5.216
Kwiatkowski Maciej 1.59
Kwiatkowski Stanisław 1.59
Kwiatkowski Stanisław 5.172
Kwiatkowski Tadeusz 5.173, 5.177

Kwiatkowski Władysław 5.172, 5.177
 Kwiecień Stefan 5.134
 Kwilecki Kazimierz 5.61
 Kyenski (Kijański z Kijan) Piotr 2.33
 Labuda Gerard 3.10, 5.6
 Lach Jan 2.187
 Ladi Jakub 5.180, 5.184, 5.185
 Lalik Tadeusz 3.10, 5.20
 Lanckoroński Przeclaw 1.18
 Langiewicz Marian 1.179, 4.122, 5.121, 5.196
 Lasek Helena 5.135
 Lasota Tomasz 1.101
 Latawiec Błażej 1.128
 Latożyńska Zofia – zob. Kazanowska Zofia z Latożyńskich
 Lebrecht von Lattorff Philipp Friedrich 1.66
 Lederman Henryk 5.157-5.161, 5.163, 5.164
 Ledoux Joanna 5.191
 Legieć Jacek 3.191
 Lenartowicz Teofil Aleksander 2.153
 Lenkiewicz Franciszek 1.100, 1.101
 Leń Jerzy 3.169
 Leon XIII 1.85, 4.39, 4.43
 Leszczyński Wacław 1.46
 Leszek Biały 5.8
 Leszek Czarny 5.5, 5.6, 5.8-5.27, 5.29-5.31
 Leszkiewicz Wiktor 3.43
 Leśniewski Maciej 2.48
 Leśniowski 1.55, 1.58
 Lew Daniłowicz 5.7, 5.19, 5.21
 Lewandoski 1.59
 Lewczenko Jakow Pawłowicz 3.170
 Lewicki Kamil 5.232
 Lewicki Zdzisław 5.135
 Lewiński 4.109
 Lewiński M. 1.141
 Leżeński Tomasz 3.21
 Liberacki Ludwik 5.199
 Liberbaum Izrael 1.104
 Librowski Stanisław 4.50, 4.57, 5.222
 Lidia (z Tiatry) 4.9
 Ligeza Sebastian 2.49
 Ligezowie (rodzina) 2.50
 Liguziński Stefan 3.98
 Linc Jerzy 2.50
 Link-Lenczowski Andrzej 3.58
 Lipiński Stanisław 4.72
 Lipski Feliks Aleksander 5.112
 Lis Marek 2.187
 Lisowicz (Jakub?) 1.59
 Lisowicz Stanisław 4.108
 Lisowie (ród) 2.164
 Lisowski Stanisław 2.160
 Lorek Jan Kanty 5.189
 Lorenc Stefan 4.136
 Lubaś Franciszek 1.95
 Lubawski Wojciech 5.222
 Lubczyński Antoni 2.145, 2.148
 Lubelski 1.54
 Lubicz F. 3.156
 Lubomirscy (rodzina) 1.61
 Lubomirska Zofia z Krasieńskich 1.51
 Lubomirski Antoni 1.51
 Lubomirski Jerzy 1.32, 1.38, 1.44
 Lubomirski Konstanty 3.163
 Lubomirski Stanisław 2.53
 Lubomirski Zdzisław 1.76
 Ludew Karol 5.135
 Ludwika Maria 1.31, 1.38
 Luksemburg 5.73
 Luksemburgowie (dynastia) 5.236
 Luszczynski Antek 1.59
 Lużeńczyk Tadeusz 4.107
 Łabęcki Hieronim 4.152
 Łabętowicz Franciszek 4.107
 Łabuś Zofia 2.105
 Łagunionek Elżbieta 2.100
 Łakomy Feliks 5.135
 Łasa Wojtek 5.117
 Łasek Antoni 5.116
 Łaski Jan 4.18
 Ławacz Antoni 4.106
 Ławnik Józef 3.46, 4.204
 Ławrynowicz H. 1.130
 Łomnicki Jan 4.134
 Łopatka Andrzej 5.135
 Łosińska Petronela 1.84, 1.86, 1.89-1.91, 1.172, 2.150, 4.47
 Łosiński Augustyn 1.84, 1.86, 1.89-1.91, 1.172, 2.150, 4.47
 Łosiński Jan 1.84
 Łoziński Marcel 3.215
 Łoziński Zygmunt 5.227
 Łubieński Henryk 5.187
 Łuciński Władysław 5.135
 Łukomska Halina 5.214
 Łukowski Baltazar 2.36
 Łukowski Kilian 2.36
 Łuskin Ksawery 5.198
 Łuszcz Piotr 1.21
 Łuszczewska 4.122
 Łuszczewski Wiktor 4.106
 Łyjak Piotr 3.203
 Łykoszyn Piotr 1.64, 1.65
 Łyżwa Antoni 5.135
 Łyżwa Stefan 1.101
 Machalski Józef 2.132
 Machulski Jan – zob. Machalski Józef
 Maciej Korwin 5.42, 5.44, 5.45
 Maciej z Legnicy 4.32
 Maciej z Lublina 5.6
 Maciej z Miechowa 3.83
 Maciejewski Jan 4.171
 Maciejewski Marian 1.105
 Madej Tadeusz 5.136
 Madej Władysław 5.136
 Majcher-Ociesa Edyta 3.185, 5.239, 5.240, 5.242, 5.244-5.247, 5.252-5.255
 Majerczak Maciej 1.86, 4.47
 Majewski Jan 1.138
 Majewski Józef 5.135
 Majewski Michał 4.107
 Majewski Stanisław 5.202
 Majsiejenko Anatol 3.169
 Makaruk Wiktoria 5.135
 Makowski 5.250
 Makowski Szymon 3.143, 3.144
 Malanowicz Jan 5.136
 Malczewski Kazimierz 4.36
 Malecki Władysław Aleksander 1.167, 1.179
 Malicka Angelika 3.208
 Malicki Wacław 5.135
 Malik Michał 5.136
 Malik Stanisław 5.136

Malik Stanisława 5.136
 Malinowska Bronisława 5.136
 Maliszewska 5.164
 Malski Władysław 4.98
 Małachowscy (rodzina) 3.223, 4.86, 5.53, 5.54
 Małachowska Stefania 5.53
 Małachowski Jacek 4.40
 Małachowski Stanisław 5.53
 Małasiewicz Stefan 3.100
 Małecki Zygmunt 5.254
 Małkus Grzegorz 2.173
 Małuja Michał 1.137, 4.125
 Manget Jan Ludwik 1.64
 Mańkowski Adolf 1.101
 Marcin cieśla 5.36
 Marcin Czarny 1.179
 Marcin Król z Żurawicy 3.82, 3.83
 Marcin z Pstroszyc 4.46
 Marcinek Feliks 4.194
 Marciniak 5.174
 Marcinkowski Stanisław 5.88, 5.104
 Marconi Henryk 5.191
 Marcuse Herbert 3.122
 Marczewski Antoni 5.198
 Marczewski Jarosław Roman 5.225
 Marczewski Ludwik 5.198
 Marczuk-Marcinkowska Monika 5.88
 Marczyński Henryk 3.67
 Marczyński Władysław 1.104
 Marecki Józef 5.222, 5.223, 5.225
 Margules Jankiel 1.95, 1.96
 Markiewicz Jan 5.135
 Markiewicz Karol 5.135
 Markiewicz Tomasz 1.135
 Markiewicz Wojciech 3.70
 Markiewiczowa Julia 1.96
 Markiewka Wiktor 4.132
 Markowski Mieczysław 3.82, 3.91
 Markowski Mieczysław Bolesław 2.187, 3.45, 3.46, 5.253
 Markuszowska Katarzyna – zob. Kazanowska Katarzyna z Markuszowskich
 Markuszowski Jan 2.34
 Marszałek Józef 3.57, 3.97
 Maruszak Stanisław 2.94
 Marzec 1.59
 Marzec Stanisław 5.136
 Massalski Adam 3.29
 Massalski Edmund 2.83, 2.84
 Mastalerz 5.135
 Mastek Mieczysław 1.106
 Matecz Stanisław 3.31
 Matejko Jan 5.217
 Matudalewicz 1.59
 Matusak Piotr 3.59, 3.61
 Matuszczak Maria 5.135
 Matynia Bolesław 5.136
 Matyński 5.58
 May Jan 4.70, 4.71, 4.75, 4.76
 Mazur Franciszek 1.99
 Mazur Maria 5.136
 Mazur Mariusz 3.211
 Mazurek Franciszek 4.37, 4.39, 4.44
 Mazurowa Maria 1.104
 Mazurowski Stefan 1.99, 1.100
 Mączyńska Monika 5.176
 Mączyński Franciszek 3.147
 Mądzik Waclaw 3.68
 Meducki Stanisław 3.58, 3.59
 Medyński Marcin 2.165-2.167, 2.173, 3.11, 3.21, 3.24, 3.29, 3.48, 3.201, 3.223, 3.227, 3.228, 4.189, 4.190, 4.191, 4.200, 4.204, 5.238
 Medyński Marek 4.191
 Meller 5.63
 Mendog (Mindowe) 5.12
 Mendrys Tadeusz 1.98
Metz 5.174
 Męcina Benedykt 2.68
 Męcina Bernard 2.68
 Męcina Daniel 2.68
 Męcina Katarzyna 2.69
 Męcina Krzysztof 2.69
 Miączyński Józef 1.58, 1.60, 1.61
 Michalewiczowa 1.60
 Michalscy (rodzina) 4.87
 Michalska Marianna 5.136
 Michalska-Bracha Lidia 5.38, 5.47, 5.201
 Michał mnich 5.43
 Michał opat 5.46
 Michał Waleczny 2.49
 Michał z Wiślicy 3.79, 3.81, 3.82, 3.84-3.91
 Michałowska Marianna z Kowali 2.70
 Michałowska Urszula z Kazanowskich 2.69, 2.70
 Michałowski Jakub 2.70
 Michałowski Konstanty 5.123, 5.125, 5.126
 Michałowski Melchior 2.48
 Michałowski Melchior 2.70
 Michno Maria 5.135
 Michnowska Aurelia 5.135
 Michnowski Feliks 1.95, 1.99
 Michnowski Henryk 1.105
 Michnowski Wojciech 1.104
 Michowska Katarzyna – zob. Tarło Katarzyna z Michowskich
 Michowski Rafał 5.49
 Michta Jan 5.136
 Mielecki Mikołaj 2.37
 Miernik Adam 5.136
 Miernik Anastazja 5.135
 Miernik F. 1.126
 Miernik Grzegorz 1.168, 1.169, 2.108, 2.178, 3.5, 3.58, 3.67, 3.70, 3.71, 3.73, 3.170, 3.192, 3.194, 3.202, 3.211, 3.217, 3.227, 4.189, 4.190, 4.201
 Miernik Grzegorz 1.6, 2.5, 3.6, 4.6
 Miernik Iwona 3.192
 Miernik Jan 5.135
 Miernik Lucyna 5.136
 Miernik Teresa 5.136
 Miernik Wincenty 2.142
 Miernik Władysław 5.136
 Mierosławski Ludwik 4.122
 Mieszko I 4.7
 Migał Witold 4.177
 Mikołaj I Romanow 4.154
 Mikołaj opat 5.46
 Mikołaj z Błażejowic 5.40

- Mikołaj z Błonia 4.31
Mikołaj z Koryta 5.46
Mikołaj Szadka Prokopiades (Prokopowicz) 3.80, 3.85
Mikołaj ze Sprawy 5.40
Mikołowski 1.58
Mikulewiczowa 4.122
Mikuła 1.59
Mikutowski 1.58
Milchen Dawid 2.44
Milewski Czesław 5.84
Milkuszyc Witold 3.155, 3.156
Mintz (Minc) Frajda – zob. Szapiro Frajda z Mintzów
Mintz (Minc) Hinda – zob. Kilbert Hinda z Mintzów
Mintz (Minc) Icchak 5.249
Mintz (Minc) Icek (Josek, Józef) 3.186-3.188, 5.240, 5.244-5.246, 5.250, 5.251
Mintz (Minc) Jojne 5.250
Mintz (Minc) Rojza Fajga 5.249
Mintz (rodzina) 5.249
Mintz Hilary 3.187
Miński Stanisław 1.10
Mirko Fr. 1.128
Mirkowski Tadeusz 5.135
Misiak Józef 5.136
Misierowski Józef 5.136
Misiopceki Józef 5.137
Misiowiec Franciszek 5.136
Misiowiec Zofia 5.136
Mitas Antoni 5.136
Mittelsztedt Daniel 1.104
Młodawska Franciszka 5.136
Młodawski Józef 5.136
Młynarczyk Jacek 3.58
Mniszchówna Maryna 2.55, 2.62
Moczulski Leszek 5.209
Modzelewski Zdzisław 5.135
Mohylanka Maria – zob. Potocka Maria z Mohylów, 2. voto Słuszka
Molendowski Wincenty 5.182
Moler Jan 2.71
Mołdawa Anastazja z Gajewskich 2.143
Mołdawa Julian 1.145, 2.143, 2.144
Mołdawa Stanisław 2.143
Mołdawa Wiktor 2.158
Moraczewski 5.175
Morawski Stanisław 4.48, 5.225
Morawski Władysław 5.135
Moreau 5.202
Moskal Tomasz 5.226
Moskwa Józef 4.106
Moszczyński 1.58
Moszkowicz Icko 1.60
Moszkowska Stefania 5.136
Motyczński 1.59
Mozarski Franciszek 5.85
Możdżyński Tadeusz 1.99, 1.128, 1.129
Mroczek 1.59
Mroczek z Businy i Lipiek 2.29
Mrowiński Romuald 4.103
Mrozak Romuald 5.135
Mroźek (Mroszek) Stanisław 3.23
Mroźek 1.58
Mrówka Tomasz 2.187
Mścisław 5.19
Mundzik Bolesław 5.135
Muszalski Władysław 5.182
Muszeński 1.59
Muszyńska Jadwiga 1.165
Muszyński Edward 4.36
Muszyński Karol 4.103, 4.106
Myjak Józef 2.187
Myszkowska Urszula 3.208
Myszkowski Jerzy 2.32
Myszkowski Zygmunt 1.20
Nabożny Marcin 5.226, 5.229
Nabywaniec Stanisław 5.226
Nacikowski Zygmunt 1.100, 1.102
Nagalski 1.59
Nagorkówna Zofia 4.106
Nagórówna Jadwiga 4.107
Nakielski Samuel 4.46
Nalewajek Anna 5.34
Nalewajko Natalia 5.137
Nałkowska Zofia 3.193
Nanker (Nankier) 4.18, 4.27, 4.28, 4.30
Narutowicz Gabriel 3.223
Nauman S. 1.146
Naumiuk Jan 3.37, 3.66, 3.68, 5.88, 5.254
Nell Paul 3.97
Neron 3.90
Nersesyan Arletta 4.59
Niedziałkowski Jan 5.137
Niedziałkowski Mieczysław 1.107
Niedźwiecki Witold Antoni 4.125
Niemiec Franciszek 5.86
Niemirycz 1.58
Niemyska Antonina 1.95, 1.100, 1.101, 1.136, 1.145, 3.156
Niemyski Feliks 1.95, 1.96
Nieradzki J. 1.128
Nieradzki Witold 1.137
Niesiecki Kasper 2.27
Nieświeński Bartłomiej 5.110
Nieświeński Gabriel – zob. Bębnowski Gabriel
Nieświeński Jan – zob. Bębnowski Jan
Niewczas Stanisław 5.137
Niewiarowski Samuel 2.61
Nikolaus von Tüngen – zob. Tungen Mikołaj
Nir Roman 4.50
Nitkowski Jan 5.137
Niwiński Mieczysław 3.9, 3.10
Niziołek Franciszek 1.101
Nobis Kazimierz 5.87
Nogaj 5.27, 5.28, 5.30, 5.31
Norwid Cyprian Kamil 3.213
Nowacka 1.59
Nowak Czesław 2.100
Nowak Jerzy 3.35, 3.42
Nowak Józef Tomasz 3.223, 3.224
Nowak Stanisław 4.106
Nowak Stanisław 5.137
Nowak Teresa 5.170, 5.172
Nowakowski Edward 5.137
Nowakowski Jan 5.172, 5.175
Nowakowski Stefan 1.140

- Nowicka Genowefa 5.137
 Nowicki 3.194
 Nowicki 5.174
 Noworycki Jan 5.137
 Nurzyński Krzysztof 3.124
 Obara Janina 5.137
 Obara Marian 5.137
 Oborny Alojzy 1.167
 Oborscy (rodzina) 2.42
 Oborska Barbara
   z Kazanowskich 2.40
 Oborski Stanisław 2.40
 Oborski Stefan 2.70
 Obulec Jakub z Gór 5.40
 Obulec Piotr z Gór 5.39
 Ochyński Franciszek 5.198
 Odej Andrzej 5.137
 Odelski Stanisław 5.137
 Odrowąż Andrzej ze Sprawy
   5.40
 Odrowąż Iwo 5.109
 Odrowąż Jan ze Sprawy
   5.41
 Odrowąż Mikołaj
   z Rembieszyc 5.39
 Odrowąż Piotr 5.16
 Odrowążowie (ród) 1.165,
   1.179, 2.12-2.14, 2.28,
   2.164, 3.10, 3.11, 3.222,
   5.33, 5.40, 5.41, 5.43,
   5.109, 5.221
 Odrzywolscy (rodzina) 2.42
 Odrzywolska Jadwiga
   z Kazanowskich 2.40
 Odrzywolski Dersław 2.40
 Oettingen Urszula 3.37
 Ogno-Serra Giovanni
   Battista 1.84
 Ogórek Ignacy 5.137
 Okła Jacenty 5.137
 Okła Ryszard 5.213
 Okolski Szymon 2.30
 Okrawek Smaczny 1.59
 Olbryś Elżbieta 5.171, 5.177
 Olejak Józef 5.137
 Oleśniccy (ród) 1.175, 2.72
 Olszewski Daniel 4.42, 4.43
 Omiński Antoni 5.206,
   5.207
 Opacki (Antoni?) 1.59
 Orlicz Bolesław 3.30, 5.120
 Orliński Stanisław Edward
   3.99
 Orłowicz Mieczysław 2.80,
   2.81
 Orłowski Mieczysław – zob.
   Orłowicz Mieczysław
 Orłowski Tadeusz 2.100
 Orygenes 4.10
 Orzeszkowa Eliza 5.217
 Osińska Cecylia 5.88
 Osiński Józef Herman 3.22,
   4.151, 5.215, 5.217
 Osiński Zdzisław 5.88
 Ossolińska Elżbieta 2.63
 Ossolińska Helena
   z Kazanowskich 2.49,
   2.63
 Ossoliński Hieronim 2.63
 Ossoliński Jan 2.31
 Ossoliński Jerzy 2.62, 2.64
 Ossoliński Maksymilian
   2.48-2.50, 2.61, 2.63
 Ossoliński Stanisław 2.49,
   2.63
 Ossoliński Zbigniew 2.48,
   2.49
 Ossowiecka Wiktoria –
   zob. Jacyna Wiktoria
   z Ossowieckich
 Ossowiecki Stefan 2.152
 Ossowska Maria 5.137
 Ostojowie (ród) 1.175
 Ostrogski Janusz 1.12, 1.14
 Ostrowicz Abram 1.95, 1.99
 Ostrowski Bolesław 5.211
 Ostrowski Józef 1.76
 Ostrzanin (Ostranica) Jakub
   2.74
 Osys Władysław 5.137
 Otto 5.25
 Otton św. 4.14, 4.17
 Ozan Henryk 3.100
 Oziomek Czesław 1.132,
   1.139
 Ożański Piotr 4.134
 Ożarówscy (rodzina) 2.187
 Ożdżeński Aleksander 5.191
 Pacelli Eugenio – zob.
   Pius XII
 Pacholczyk Onufry 4.106
 Pachucki Marian 2.150
 Paciak Władysław 3.117
 Padlewski Zygmunt 5.202
 Pająk Franciszek 1.99
 Pająk Henryk 3.61
 Pająk Ignacy 5.138
 Pająk Jerzy 5.254
 Pająk Jerzy Z. 3.29
 Pajek Bogusław 5.138
 Pakosz 1.58
 Pakuła Lech 3.67
 Palacz Tomasz 1.166
 Palisa Władysław 3.163, 3.164
 Paliwoda Kazimierz 1.59
 Pałęga Antoni 5.168
 Pałka Tadeusz 3.215
 Pałko Kat[arzyna?] 5.164
 Pałys Zdzisław 1.135
 Panin 1.54
 Papée Fryderyk 5.42
 Paprocki Bartosz 2.28, 2.30,
   2.31, 5.35, 5.50
 Paprocki Franciszek 5.85,
   5.95
 Parada Eugeniusz 5.219
 Parcer Zenon 3.101
 Parczowscy (rodzina) 5.109
 Partyka Jan 5.117
 Paszkiel Edward 5.138
 Paszkiel Stanisław 5.138
 Paszkowski Piotr 2.61
 Patkowski Aleksander
   2.81-2.83, 2.86
 Paweł św. 4.29
 Paweł ze Sprawy 5.40
 Paweł ze Szczekocin 5.40
 Pawiński Adolf 5.35
 Pawłowski Piotr 5.87
 Pawłowski T. 1.137
 Pazdur Jan 5.90
 Paździsz Patrycja 5.232
 Pedryc Jerzy 5.138
 Pejas Antoni 5.138
 Pelcer 1.59
 Pellegrinetti Ermenegildo
   1.80, 1.81, 1.84,
   2.149-2.152
 Penkalla Adam 3.36, 3.45
 Perczak Judyta Ewa 3.215
 Perl Dawid Mordka 1.99
 Perl Feliks 1.101
 Perłowski Adam 2.92
 Perotti Niccolò 3.91
 Petrykowscy (rodzina) 5.109
 Pęcikiewicz Adam 1.101
 Pękosławscy (rodzina) 1.28
 Pękosławski Prokop 1.10,
   1.19, 1.28

- Pfeffer Benjamin 1.100
Pfeffer Saul 1.95, 1.99
Pfeiffer Lech 5.137
Piasecka Feliksa 5.137
Piasecki Adam 3.163
Piaskowik 5.174
Piasta Bożena 2.173, 2.175, 2.176, 3.29
Piasta Szymon 4.204, 4.205, 5.181, 5.183-5.188, 5.190, 5.191
Piastowie (dynastia) 5.6-5.8, 5.219
Piątek Barbara 2.5, 2.91, 2.105, 4.6
Piątek Józef 5.173
Piątek Julian 5.57
Piątek Maksymilian 5.173
Piątek Zofia 5.138
Piątkowska Barbara 2.100, 2.105
Piątkowski Sebastian 3.106, 3.202, 4.189, 4.201
Piecha Józef 5.137
Piechota Władysław 5.175
Pieglowski Filip 2.134
Piekarniak Waclaw 1.127
Piekarski Kazimierz 5.224
Pieklak Stanisław 5.138
Piekoszewska Janina 5.138
Pielas Jacek 1.165, 1.166, 1.175, 3.21
Pieniążek-Samek Marta 1.175
Pieniążkowie (rodzina) 5.109
Pietraszewski Józef 2.87
Pietroski Błażek 5.117
Pietrusiewicz Franciszek 3.155, 3.156
Pietrusiewicz J. 4.107
Pietruszka Józef 1.137, 1.138
Pietrzycki Bernard 5.137
Pietrzykowski 5.117
Pilecki Roman 1.102
Piłsudski Józef Klemens 1.91, 2.153, 2.175, 3.43, 3.223, 4.96, 4.98, 4.99, 4.112, 4.118-4.120, 4.124, 5.94, 5.198
Pińczewski Eustachy 5.187
Piotr z Końskich 5.109
Piotrowicz 1.60
Piotrowiczowa (Piotrowczowa) Maria 4.122
Piotrowska Marianna 5.138
Pisarek Edward 2.103
Pisarek Zygmunt 5.137
Pisarski Franciszek 5.138
Pius IX 4.39
Pius X 1.84, 2.154
Pius XI 1.75, 1.77, 1.79-1.84, 1.88, 1.90, 1.91, 2.149-2.152, 2.154
Pius XII 1.76-1.78, 1.83, 2.154
Piwek Jerzy 3.30
Piwnik Jan „Ponury” 4.205
Platerowie (rodzina) – zob. Broel-Platerowie (rodzina)
Plichta Stanisław 2.58
Pliniusz Starszy 3.89
Płocharski Lech 5.213
Płusa Jan 5.138
Pociej Piotr 2.55
Pociej Sebastian 2.55
Pociej Stanisław 2.55
Pociej Zofia z Kazanowskich 2.54, 2.55
Podczaski Seweryn 5.174
Podczaszyński Paweł Bolesław 3.33
Podgoryczanin Iwan Michajłowicz 1.53, 1.54
Podkowiński Henryk 5.213
Podlewska Anna Zofia z Kazanowskich 2.66
Podlewski Łukasz 2.66
Podlódowscy (rodzina) 2.42
Podlódowska Elżbieta z Kazanowskich 2.40
Podlódowski Jan 5.35
Podlódowski Piotr 2.40
Pola Negri – zob. Chatupiec Apolonia
Polakowski Wiktor 4.106, 4.107
Polikarp (bp Smyrny) 4.9
Pomianowscy (rodzina) 1.27
Poniatowski Józef 2.137
Poniatowski Stanisław Antoni – zob. Stanisław August Poniatowski
Popiełuszko Jerzy 5.190
Popławski 2.135
Popow Rozalia 5.164
Porębski Mieczysław 5.201
Porwit Marian 5.209
Potkańscy (rodzina) 3.96, 3.223, 5.221
Potkański Karol 3.10, 3.13
Potkowski Edward 3.83
Potoccy (rodzina) 5.112
Potocka (?) 3.103
Potocka Anna – zob. Kazanowska Anna z Potockich
Potocka Anna – zob. Tarło Anna z Potockich, 2. voto Szembek
Potocka Elżbieta Matylda z Radziwiłłów 2.153
Potocka Elżbieta z Kazanowskich 2.72
Potocka Katarzyna – zob. Radziwiłł Katarzyna z Potockich
Potocka Katarzyna z Sobieskich 5.112
Potocka Konstancja z Daniłowiczów 5.112
Potocka Maria z Mohylów, 2. voto Słuszka 2.74
Potocka Marianna – zob. Kazanowska Marianna z Potockich
Potocka Zofia z Firlejów 2.73
Potocka Zuzanna ze Szczawińskich 5.111
Potocki Aleksander 1.52
Potocki Alfred Antoni 2.153
Potocki Alfred Józef 2.153
Potocki Ignacy 1.51
Potocki Jan 1.24
Potocki Jan 5.112
Potocki Jerzy 2.153
Potocki Joachim Karol 5.112
Potocki Józef Stanisław 5.111
Potocki Mikołaj 2.72-2.74
Potocki Paweł 5.54
Potocki Roman 2.153
Potocki Stanisław „Rewera” 1.14, 2.73
Potocki Stanisław Kostka 1.51, 1.52
Potocki Stefan 2.44, 2.74

- Potocki Teodor 5.112
 Powalowie (ród) 2.164
 Półciwartek Józef 2.9
 Półtorak Tadeusz 5.138
 Prawdzik Władysław 5.86
 Prendota Dzierżek 2.68
 Prendowska Jadwiga 5.196, 5.202
 Prendowski Jan 5.198
 Presley Elvis Aaron 3.213
 Prewencjusz Gabriel 2.45
 Prochwicz Jerzy Ryszard 5.209, 5.210
 Prokopowicz
 (Prokopiades) Mikołaj z Szadka – zob. Mikołaj z Szadka Prokopiades (Prokopowicz)
 Prucnal Ambroży 5.138
 Prus Bolesław 5.217
 Przemysł I 5.14
 Przemysł II 5.15
 Przemysł Ottokar II 5.8
 Przeniosło Małgorzata 3.191
 Przeniosło Marek 1.164, 1.167, 1.168, 3.46, 3.192, 4.204
 Przeorowski Jerzy 1.44
 Przerębski Adam 1.52
 Przeździecki Franciszek 1.131, 1.132, 1.139
 Przeździecki Henryk 1.76, 1.77
 Przeździecki Michał 4.177
 Przondo Stanisław 3.18, 3.32, 3.42
 Przyboś Adam 2.45
 Przybylska Sława 5.232
 Przychodzińska Maria Róża 5.214
 Przychodziński P. 4.107
 Przychodziński Piotr 4.106
 Przygoda Henryk 5.138
 Przyłęcka Janina 5.138
 Przyłęcki Bolesław 5.58
 Przyłucki 2.55
 Przyrkowscy (rodzina) 2.184, 5.154, 5.160-5.163
 Przyrkowska Zofia z Horstów 5.153-5.157, 5.159, 5.160, 5.162, 5.163
 Przyrkowski Feliks 5.153, 5.156, 5.157, 5.162, 5.164
 Przyrkowski Piotr Maciej 5.159
 Pseudo-Dionizy Areopagita 4.29
 Pseudo-Hieronim 4.20
 Pstrowski Wincenty 4.132, 4.133
 Ptaszyński Edward 1.126
 Ptolemeusz 3.80, 3.98
 Pudzianowski Andrzej 3.117
 Pułaski Kazimierz 1.55, 1.58
 Pusłowski Władysław 5.57
 Pustowójtówna Anna Henryka 4.122
 Puszkina Aleksander Siergiejewicz 3.213
 Pypeć Marian 4.36
 Rachmanow Mikołaj Michajłowicz 1.64, 1.65
 Raclaw 5.13
 Raczkiwicz Władysław 2.89
 Rać Tadeusz 5.138
 Radoszewski Bogusław 4.83-4.86
 Radoszewski Wojciech Józef Boxa 5.184
 Radwan Mieczysław 2.83, 2.86, 3.33
 Radwanowie (ród) 1.175
 Radziejowski Hieronim 1.38, 1.39
 Radzińska-Lange Anna 2.173, 2.178
 Radziwiłł Albrycht Stanisław 2.47, 2.68
 Radziwiłł Albrycht Władysław 3.20, 4.199
 Radziwiłł Aleksander Ludwik 3.20
 Radziwiłł Dominik Mikołaj 3.20
 Radziwiłł Elżbieta Matylda – zob. Potocka Elżbieta Matylda z Radziwiłłów
 Radziwiłł Elżbieta z Szydłowieckich 1.168, 3.19
 Radziwiłł Janusz (młodszy) 2.47
 Radziwiłł Janusz 1.9, 1.11-1.13, 1.15, 1.20, 1.24, 1.25, 1.27, 1.28
 Radziwiłł Jerzy 2.48, 3.140
 Radziwiłł Katarzyna z Potockich 2.47
 Radziwiłł Krzysztof 2.37, 2.46-2.48, 2.51, 2.52
 Radziwiłł Leon Michał 3.20
 Radziwiłł Maciej 3.20, 4.199
 Radziwiłł Michał Antoni 3.20
 Radziwiłł Michał Kazimierz 3.20
 Radziwiłł Mikołaj 3.20
 Radziwiłł Mikołaj Czarny 1.168, 3.19, 4.199
 Radziwiłł Mikołaj Krzysztof „Sierotka” 3.19, 4.199
 Radziwiłł Zygmunt Karol 3.20
 Radziwiłłowie (rodzina) 1.160, 1.162, 1.166, 1.168, 1.179, 2.14, 2.16, 2.17, 2.47, 2.63, 3.19, 3.20, 3.23, 3.201, 3.223, 4.199, 5.53, 5.54
 Rajman (Rejman) Jan 2.24
 Rajmer Ida – zob. Schumann Ida z Rajmerów
 Rak Andrzej 5.87
 Rak Helena 5.139
 Rakowski Konstanty 1.133
 Ramotowska Franciszka 5.201
 Randla Jan 5.138
 Rapp 5.207
 Raskon Fedko 5.41
 Ratti Achilles – zob. Pius XI
 Rawiczowie (ród) 1.175
 Reden Friedrich Wilhelm von 4.152
 Rej Mikołaj 2.85
 Rek Józef 5.139
 Reklewski Łukasz Florentyn 3.31, 4.148, 4.167
 Rell Józef 2.19, 2.94, 2.108, 2.158, 3.18, 3.28, 3.32, 3.35, 3.37, 3.42, 3.43, 3.46, 3.49, 3.52, 3.60, 3.61, 3.67, 3.72, 3.73
 Renz Regina 4.204, 5.241, 5.252, 5.253

- Reymont Władysław
Stanisław 5.217
- Rodziewicz 2.134, 2.135
- Rogala Kamila 5.138
- Rogalska Helena 5.138
- Rogosz Maciej 5.176
- Rojek Władysława 5.138
- Rokita Hubert 2.160
- Rokita Wojciech 5.117
- Rokoszny Józef 2.20, 3.151
- Rolecki Franciszek 3.145
- Roman Mściślawowicz
(Roman II Halicki) 5.7
- Romanowicz Stanisław
1.104
- Romanowski Teodor 1.95
- Romer Eugeniusz 2.80
- Rop Antoni 1.133
- Rosenberg Alfred 3.94
- Rosiński Janczesław 2.70
- Rosiński Piotr 5.190
- Rosiński Stefan 5.34
- Rospond Stanisław 3.8
- Rostworowski Stanisław 5.61
- Roszkowski Zygmunt 2.146
- Rozdrażewski Stanisław
3.140-3.144
- Rozenberg Izrael 1.95
- Rozenberg Stanisław 5.86
- Rożek Józef 3.145
- Rożek Szczepan 1.98, 1.99
- Różański Mieczysław 5.225,
5.226
- Różański Wacław 3.33
- Różewicz Tadeusz 2.108
- Rubinek I. 5.161
- Rudomina-Dusiacki
Krzysztof 2.52
- Rudzcy (rodzina) 1.27
- Rupkiewicz Aleksander 4.87
- Rurarz Piotr 4.106
- Rurarz Władysław 5.138
- Rurarz Zenon 3.123
- Ruszkiewicz Kazimierz 1.79
- Rutkowska Wiesława 5.86,
5.88, 5.222
- Rutkowski Adam 3.55, 3.57
- Rutkowski Antoni 5.139
- Rutkowski Piotr 5.138
- Rybacki Władysław 3.31
- Rybarczyk Michał 5.138
- Rybarski Antoni 5.85, 5.90
- Rybicki Paweł 3.86
- Rydel Lucjan 4.125
- Rykolcowa Barbara 5.43
- Rypiński Ryszard 3.118
- Ryx Marian Józef 1.76, 1.90,
3.147, 5.189
- Rządkowski Witold 5.60
- Rzeczycki Andrzej 2.48
- Rzeszowscy (rodzina) 1.162
- Rzewuski Seweryn 1.51
- Rzuchowski Stefan 1.99
- Sabatowicz 1.70
- Sadalski Stanisław 2.93
- Sadowska Joanna 3.212
- Sadowski Marian 2.160
- Sadza Cecylia 5.140
- Sadza Henryk 5.139
- Sagan Françoise 3.214
- Saj Wiktor 4.131, 4.134-
4.139
- Salberg Markus 5.248
- Salomea św. 4.33
- Sałek Stanisław 1.135
- Sambor Edward 3.104
- Samczyński Tomasz 4.142
- Samostrzelnik Stanisław
5.35, 5.51
- Samsonowicz Henryk 4.203
- Samsonowicz Jan 2.83, 2.86
- Samsonowska Krystyna
5.195, 5.197, 5.201,
5.202
- Sapieha Adam 1.78
- Sapieha Andrzej Stanisław
2.52
- Sapieha Maryna – zob.
Jasińska Maryna
z Sapiehów
- Sapieha Mikołaj 2.66
- Sapiehowie (rodzina) 2.134,
5.53
- Sapieja Franek 5.117
- Sapieżyna Anna
z Zamoyskich 1.168,
1.179, 2.17, 2.131,
2.134
- Sapiński Józef 4.110
- Sarna Tadeusz 5.139
- Sasińska Karolina 3.203
- Sasowicz Jerzy 1.128, 1.130
- Saul Mikołaj 1.54, 1.55
- Sawicki Jakub 4.7
- Schadman Josek 5.72, 5.73
- Scharffenberg Maciej 3.86
- Schedel H. – zob. Schedel
Mikołaj
- Schedel Mikołaj 3.141
- Schenk Wacław 4.8
- Schild Romuald 2.10, 3.7,
3.200, 4.189, 4.198,
5.215
- Schmidt Tadeusz 4.134
- Schönfeld Emil 2.80
- Schumann Albert 5.67
- Schumann Ida z Rajmerów
5.67
- Schumann Kurt 5.65-5.80
- Schwamm Martin 3.99
- Scześniak Stefan 5.139
- Sedlak Włodzimierz 2.173,
3.48, 3.109-3.113,
3.115-3.120, 3.204-
3.210, 4.191
- Seidler Robert 3.58
- Semaniak Jacek 5.238
- Serafin Leopold 1.96, 1.99
- Serapion z Thmuis 4.26
- Serek Edmund 5.140
- Serzysko Helena 5.140
- Seyfertówna Maria 1.137
- Sękowska Alicja 2.105
- Sękowska Zofia 5.140
- Sękowski Stanisław 5.139
- Shier Y. 3.36
- Siarczyński Franciszek 4.151
- Siarkowski Władysław
2.186, 4.42
- Sidor Franciszek 5.139
- Sieczka Andrzej 5.172
- Sieczka Antoni 1.94, 1.96,
1.98, 1.99
- Sieczka Jan 5.172
- Sieczka Janusz 2.5, 2.91,
2.104, 2.106, 2.108, 4.6
- Siemiński Antoni 5.184
- Siemiński Jan (s. Jana)
5.111
- Siemiński Jan 5.111
- Sieniawski Jan 1.132
- Siennicki (Siennicki)
Stanisław 1.124
- Sienińska Anna – zob.
Kazanowska Anna
z Siennickich
- Sieniński Jakub 1.10, 1.12
- Sienkiewicz Henryk 2.175,
5.217

- Sierakowski Stanisław 4.83, 4.84
- Sierko 5.120
- Sieruga Maria 5.139
- Sikorski Władysław 4.114
- Sitakowski Lucjan 5.140
- Siuta Józef 3.103
- Siwiec Waclaw 5.182
- Skalon Georgij Antonowicz 5.122
- Skarbak Bolesław 5.139
- Skarbak Kozietulka Zofia – zob. Kazanowska Zofia ze Skarbak Kozietulskich
- Skibiński Aleksander 5.63
- Skoczek Józef 5.42
- Skolimowski Jerzy 3.215
- Skorupa Stefania 5.139
- Skorupa Władysław 5.139
- Skowron Antek 1.59
- Skowron Jerzy 1.59
- Skowron Stanisław 3.99
- Skóra Czesław 5.140
- Skórski Andrzej 1.95, 1.101
- Skórzewski Witold 3.163
- Skrobek Czesław 2.159
- Skrobek Zdzisław 2.159
- Skrzyńska Angela Maria 4.38
- Skrzyński Aleksander Józef 2.153
- Skrzypczyński Franciszek 4.144, 4.145, 4.147
- Skwarek Stefan 3.68
- Slecht Teilman 5.45
- Słabińska Elżbieta 3.45
- Sławiński Piotr 2.178
- Sławko z Szydłowca – zob. Szydłowiecki Sławko
- Słoniewska Stanisława 1.136, 3.155, 3.156
- Słowacki Jan 5.199
- Słowacki Juliusz 3.213
- Słowik Stanisław 4.107
- Słupczyński Czesław 1.104
- Słuszcanka (Słuszka) Elżbieta – zob. Kazanowska Elżbieta ze Słuszków
- Słuszka Bogusław 2.74
- Słuszka Maria z Mohylów – zob. Potocka Maria z Mohylów, 2. voto Słuszka
- Snopkowski Stefan 2.59
- Sobala Franciszek 5.139
- Sobański 5.174
- Sobieska Katarzyna – zob. Potocka Katarzyna z Sobieskich
- Sobieski Jakub 2.65
- Sobieski Jan – zob. Jan III Sobieski
- Sobieszkański Antoni 3.163
- Sobke von Saul auf Hirnestein Albert 5.38
- Sobke von Saul auf Hirnestein Anna z Szydłowieckich 5.38
- Sobkiewicz Marian 5.139
- Sobkowski 5.157
- Sobocho Kazimiera 2.158
- Sobocki Józef 5.223
- Sobocki Marcin 5.223
- Sochacki August 1.101
- Sokołowska Leokadia 5.139
- Sokołowski 1.62
- Sokołowski Piotr 5.36
- Sokołowski Ryszard 2.97
- Solbach Wilhelm 4.148
- Solowiczowa 5.156
- Sołtyk Kajetan 5.184
- Sołtykowie (rodzina) 1.179, 5.56, 5.221
- Sołtysiak Grzegorz 3.215
- Sonik Franciszek 4.47
- Sosnowski Józef 1.95, 1.99
- Sośkiewicz Filip 3.203
- Sotkiewicz Antoni Franciszek Ksawery 1.77, 1.85, 3.223
- Sotkiewicz Jędrzej 1.85
- Sotkiewicz z Targowskich Ludwika 1.85
- Sowa Artur 5.232, 5.233
- Sowa Ryszard 2.173, 3.206, 3.209, 3.227
- Sowiński (Antoni?) 1.59
- Sowiński Józef Longin 4.122
- Splawski Jan 2.32
- Sprowscy (rodzina) 5.109
- Sputo Marian 5.140
- Spytek z Melsztyna 5.44, 5.45
- Stachanow Aleksiej 4.131, 4.133
- Stadniccy (rodzina) 2.42, 2.55
- Stadnicka Barbara – zob. Kazanowska Barbara ze Stadnickich
- Stadnicka Barbara – zob. Kazanowska Barbara ze Stadnickich
- Stadnicki Stanisław „Diabeł” 2.44
- Stadnicki Stanisław 1.15, 1.16
- Staff Leopold 2.108, 2.173
- Stanaszek Bogdan 3.47, 4.42, 4.204, 5.186
- Stangierski Aleksander 4.106
- Stanisław August Poniatowski 1.49, 1.53, 4.39, 5.218
- Stanisław z Grocholic 5.37
- Stanisław z Krzcięcic 5.39
- Stanisław z Kurozwęk 5.44
- Stanisław ze Szczepanowa 4.33
- Stanisławska Katarzyna z Kazanowskich, 2. voto Bełżecka 2.63, 2.64
- Stanisławska Leonora Konstancja 2.64
- Stanisławski Baltazar 2.63
- Stanisławski Jan 2.63
- Stańkoski 1.59
- Starosielscy (rodzina) 5.37
- Starosielska Barbara – zob. Szydłowiecka Barbara ze Starosielskich
- Staruszkiewicz Franciszek 4.103
- Starzech 4.80, 4.81
- Starzechowski 4.81
- Starzechowski Gabriel 4.82
- Starzycka Katarzyna – zob. Kazanowska Katarzyna ze Starzyckich
- Starża Janusz 5.25
- Starżowie (ród) 5.12
- Staszic Stanisław 2.18, 3.22, 4.88, 4.191, 5.217
- Staśkowiak Andrzej 2.173
- Stawiarka 1.59
- Steczeń Stanisław 5.86, 5.88
- Steczowski Jan Kanty 1.77
- Stefan Batory 2.37, 2.38, 2.42-2.44, 2.47
- Stefanowski Władysław 1.102, 1.104

- Stefański Mirosław 3.28
 Stefański Tadeusz 3.124
 Stehle Hansjakob 1.83
 Stein Karol 4.152
 Stępień Eugeniusz 5.140
 Stępień Henryk 5.169, 5.170
 Stępień Stanisław 5.140
 Stępień Stefan 5.191
 Stępliński Marian 2.94
 Stępniewicz Ryszard 2.142
 Stobiecki Tadeusz 5.140
 Stojcki Stanisław 5.191
 Stołypin Piotr Arkadiewicz 2.128
 Strepa Jakub 4.70, 4.71
 Stringler Mordechaj 3.56
 Strug Helena 2.105
 Strug Karol 2.96
 Struja Jan 2.186
 Strumyk Kazimierz 1.130
 Strus Eugeniusz 4.103
 Strykowska Katarzyna z Kazanowskich 2.33
 Strzałkowski Daniel 5.112
 Stuczeń Stefan 4.43
 Styka Jan 1.179
 Stywer Andrzej 2.44
 Suchan Wacław 3.102, 3.105
 Suchański Grzegorz 4.36
 Suhecka Antonina (c. Rafała Leona) 2.133
 Suhecka Antonina z Szerszeniewskich 2.131, 2.134
 Suhecka Estella z Czekińskich 2.133
 Suhecka Franciszka – zob. Kubicka Franciszka z Suheckich
 Suhecka Franciszka 2.134-2.136
 Suhecka Józefa 2.134, 2.136, 2.138
 Suhecka Julia 2.134, 2.135, 2.138
 Suhecka Klotylda 2.134
 Suhecka Marcysia 2.134
 Suhecka Teofila 2.133
 Suhecka Zofia 2.134
 Suhecki Anastazy 2.132, 2.134
 Suhecki Antoni 2.131, 2.134
 Suhecki Ignacy 2.131
 Suhecki Kazimierz 2.133
 Suhecki Konstanty 2.134, 2.135
 Suhecki Rafał Leon 2.131
 Suhecki Stanisław (s. Rafała Leona) 2.132, 2.133
 Suhecki Stanisław 2.134
 Suhecki Tomasz 2.131, 2.134, 2.135, 2.137, 2.138
 Suhecki Wincenty 2.134, 2.138
 Suhecki Władysław 2.133
 Suchojad Henryk 5.238
 Suchorabska Barbara – zob. Kazanowska Barbara z Suchorabskich
 Suchotin 1.53
 Suligowski Karol 4.148
 Sulimierski Filip 2.88
 Sulimierski Wincenty 4.144, 4.148
 Sułek Alina 5.139
 Sułek Józef 4.107
 Supiera Bronisława 5.139
 Surowski Stanisław 3.73
 Suski 1.58
 Swajdo Jarosław 3.29
 Swat Tadeusz 5.120
 Switakowski Henryk 4.106
 Sygdiak Wanda 4.136
 Sykustus IV 5.45
 Sykulisz Kazimierz 1.135
 Sykulisz Kazimierz Tomasz 1.135, 2.20, 3.31, 3.48, 3.151, 5.190
 Sykuła Stanisław 5.140
 Sykuła Władysław 5.140
 Syrycjusz 4.10
 Syzdół Jan 5.140
 Szafraniec Piotr 3.222
 Szafraniec Stanisława 5.140
 Szafrancowie (ród) 3.222
 Szaniawski Józef 4.199
 Szapiro Frajda z Mintzów 5.249
 Szarata Cecylia 3.207
 Szarek Jan 4.39, 4.44
 Szczawińska Katarzyna z Duninów Modliszewskich 5.111
 Szczawińska Zuzanna – zob. Potocka Zuzanna ze Szczawińskich
 Szczawiński Jakub Olbrycht 5.111
 Szczekoccy (rodzina) 5.109
 Szczekocki Jakub z Dębna – zob. Dembiński Jakub
 Szczepaniak Elwira 5.88
 Szczepaniak Jan 3.143, 5.224-5.226
 Szczepanik Marcin 5.117
 Szczepanik Paweł 5.117
 Szczepanik Szymek 5.117
 Szczepka Andrzej 2.133
 Szczerba Władysław 1.99
 Szczęsny Stanisław 5.88
 Szczygieł Roch 4.148
 Szczygieł Wojciech 4.148
 Szein Michał 2.59
 Szelążek Adolf 1.87
 Szeligowscy (rodzina) 3.23
 Szeligowski Bonawentura 3.23
 Szembek Anna z Potockich – zob. Tarło Anna z Potockich, 2. voto Szembek
 Szembek Franciszek Jakub 5.112
 Szenkowa Maria 1.144
 Szeptycki Andrej 1.82
 Szermentowski Józef 1.179
 Szermentowski Kazimierz 5.198
 Szerszeniewska Antonina – zob. Suhecka Antonina z Szerszeniewskich
 Szkoruciński Jan 4.141, 4.145, 4.148, 4.149
 Szkurlat Natalia 5.139
 Szlezyngier Zofia 5.139
 Szlązak Czesław 5.140
 Szlązak Sylwester 5.140
 Szligirska Maria 4.107
 Szmid Jan 2.87
 Szmidt Henryk 5.139
 Szmit Jan 5.140
 Sober 4.87, 4.88
 Szotland Chaim 5.74
 Szpakiewicz Jan 2.186
 Szpot Andrzej 3.21
 Sztobryn 2.146

- Szubstarski Tadeusz 5.183,
5.184, 5.187, 5.188,
5.194
- Szulc Kazimierz 2.103
- Szulman Rufin Rudolfowicz
5.124
- Szuster Henryk 5.139
- Szustka Wiktor 2.158
- Szwajcer 5.174
- Szwidziński (Szwedziński)
Tomasz 1.59
- Szybalska Wanda 2.175
- Szyc Włodzimierz 5.87
- Szydłowiec (rodzina)
1.179, 2.14, 3.10, 3.18,
3.19, 3.201, 5.33, 5.34,
5.50, 5.53, 5.109, 5.221
- Szydłowiecka Anna (c.
Stanisława) – zob. Sobke
von Saul auf Hirnestein
Anna z Szydłowieckich
- Szydłowiecka Barbara
(c. Jakuba) 5.37
- Szydłowiecka Barbara
(c. Stanisława) – zob.
Barbara (z Sulborowic)
z Szydłowieckich
- Szydłowiecka Barbara ze
Starosielskich 5.37, 5.38
- Szydłowiecka Elżbieta –
zob. Radziwiłł Elżbieta
z Szydłowieckich
- Szydłowiecka Elżbieta
(c. Stanisława) – zob.
Zborowska Elżbieta
z Szydłowieckich
- Szydłowiecka Katarzyna
(c. Stanisława) 5.37
- Szydłowiecka Zofia
z Goździkowa 5.38
- Szydłowiecki Jakub
(s. Stanisława) 5.37,
5.39
- Szydłowiecki Jakub 5.35,
5.36
- Szydłowiecki Jan
(s. Stanisława) 5.37, 5.39
- Szydłowiecki Krzysztof
(s. Stanisława) 1.168,
3.19, 5.33, 5.35, 5.38,
5.39, 5.51
- Szydłowiecki Marcin
(s. Stanisława) 5.38, 5.39
- Szydłowiecki Mikołaj
(s. Jakuba) 1.168, 3.19,
5.37, 5.46
- Szydłowiecki Mikołaj
(s. Stanisława) 5.38, 5.39
- Szydłowiecki Paweł
(s. Stanisława) 5.38,
5.39, 5.51
- Szydłowiecki Piotr
(s. Jakuba) 5.37
- Szydłowiecki Piotr
(s. Stanisława) 5.38, 5.39
- Szydłowiecki Sławko 5.36
- Szydłowiecki Stanisław [I]
(s. Stanisława) 5.37
- Szydłowiecki Stanisław [II]
(s. Stanisława) 5.37
- Szydłowiecki Stanisław 5.33-
5.35-5.51
- Szylar Anna 2.187
- Szyller Stefan 5.191
- Szymanowski 1.58
- Szymańczyk Franciszek
5.139
- Szymańska Maria 4.107
- Szymański Feliks 4.107
- Szymański Hieronim 1.104,
1.113
- Szymański Jerzy 3.205
- Szymański Marian 4.103,
4.106
- Szymczyk Franciszek 1.102,
1.105
- Szymczyk Józef 5.140
- Szymon furman 1.59
- Szymonowic Szymon 2.67
- Szyszkowski 5.174
- Szyszkowski Marcin 3.143
- Szyszkowski Piotr 2.71
- Ściegienny Piotr 5.98
- Śledzik Mordechaj 5.156,
5.157, 5.159, 5.160,
5.163, 5.164
- Śledzikowie (rodzina) 5.159
- Ślęzak (Ślęzak) Zbigniew
3.226
- Śliwińska-Dorcz Maria 5.87
- Śliz Stanisław 5.140
- Ślusarczyk Maria 5.140
- Śmiechowski Roman 3.155,
3.156
- Śmiechowski Romuald
1.128, 1.130
- Śmietanka-Kruszelnicki
Ryszard 3.69, 3.70
- Śmigielski Sebastian 2.36
- Światło Józef 3.110
- Świątczak Rozalia 5.139
- Świder Zdzisława 5.86
- Świdery (rodzina) 3.223
- Świdorski Jan Samuel 1.32,
1.36-1.38, 1.41, 1.42,
1.45, 1.46
- Świerszcz Piotr 5.139
- Święcki Krzysztof 2.48
- Świętosław zw. Litwoszem
2.28
- Taler Bronisław 5.140
- Tambor Paweł 5.222
- Tarczewska Julia 4.36
- Targowska Ludwika
– zob. Sotkiewicz
z Targowskich Ludwika
- Tarło Andrzej 2.40
- Tarło Anna z Potockich, 2.
voto Szembek 5.112
- Tarło Antoni 5.112
- Tarło Jan 2.40
- Tarło Katarzyna
z Michowskich 2.40
- Tarło Mikołaj 2.40
- Tarło Paweł 2.40
- Tarło Stanisław 2.40
- Tarłowie (rodzina) 2.42,
2.48, 2.55, 3.223
- Tarłówna Katarzyna – zob.
Kazanowska Katarzyna
z Tarłów
- Tarnowski 1.60
- Tarnowski Juliusz 5.55
- Tarnowski Stanisław 1.12
- Tatarska W. 5.157
- Tatkowski Franciszek 1.104,
1.105
- Telatyński Józef 5.140
- Teleboga (Telebonga,
Telebunga) 5.27-5.30
- Teodor z Mopsuesti
Tertulian z Kartaginy 4.9,
4.15, 4.17, 4.22, 4.26
- Tetrycz-Puzio Agnieszka
3.10
- Tęczyński 5.45
- Tęczyński Andrzej 2.32
- Thomas William 2.111,
2.123

Toczyski Wojciech 1.68
 Tokarzewski-Karaszewicz Michał 4.113
 Tomasik Edward 3.98
 Tomasz z Akwinu św. 4.12, 4.16, 4.17, 4.22, 4.27, 4.29, 4.31, 4.32
 Tomaszewski Jerzy 3.58
 Tomicki Piotr 2.35
 Topolski Jerzy 2.9
 Tormasow Aleksandr Pietrowicz 1.65, 1.66
 Traugutt Romuald 4.119, 4.122
 Trąba Mikołaj 4.18, 4.31
 Trela Bolesław 4.106
 Trocha Aureliusz 1.102
 Trojan Zdzisław 2.95, 2.96
 Trojanowska Irena 5.162
 Truchces Gwilhelm 2.61
 Trzaskowski Antoni 1.101
 Trzaskowski Jan 1.118
 Trzaskowski Zbigniew 3.213
 Trzcirski Zygmunt 3.163, 3.164
 Trzebicki Andrzej 1.42
 Trzebicki Stanisław 3.143
 Trzpiot Antoni 5.140
 Tungen Mikołaj 5.47
 Turczykowa 1.59
 Turczyński 1.59
 Turno Edward 1.98-1.100, 1.128
 Turno Kamilla 5.190
 Turowski Jan 2.111
 Turska Elżbieta 2.96
 Tusznio Feliks 5.141
 Tusznio Janina 5.140
 Tusznio Stanisław 5.141
 Tuzimek Krzysztof 5.87
 Twardzik Waclaw 1.175
 Tyka Bolesław 5.172
 Tyka Józef 5.172
 Tylicki Piotr 1.10
 Tylman Antoni 1.162
 Tylman L. 3.167
 Tylman Piotr 1.95, 1.98-1.100
 Tylus Stanisław 4.50
 Tyralski 1.59
 Uciński Wiktor 5.141
 Uhorczyk Franciszek 2.88
 Umiński Józef 4.39
 Umiński Stefan 5.95
 Ungier Bolesław 5.173
 Ungier Franciszek 5.173
 Ungier Henryk 5.141
 Ungier Józef 1.102
 Ungler Florian 3.84, 3.85, 5.224
 Urban Waclaw 2.37
 Urbanowicz Henryk 3.171
 Urbański Krzysztof 3.36, 3.45, 3.58
 Uruski Seweryn 2.28
 Uszakow Aleksandr Kleonakowicz 5.202
 Vailionis Ludwik 3.155, 3.156
 Valfare di Bonzo Teodor 1.78
 Vio Tomasso de (Tomasz Kajetan) 4.32
 Vischerowie (rodzina) 5.51
 Waclaw II zatorski 5.43
 Wagner 5.174
 Wagner Helena Joanna 3.154
 Wahl Victor von 5.120
 Wainapel Dawid 3.105
 Wajda Andrzej 4.134
 Walczyk Tomek 5.117
 Walczyna Stanisław 5.86
 Walewski Władysław 2.88
 Walkiewicz Alfons 3.54
 Wałęsa Lech 3.123
 Warkocz 5.174
 Warszawska Aleksandra 5.141
 Warszawski 5.74
 Warszewiczy (rodzina) 2.53
 Warszewicka Zofia (Katarzyna?) – zob. Kazanowska Zofia z Warszewickich
 Warszewicki Jan 2.53
 Warszewicki Krzysztof 2.53
 Warszewicki Stanisław 2.53
 Waryński Ludwik 1.89
 Wasiak Halina 5.141
 Wasilewski Mieczysław 2.108
 Wasilewski Tadeusz 3.10
 Wasilewski Władysław „Oset” 2.108, 2.173
 Wasowicz Teresa 3.13
 Wasyl Szujski 2.57
 Waszczyk Jan 4.107
 Waśniewski 4.125
 Ways Ewa 3.208
 Wąsik Lechosław 5.219
 Wątła (Wątlówna) Zofia 1.126
 Wątły Waclaw 4.107
 Wątroba Stanisław 5.44
 Wątróbka Jan 5.45
 Wcisłowicz 1.59
 Webersfeld Edward 5.200
 Weiher Ernest 2.37
 Weinberg Mojżesz 1.95
 Weiss Anzelm 5.223, 5.226
 Wells 5.41
 Wettyn Franciszka z Krasieńskich 5.104
 Wędrychowscy (rodzina) 5.191
 Wędrychowski 4.167
 Wędrychowski Antoni 1.161
 Węgliński Jan 1.98
 Węgrzecki Waclaw 1.95, 1.96, 1.98-1.100, 1.130, 3.152
 Węgrzynowicz Leopold 2.83, 2.88
 Wiaderny Mieczysław 5.141
 Wiatr Jan 5.141
 Wiatr Ludwik 1.96, 1.99, 2.129
 Wiącek Adam 1.59
 Wiącek Tomek 1.59
 Widlica-Domaszewski Erazm – zob. Domaszewski Erazm
 Widlica
 Wiech Stanisław 3.30
 Wieczorek Czesław 5.141
 Wielguszevska-Jankowska Hildegarda 5.87
 Wielogłowsy (rodzina) 3.96
 Wielogłowska Maria – zob. Krauze Maria z Wielogłowskich
 Wielowiejsy (rodzina) 1.160, 1.162
 Wielowiejski Stanisław 5.240
 Wiercieński Henryk 5.198, 5.200
 Wierusz-Kowalski Józef 1.90
 Wieruszewski Waclaw 1.95, 1.99
 Wierzbicki Karol 5.161
 Wierzbicki Mikołaj 1.17, 1.21

Wierzbicki Stanisław 1.21
 Wierzbowicz Tadeusz 5.169
 Wierzbowicz Waclaw 5.169
 Wietor Hieronim 3.84, 3.86
 Więckowski Stanisław
   Kordek 5.112
 Wigdorowicz Bronisław
   1.102, 1.104, 1.105,
   1.113
 Wijaczka Jacek 3.13, 3.18,
   3.44, 3.58, 3.194, 5.38,
   5.47
 Wilczogórska Zofia
   z Kazanowskich 2.62,
   2.72
 Wilczogórski Sebastian 2.72
 Wilczyński Eustachiusz
   4.141, 4.149
 Wilczyński Tomasz 5.185
 Wilk Hubert 2.181
 Wilkoszewski Franciszek
   Dionizy 1.127
 Wincenty Bilski 1.100
 Winiarczyk Kazimierz
   4.193, 4.195, 4.196,
   5.201
 Winiarski Marian 5.141
 Winiarski Szczepan 1.104
 Wiszniewski Wojciech 3.215
 Wiśniewski Eugeniusz 5.214
 Wiśniewski Jan 1.179,
   2.163, 3.9, 3.35, 3.142,
   4.35, 4.37, 4.40-4.42,
   4.45, 5.183, 5.196
 Witek 5.17
 Witkowski Franciszek 1.100
 Witkowski Józef 3.154,
   3.155, 3.156
 Witkowski Marian 5.85
 Witkowski Stefan 3.42
 Witkowski Stefan 4.195
 Witowski Stanisław 1.46
 Witterschein Józef 5.141
 Wittman F. 3.166
 Witwicy (rodzina) 3.31,
   4.175, 5.120
 Witwicka Helena 3.201
 Witwicki Jan 1.141, 3.163,
   3.164, 4.170, 5.119,
   5.121-5.126
 Witwicki Kazimierz Jan
   1.94, 3.31, 3.167, 4.170,
   4.175
 Władysław Herman 5.11
 Władysław II Jagiellończyk
   5.42, 5.44
 Władysław IV Kumańczyk
   5.26, 5.31
 Władysław IV Waza 2.27,
   2.45-2.47, 2.53, 2.54,
   2.57, 2.58, 2.60, 2.62-
   2.65, 2.67, 2.70, 2.75
 Władysław Jagiełło 2.29,
   2.30, 2.76, 3.222
 Władysław zatorski 5.43
 Władysław Zygmunt Waza –
   zob. Władysław IV Waza
 Włodarczyk Henryk 5.141
 Włodarczyk Janina 4.110
 Włodzimierz Wołyński
   5.19-5.21
 Włosiniec 3.100
 Wodniak Stefania 5.141
 Wodyński Andrzej 2.56
 Wodzicki Franciszek 1.52
 Wodzicki Stanisław 1.66
 Wodzinowski Jerzy 4.106
 Wojakowska B. 1.132
 Wojakowski Aleksander
   1.132
 Wojciechowicz Jan 2.50
 Wojciechowska 1.127
 Wojciechowska Beata 1.175,
   3.5, 3.227, 4.189, 4.191,
   5.222, 5.235, 5.238
 Wojciechowska Krystyna
   5.93
 Wojciechowski (Józef
   Albert?) 1.59
 Wojciechowski Franciszek
   3.61
 Wojciechowski Jan 2.128,
   2.129
 Wojciechowski Stanisław
   2.152
 Wojciechowski Tomasz 2.128
 Wojcieszek Roman 3.227
Wojdacki J. 4.125
Wojdacki Józef 4.124, 5.196,
5.197
 Wojewoda Tadeusz 2.169-
   2.171, 2.173, 2.177,
   3.37, 3.38, 3.202, 3.227,
   4.189, 4.190, 4.200,
   4.201, 5.238
 Wojnberg Chil 1.100
 Wojtyła Karol – zob. Jan
   Paweł II
 Wolimir 5.9
 Wołnicki Ryszard 5.141
 Wolski 1.58
 Wolski Mikołaj Dunin 5.38
 Wołłowicz Andrzej 2.44
 Wołłowicz Krystyna –
   zob. Kierło Krystyna
   z Wołłowiczów
 Woronicz Jan Paweł 4.58
 Wosiek Bartosz 5.232, 5.233
 Woytowicz Stefania 5.214
 Woźniak Józef 1.99
 Woźniak Stanisław 5.141
 Woźniak Władysław 1.104
 Woźniak Zdzisław 5.176
 Wójcicki Kazimierz
   Władysław 2.28
 Wójcik Franciszek 1.100,
   1.101
 Wójcik Wincenty 1.101
 Wójcik Zbigniew J. 3.33
 Wójcik Zofia 5.161
 Wójcikowska Zofia 4.103,
   4.106
 Wójcikowski 1.59
 Wójcikowski Wincenty
   3.31
 Wrocimowski Marcin 5.43
 Wrocławski Waclaw 5.249
 Wrona Jan 3.98
 Wrona Józef 2.159
 Wróbel Edyta 3.69
 Wróbel Kazimiera 5.141
 Wróbel Tomasz 4.37-4.39,
   4.44, 4.70
 Wróblewski Jan 3.52
 Wudzki Leon 3.43
 Wunderlich 2.132
 Wyczański Andrzej 3.86
 Wyleżynowski Jan 4.106
 Wysocki Piotr 2.132
 Wysocki Stanisław 1.95
 Wysocki Stanisław 2.87
 Wysocki Walerian
   Aleksander 2.29
 Wyspiański Stanisław 2.175,
   3.213, 4.128
 Wyszynski Stefan 2.101,
   3.116-3.118
 Wywiiał Adam 3.105
 Zabielski Antoni 5.199

- Zabięło Michał 2.142, 2.143, 2.145-2.147
Zaborowscy (rodzina) 1.166
Zaborowski Rafał 4.199
Zaborowski Stanisław 4.151
Zaczyński Tadeusz 5.214
Zagajna-Wiatr Joanna 2.173
Zagenhagen Evelyn 3.58
Zahajkiewicz Marek Tomasz 4.7
Zajęc Jan 4.107
Zajęc Jan 5.117
Zajęczonek Józef 4.153
Zajęczonekowska 3.154
Zaleski Stanisław 1.97, 2.148, 3.31, 3.152, 3.156, 3.158
Zalewska Maria 5.141
Zalewski Jan 2.15
Załuska Katarzyna z Korycińskich – zob. Kazanowska Katarzyna z Korycińskich, 2. voto
Załuska
Załuski Andrzej Stanisław 5.188
Załuski Spytek 2.41
Zamojski Stanisław 5.54
Zamoyscy (rodzina) 1.16
Zamoyska Anna – zob. Sapieżyna Anna z Zamoyskich
Zamoyska Eliza – zob. Broel-Plater Eliza z Zamoyskich
Zamoyska Zofia – zob. Działyńska Zofia z Zamoyskich
Zamoyski Jan 1.8, 1.16, 2.37, 2.38, 2.40, 2.42-2.44, 2.48, 2.56, 2.57, 2.63, 2.67
Zamoyski Tomasz 2.48-2.50
Zaorski Józef 4.142
Zapałowski Władysław 5.201
Zarębski Jan 2.132
Zarzycki Mieczysław 2.98
Zarzycki Piotr 3.52
Zarzycki Waclaw 5.141
Zasiadko Dymitr Iwanowicz 5.121, 5.123, 5.125, 5.126
Zatorski Wincenty 5.141
Zawada Jan 5.207
Zawada Marianna 5.141
Zawadzki 5.63
Zawisza Józef 3.106
Zawisza Michał 2.178, 5.250
Zbaraski Jerzy 2.50
Zbaraski Krzysztof 2.58
Zbigniew (Zbygniew) 5.11
Zborowska Elżbieta z Szydłowieckich 5.38
Zborowski Andrzej Jastrzębiec 5.38
Zborowski Jan 2.37
Zborowski Michał 2.183
Zbroja Jan 1.93
Zbroja Mikołaj 2.135, 2.136
Zdanowski Józef 4.38, 4.44, 4.68, 4.69
Zdrodowski Janusz 3.161
Zdziechowski (rodzina) 1.166
Zebrzydowski Mikołaj 1.7-1.12, 1.14-1.17, 1.19, 1.20, 1.23-1.25, 1.27-1.29, 2.45, 2.56, 2.62
Zegadłowicz Emil 2.133
Zemela Krzysztof 2.108, 2.165-2.167, 2.173, 2.177, 3.9, 3.12, 3.13, 3.28, 3.35, 3.44, 3.47-3.49, 3.201, 3.205, 3.222, 3.227, 4.189, 4.190, 4.197-4.199, 5.238
Zep Kajetan 5.141
Zglenicki Franciszek Ksawery 4.36
Zglenicki Witold 5.216
Ziejka Franciszek 5.201
Zielecki Alojzy 2.9
Zielińska Stanisława 2.96
Zielińska Zofia 5.141
Zieliński Antoni 4.107
Zieliński Stanisław 5.205
Zieliński Tomasz 1.175, 5.90
Zieliński Zygmunt 1.77
Ziembiński Karol 5.198, 5.199
Ziembiński Witold 4.103
Ziencik Zdzisław 2.101
Zientara Benedykt 3.13
Zioło Wiesław 2.94
Znanięcki Florian 2.111, 2.123
Zofia z Goździkowa – zob. Szydłowiecka Zofia z Goździkowa
Zołucz Waclaw 4.107
Zon Józef 3.207
Zubrowa Joanna 1.122
Zwiagin 5.63
Zwierzchowski Marian 1.105
Zych Jan 5.141
Zych Sławomir 5.229
Zychowicz Salezy 2.186
Zychowicz Tadeusz 2.159
Zygmunt I Stary 2.33, 2.36, 4.39, 4.45, 5.35, 5.38, 5.39
Zygmunt II August 2.36, 2.39, 2.41
Zygmunt III Waza 1.7-1.16, 1.22, 1.24-1.27, 2.43, 2.44, 2.53, 2.54, 2.58, 2.59, 3.141, 4.83
Zygmunt Jagiellończyk – zob. Zygmunt I Stary
Zygmunt Kazimierz Waza 2.71
Zygmuntowski Ignacy 5.184
Zylberman Mania (Chana) 5.74
Żak Władysław 2.158
Żakowska Maryla 2.82
Żegota z Morawicy 5.12, 5.25
Żeromski Stefan 2.175
Żmijewski Leszek 5.201
Żmudzki Paweł 5.30
Żołędek Konstanty 5.141
Żołder Waclaw 4.106
Żółkiewski Stanisław 1.14, 1.20, 1.23, 1.24, 1.29, 2.57-2.59, 2.63
Żuława Edward Wilhelm 2.88
Żurakowski Zenon 5.84

Opracował: **Marcin Medyński**

Artykuły

Krzysztof Mastykarz
Bydgoszcz – Kielce

Sytuacja prawna i ekonomiczna kobiet w społeczeństwie korporacyjnym XIV–XVI-wiecznego Torunia

Fundamentem powstania prawa chełmińskiego, które było stosowane w większości wielkich miast Prus Krzyżackich i Królewskich w XIV–XVI w. (Toruń, Chełmno, Królewiec, Knopawa, Gdańsk), był przywilej chełmiński z 1233 r., w oparciu o który przeprowadzono lokację ośrodków wielkomiejskich na terenie ziemi chełmińskiej. Stare Miasto Toruń było pierwszym w ziemi chełmińskiej, przejętym przez zakon krzyżacki, które lokowano na prawie chełmińskim 28 grudnia 1233 r.¹

Przywilej chełmiński był podstawowym aktem prawnym w przypadku toruńskiego ośrodka miejskiego, a wilkierze miejskie posiadały jedynie charakter uzupełniający. Prawo chełmińskie w odróżnieniu od prawa magdeburskiego, które było powszechnie stosowane w miastach należących do Korony (np. Poznań, Kraków), zawierało diametralne różnice zwłaszcza w kwestiach dotyczących prawa majątkowego

---

¹ *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. I, H. 1, Königsberg 1882, nr 105; Z. Nowak, *Dzieje Chełmna do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Chełmna*, red. M. Biskup, Warszawa – Poznań – Toruń 1987, s. 66; J. Tandecki, *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2001, s. 16.

małżeńskiego, spadkowego oraz praw majątkowych kobiet². Analizując tekst przywileju można jednoznacznie stwierdzić, że miał on za zadanie wprowadzenie nowego porządku prawnego na terenie Torunia i Chełmna, jak i innych miast ziemi chełmińskiej. Świadczy o tym, między innymi, wprowadzenie na mocy przywileju regulacji prawnych dotyczących: wyboru sędziów, polowań, wprowadzenia prawa magdeburskiego i wymierzania kar zgodnie z tym prawem (jednak z tą różnicą, że wyroki miały być o połowę niższe niż w prawie magdeburskim), powołania sądu wyższego prawa chełmińskiego i rady miejskiej, a także zaleceń dotyczących regulacji środków płatniczych i bicia monet na terenie Torunia i Chełmna³. Wprowadzenie nowego porządku prawnego w oparciu o przywilej chełmiński, który znacznie odbiegał od rozwiązań funkcjonujących w prawie magdeburskim, było spowodowane przede wszystkim uniezależnieniem się krzyżackiej jurysdykcji miejskiej od Magdeburga i wprowadzeniem korzystnych rozwiązań prawnych dla osadników śląskich, z których to rekrutowali się w zdecydowanej większości nowi mieszkańcy Chełmna i Torunia⁴. Prawo chełmińskie, jak zauważył Karol Górski, charakteryzowało się eklektycznym zestawieniem różnych praw. Jego podstawą było czynszowe prawo niemieckie oraz magdeburskie w ujęciu wrocławskim. Do prawa chełmińskiego wprowadzono również elementy prawa flamandzkiego, śląskiego, a także węgierskiego⁵. W odróżnieniu od prawa magdeburskiego oraz prawa lubeckiego prawo chełmińskie zawierało przepisy flamandzkie w odniesieniu do prawa spadkowego i majątkowego małżeńskiego, które wprowadzały wspólność majątkową małżonków oraz umożliwiały identyczne zasady dziedziczenia dla spadkobierców obojga płci⁶.

Prawo chełmińskie zawierało zarówno regulacje prawne dotyczące kwestii majątkowo-spadkowych, jak i przestępstw o charakterze krymi-

---

² M. Sędek, *Czy uprawnienia majątkowe kobiet w Starej Warszawie odpowiadały zasadom prawa chełmińskiego*, „*Studia Warszawskie*” 13, 1972, s. 135.

³ *Preußisches Urkundenbuch*, nr 105.

⁴ Z. Zdrójkowski, *Zarys dziejów prawa chełmińskiego 1233–1862. Studium z okazji siedemsetpięćdziesięciolecia wydania przywileju chełmińskiego oraz lokacji miast Chełmna i Torunia*, Toruń 1983, s. 16, 18n.

⁵ K. Górski, *Ustrój państwa i Zakonu Krzyżackiego*, Gdynia 1938, s. 51.

⁶ Tenże, *Siedemsetlecie prawa chełmińskiego*, [w:] *Tydzień o Pomorzu*, Poznań 1933, s. 112n.

nalnym. Spośród przepisów regulujących kwestie majątkowo-spadkowe w niniejszej publikacji szczególną uwagę zwrócono na te, które dotyczyły sytuacji prawnej kobiet w wielkich miastach pruskich posiadających prawo chełmińskie. Zasady spadkowe prawa chełmińskiego przewidywały całkowitą wspólność majątkową małżonków z prawem męża do dysponowania całym majątkiem. W praktyce oznaczało to, że żona nie mogła bez zgody męża dokonać jakiegokolwiek darowizny, a także ustalić opiekuna prawnego majątku, który wносиła do małżeństwa. Ponadto małżonkowie nie mogli udzielać darowizny powyżej trzech szelągów na łożu śmierci bez zgody swoich spadkobierców. Dużo lepiej przedstawiała się pozycja wdowy. Połowę majątku po mężu, a także umożliwiało testamentalny zapis jej dożywocia na rzecz drugiego małżonka na całym wspólnym majątku oraz zapisanie mu na własność części nabytej w trakcie trwania małżeństwa, z wyjątkiem kobiet nie mających potomstwa. Wynikało to z zasad prawa chełmińskiego, w myśl którego nie mogły majątku odziedziczonego po swojej matce lub ojcu przepisać na męża, chyba że wyrazili na to zgodę jej spadkobiercy⁷.

W omawianym okresie na terenie ośrodków miejskich ziemi chełmińskiej obowiązywał korporacyjny model życia. Przyjmując tradycyjny podział należy wyróżnić trzy grupy społeczne. Pierwszą z nich stanowiła elitarna grupa mieszczan zwana patrycjatem. Uśredniając liczebność tej grupy społecznej dla wszystkich wielkich miast pruskich znajdujących się na badanym obszarze, można stwierdzić, że należało do niej około 10% społeczeństwa.

Średnią warstwę społeczną ośrodków miejskich w XIV–XVI w. stanowiło pospólstwo, do którego należeli ubożsi lub z racji późniejszego zdobycia prawa miejskiego odsunięci od władzy kupcy, mistrzowie rzemiosła, niekiedy czeladnicy, przekupnie. Była to najliczniejsza i najbardziej zróżnicowana grupa społeczna miast średniowiecznych i wczesnonowożytnych, którą cechowała niezależność ekonomiczna oraz antagonistyczne nastawienie do grupy rządzącej⁸. Henryk

---

⁷ *Alte Kulmische Recht mit einem Wörterbuch*, hrsg. C. K. Leman, Berlin 1838, s. 103-122 (nr I-LX); M. Sędek, *O wzajemnym stosunku prawa ziemskiego i miejskiego na Mazowszu z XV i XVI w.*, „Rocznik Mazowiecki” 5, 1974, s. 128; M. Sędek, *Czy uprawnienia majątkowe*, s. 139.

⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 477; J. Przeracki, *Pospólstwo Nowego Miasta Torunia w latach*

Samsonowicz stwierdził, że w XIV–XV w. do omawianej grupy wchodziły również osoby, które niejednokrotnie nie różniły się od patrycjuszów rodzajem wykonywanego zawodu i dążyły do zasiadania we władzach miejskich⁹. Poza tym pospólstwo charakteryzowało się w porównaniu do innych grup społecznych dużymi różnicami majątkowymi, które były podyktowane hierarchią zawodową¹⁰. Spośród zajęć wykonywanych przez przedstawicieli pospólstwa najbardziej prestiżowy był zawód kupca. Do uprzywilejowanych grup zawodowych należeli browarnicy, piekarze oraz złotnicy. Natomiast do grupy średniozamożnej należeli bednarze, kramarze, rzeźnicy i murarze. Najniżej sytuowani byli łaźiebnicy, szewcy oraz krawcy¹¹.

Ostatnią, trzecią i zarazem najbiedniejszą grupę społeczną stanowił plebs nie posiadający obywatelstwa miejskiego ani majątków¹². W jego skład wchodził rzemieślnicy nie zrzeszeni w cechach, czeladnicy, służba pomocnicza, pracownicy najemni, służba domowa oraz osoby naruszające ustalone normy panujące w mieście (włóczędzy, prostytutki, sutenerzy i przestępcy). Ponadto do plebsu zaliczano również scholarów, kleryków oraz osoby, które nie mogły pracować ze względu na inwalidztwo, chorobę lub podeszły wiek. Stały one najniżej w hierarchii społecznej i musiały żebrać lub liczyć na ewentualną pomoc, m.in. ze strony szpitali lub domów dla ubogich. Według Janusza Przerackiego cechą charakterystyczną plebsu było to, że z wyjątkiem czeladników, rzemieślników i pracowników najemnych należeli do niego ludzie nie biorący udziału w procesie produkcyjnym¹³.

1330–1410, „Rocznik Toruński” (dalej: RT), t. 13, Toruń 1978, s. 232; K. Mastykarz, *Czas wolny i rozrywka w Toruniu, Chełmnie, Grudziądzu i Brodnicy w XIV–XVI wieku*, Toruń 2010, s. 76.

⁹ H. Samsonowicz, *Życie miasta średniowiecznego*, Warszawa 1970, s. 57; K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 76.

¹⁰ B. Zientara, *Struktura stanowa mieszczaństwa*, [w:] *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, red. I. Ichnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, Warszawa 1999, s. 130.

¹¹ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga*, Toruń 1992, s. 48–51; K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 70–123.

¹² J. Tandecki, *Struktury administracyjne*, s. 74.

¹³ J. Przeracki, *Plebs Nowego Miasta Torunia w latach 1358–1410 w świetle księgi proskrybowanych*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia XI, Nauki Humanistyczno-Społeczne z. 74, Toruń 1977, s. 9; K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 76n.

W Nowym Mieście Toruniu, które było ośrodkiem rzemieślniczym, dominującą rolę odgrywał patrycjat, którego przedstawiciele zasiadali w zdecydowanej większości w radzie miejskiej. Jednak struktura patrycjatu nowotoruńskiego była charakterystyczna dla ośrodków nie należących do grupy wielkich miast pruskich, ponieważ w jego składzie znajdowali się nie tylko kupcy, ale również zamożni rzemieślnicy, którzy stanowili około 70% najbogatszych obywateli Nowego Miasta Torunia w XIV–XV w.¹⁴ Pospólstwo Nowego Miasta Torunia nie było tak zróżnicowane pod względem majątkowym jak w Starym Mieście Toruniu. W odróżnieniu od staromiejskiego ośrodka przeważali w nim zdecydowanie rzemieślnicy, ponieważ statystycznie na podstawie badań przeprowadzonych przez J. Przerackiego można stwierdzić, że na 7 rzemieślników przypadał 1 kupiec. Należy również zauważyć, że przedstawiciele bardziej luksusowych i popłatniejszych rzemioł przeprowadzali się do Starego Miasta Torunia, ponieważ rzemiosło i handel ośrodka nowotoruńskiego miały jedynie charakter lokalny¹⁵.

Sytuacja materialno-ekonomiczna oraz prawna kobiet w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Toruniu wynikała przede wszystkim z pochodzenia społecznego oraz stanu cywilnego. Stąd też zupełnie inaczej wyglądało życie kobiet pochodzących z patrycjatu, pospólstwa i plebsu. W miastach pruskich kobieta miała określony status społeczny w rodzinie i w związku z tym posiadała również swoje prawa oraz obowiązki. W okresie XIV–XVI w. na terenie Europy w społeczeństwie było głęboko zakorzenione przekonanie o niższości płci żeńskiej. Uważano, że kobiety są konsumentkami bogactw ekonomicznych produkowanych przez mężczyzn, a na swoje utrzymanie zarabiają poprzez prowadzenie gospodarstwa domowego¹⁶. Nie oznaczało to jednak całkowitego wyeliminowania kobiet z życia zawodowego. Pomimo znacznego ograniczenia kobietom prawa do wykonywania zawodu, były one członkiniami wielu cechów, pomagały mężom

---

¹⁴ K. Mikulski, *Przestrzenny i społeczny rozwój Torunia do końca XVIII wieku*, RT 8, 1998, s. 21; J. Przeracki, *Elita rządząca Nowego Miasta Torunia do połowy XIV wieku*, RT 12, 1977, s. 198.

¹⁵ J. Przeracki, *Pospólstwo*, s. 252n.; K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 77.

¹⁶ Ch. Perkins Gilman, *Kobieta a stan ekonomiczny*, Warszawa 1909, s. 20; H. d'Almeiras, *Małżeństwo u różnych narodów*, Warszawa 1904, s. 5n.

prowadzić interesy kupieckie, a nawet udzielały kredytów, na co wykazują ostatnie badania Cezarego Kardasza¹⁷.

W życiu człowieka średniowiecznego ogromną rolę odgrywała wspólnota, bez względu na pochodzenie, stan majątkowy oraz przynależność do społeczeństwa agrarnego lub miejskiego. Z tego też względu funkcję zaspokajającą podstawową aktywność życiową jednostki pełniła rodzina. Wpływała ona na dynamikę społeczną jej członków, nabywanie doświadczenia oraz na kształtowanie i utrwalanie wzorców kulturowych¹⁸. Nawet elitarne grupy społeczne w wielkich miastach pruskich stawiały życie rodzinne na pierwszym miejscu, a dopiero w następnej kolejności życie korporacyjne. Należy pamiętać również o tym, że w przypadku rodzin patrycjuszowskich oraz zamożnych kupieckich zarówno życie rodzinne, jak i korporacyjne w wielu aspektach przenikało się¹⁹.

W średniowieczu rolę podstawowej grupy społecznej pełniła rodzina, która odgrywała znaczącą rolę pod względem gospodarczym. W omawianym okresie powszechnym zjawiskiem, zwłaszcza wśród środowisk elitarnych, było zabezpieczenie lub poprawienie kondycji finansowej najbliższych poprzez zawarcie związku małżeńskiego z osobą zamożną lub ewentualne sporządzenie testamentu. Również zwaśnione rody w celu zawarcia zgody decydowały się na zawarcie związku małżeńskiego pomiędzy ich przedstawicielami. Miała to być gwarancja dobrych stosunków. Na podstawie przytoczonych przykładów należy stwierdzić, że rodziny patrycjuszowskie oraz zamożne kupieckie przede wszystkim miały za zadanie przedłużenie rodu, kontrolowanie sytuacji finansowej, a także wydanie na świat potomka męskiego (w przypadku miast ziemi chełmińskiej nie było to konieczne, ponieważ tzw. sukcesja flamandzka dawała kobietom prawo dziedziczenia). Jednak w badanym okresie nawet przedstawiciele zamożnych rodów z powodu dużej

---

¹⁷ S. Harksen, *Kobieta w średniowieczu*, Warszawa 1975, s. 21; C. Kardasz, *Rynek kredytu pieniężnego w miastach południowego pobrzeża Bałtyku w późnym średniowieczu (Greifswald, Gdańsk, Elbląg, Toruń, Rewel)*, Toruń 2013, s. 155, 169.

¹⁸ J. Nikitorowicz, *Funkcja kulturowa rodziny w społeczeństwie wielokulturowym*, [w:] *Rodzina ludzka w nauce i kulturze*, red. W. Czartoszewski, Olecko 2000, s. 232.

¹⁹ *Geschichte Thorn aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften Bd I (1230 – 1530)*, hrsg. J. E. Wernicke Thorn 1839; s. 47n; G. Kabacińska, *Zwyczaje i obyczaje rodzinne w średniowiecznym Toruniu*, RT 14, 1979, s. 314; K. Mastyskarz, *Czas wolny*, s. 119.

umieralności kobiet musieli liczyć się z podwójnym lub potrójnym ożenkiem. Z tego też względu rodzina w epoce średniowiecza nie była strukturą o charakterze jednolitym.

W wielkich miastach pruskich, z przytoczonych powyżej względów, życie rodzinne stanowiło jeden z najważniejszych elementów życia codziennego. Dlatego też elitarne grupy społeczne wielkich miast pruskich przywiązywały dużą wagę do uroczystości rodzinnych. Chrzciny, zaręczyny, wesela i pogrzeby uprzywilejowanych grup społecznych były ważnym wydarzeniem miejskim, na które zapraszano licznych gości, także wpływowe osoby (np. rajców miejskich, ławników). Wspomniane uroczystości wpływały na wzmocnienie więzi rodzinnych i sąsiedzkich poprzez liczne spotkania z zaproszonymi gośćmi i wspólne biesiadowanie.

Uroczystości rodzinne na terenie ośrodków wielkomiejskich państwa krzyżackiego były regulowane poprzez przepisy reglamentacyjne. Stanisław Salmonowicz uważał, że ich wprowadzenie było spowodowane trzema zasadniczymi przyczynami, do których zaliczał: ochronę życia gospodarczego miasta (walka z nadmierną konsumpcją szkodliwą dla rozwoju działalności inwestycyjnej na terenie ośrodków miejskich), ochronę finansów miejskich oraz rolę elementu moralizatorsko-religijnego²⁰.

Wspomniane powyżej czynniki, a także częste naruszanie przepisów porządkowych i obyczajowych na terenie wielkich miast pruskich podczas uroczystości rodzinnych w XIV w., były powodem wprowadzenia przepisów normujących zwyczaje i obyczaje panujące podczas tychże spotkań. Można także wnioskować, że ustawy reglamentacyjne miały na celu ograniczenie wystawności ceremonii organizowanych przez elity społeczne wielkich miast pruskich, a także zapewnienie bezpieczeństwa osób, które w nich uczestniczyły²¹.

Jedną z najważniejszych uroczystości rodzinnych w średniowieczu było zawarcie związku małżeńskiego²². W przypadku bogatych

---

²⁰ S. Salmonowicz, *O reglamentacji obyczajowości mieszczańskiej w Toruniu w XVI–XVIII wieku (zarys problematyki)*, „Zapiski Historyczne” XLI, z. 3, 1976, s. 89.

²¹ *Die Willkür der Stadt Kulm zu etwa 1400*, hrsg. A. Semrau, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn“ 35, 1927, s. 29–58; K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 122.

²² G. Kabacińska, *Zwyczaje i obyczaje*, s. 306.

rodzin kupieckich lub patrycjuszowskich rzadko dochodziło do uroczystości ślubnej z miłości. W praktyce to rodziny zainteresowane zawarciem porozumienia lub podwyższeniem swojego statusu społecznego i finansowego poprzez ślub córki/syna realizowały własne cele. Zapoczątkowane małżeństwem związki oznaczały przede wszystkim zawarcie porozumienia, które kończyło proces rywalizacji. Oddanie kobiety rodowi, z którym zawierało się zgodę, czyniło z małżonki centralny punkt porozumienia, chociaż nie mogła ona sama wybrać kandydata na męża, lecz decydował o tym jej opiekun prawny (najczęściej ojciec lub brat). W takiej sytuacji ważniejsze od obowiązków małżeńskich było utrzymanie zgody pomiędzy dwiema stronami. Odpowiedzialność za tę sytuację spadała na barki kobiety. Po ślubie wносиła do domu męża, oprócz finansowego posagu, drobne przedmioty, które albo mu ofiarowała albo pozostawały jej własnością. Miały one też zabezpieczyć ją w razie ewentualnej śmierci małżonka²³. W przygotowaniach przedślubnych uczestniczyła cała rodzina zarówno ze strony przyszłych pana młodego i panny młodej. Średniowieczne wesele rozpoczynało zawarcie układu prawnego pomiędzy rodzinami o oddanie i przyjęcie kobiety w stan małżeński. Na terenie państwa krzyżackiego i krajów niemieckich, symbolem dopełnienia umowy przedślubnej było włożenie na palec przyszłej panny młodej pierścionka²⁴.

W przypadku elit społecznych wielkich miast pruskich zaręczyny również kończyły się wspólną ucztą, na którą zapraszano gości. Jednak uchwały stanów pruskich pozwalały między innymi na zaproszenie czterech kawalerów przez pana młodego oraz ograniczały ilość potraw w zależności od pozycji ośrodka miejskiego i przynależności społecznej²⁵. Następnie po uroczystych zaręczynach obowiązywały zapowiedzi, które stanowiły rodzaj zawiadomienia parafian o woli zawarcia związku małżeńskiego przez daną parę²⁶, której zezwalało na rozmowę

---

²³ M. Koczerska, *Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza*, Warszawa 1975, s. 33n.

²⁴ K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 121nn.

²⁵ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens* (dalej: ASP), hrsg. v. M. Toeppen, Bd. IV, Leipzig 1884, s. 168; K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 124.

²⁶ G. Kabacińska, *Zwyczaje i obyczaje*, s. 307.

tylko w obecności rodziców lub rodzeństwa²⁷. W przeddzień ślubu odbywał się w domu panny młodej wieczór dziewiczy, na który były zapraszane znajome dziewczęta.

Dzień wesela inaugurowała uczta poranna. Kończyła się ona około godziny drugiej po południu. Goście i państwo młodzi szli w korowodzie do kościoła, a pannie młodej towarzyszył muzykant miejski. Po powrocie do domu rozpoczynała się uczta weselna²⁸. Na terenie ziemi chełmińskiej (np. w Toruniu) obowiązywał zwyczaj obdarowywania żony podarkiem po przewiezieniu jej wraz z posagiem do domu męża²⁹.

Zgodnie z zarządzeniem znajdującym się w wilkierzu miejskim Chełmna (z około 1400 r.) osoby pochodzące z zamożnych rodzin kupieckich i patrycjuszowskich mogły przygotować uroczystość na 60 osób (30 talerzy, a przy każdym z nich nie więcej niż dwie osoby). Za zaproszenie większej liczby osób, zarówno w dniu uroczystości, jak i w przeciągu 8 dni po niej, była przewidziana kara w wysokości dwóch grzywien. Nowożeńcy w najbliższy piątek po ślubie potwierdzali przed rajcami miejskimi, że będą przestrzegać prawa zapisanego w wilkierzach miejskich³⁰.

Uchwała stanów pruskich z 1445 r. mówiła o tym, że na uczcie patrycjuszowskiej w wielkich miastach pruskich nie mogło być więcej niż 60 osób (15 talerzy, a przy każdym z nich nie więcej niż 4 osoby³¹) i nie mogła ona trwać dłużej niż dwa dni. Dla osób nie przestrzegających tego przepisu była przewidziana kara w wysokości 10 grzywien. Ponadto, jeżeli było więcej osób podczas uroczystości niż pozwalały na to przepisy, panny i kobiety mogły dopiero po przyjsciu z kościoła brać udział w uczcie i nie mogły uczestniczyć w tańcach³². Przedstawiciele toruńskiej elity wydawali znaczne kwoty na zorganizowanie przyjęcia weselnego. Kupowali na nie piwo, wino, a także prezenty dla młodej

---

²⁷ S. Kujot, *Toruń*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 3, 1884, s. 85.

²⁸ B. Quassowski, *Obrigkeittliche Wohlfahrtspflege in den Hansestädten des Deutschenlandes (Braunsberg, Elbing, Königsberg, Kulm und Thorn) bis 1525*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 61, 1921, s. 135.

²⁹ G. Kabacińska, *Zwyczaje i obyczaje*, s. 308.

³⁰ *Die Willkür der Stadt Kulm*, s. 36; K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 125.

³¹ „...die wegesten in den groszen steten obir 15 schusselen...”, ASP, Bd. II, Leipzig 1880, s. 667; K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 125.

³² *Ibid.*, s. 668.

pary. W lipcu 1471 r. Hanns Toydenkus zakupił na wesele swojej córki 8 beczek piwa bydgoskiego i 4 beczki piwa gdańskiego³³, a Joachim Czimemberg zapłacił 10 grzywien za suknię ślubną dla swojej córki oraz 2 grzywny i 8 szkojców za wino na ucztę weselną³⁴. Natomiast w listopadzie 1484 r. Valentinus Stach na zakup wina na swoje wesele wydał 8 grzywien³⁵.

Kobiety pochodzące z patrycjatu (a także, w przypadku mniejszych ośrodków miejskich, z zamożnych rodzin rzemieślniczych) często towarzyszyły swoim mężom podczas przyjęć i ważnych uroczystości. Członkowie bractw arturiańskich na przyjęciach, które odbywały się w niedziele, poniedziałki i wtorki świąteczne (św. Jerzego, zapusty lub św. Katarzyny) od godziny 6 do 10 wieczorem tańczyli z żonami i dziećmi. Podczas takich spotkań spożywano piwo gdańskie i pszeniczne, owoce i pierniki. Według przekazu tańce w toruńskim Dworze Artusa miały się odbywać bez żadnych ekscesów. W Zielone Świątki spotykano się na uroczystej uczcie (*Pfingst Collation*), gdzie były obecne również rodziny członków bractw. Uczta – według kronikarza – trwała od godziny 5 do 6 po południu, natomiast od 6 rozpoczynały się tańce. Podczas uroczystości podawano wino reńskie oraz gotowaną szynkę i raki, a w trakcie tańców spożywano pieczywo i piwo gdańskie, toruńskie i białe³⁶. Poza tym można sądzić, że dzieci mogły spożywać piwo podczas imprez brackich od 12. roku życia, ale w innych naczyniach niż dorośli³⁷. Natomiast w dzień św. Katarzyny od godziny drugiej po południu członkowie bractw arturiańskich zbierali po 20 fenigów od każdego członka bractwa na ucztę. Zaczynała się ona od godziny 6 wieczorem i zapraszano na nią przedstawicieli władz miejskich. Podczas spotkania rada była podejmowana z należytyim poważaniem i odbierała zażalenia od członków bractw mających swoją siedzibę w Dworze Artusa. Na stołach między innymi znajdowały

---

³³ *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964, s. 215.

³⁴ *Ibid.*, s. 197.

³⁵ *Księga kamlarii miasta Torunia z lat 1453–1495*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007, s. 127; K. Mastycarz, *Czas wolny*, s. 125.

³⁶ *Geschichte Thorn*, s. 47n.

³⁷ R. Czaja, *Życie codzienne mieszczaństwa toruńskiego w XV wieku*, Toruń 1983, praca magisterska, Archiwum UMK w Toruniu, s. 104.

się bażanty, sarny, karpie, łososie, szczupaki, kuropatwy i węgierskie wino³⁸. Warto zauważyć, że przedstawiciele patrycjatu toruńskiego również odwiedzali w towarzystwie swoich żon ważnych przedstawicieli kościoła toruńskiego. W oparciu o rachunki plebana kościoła św. Janów w Toruniu można stwierdzić, że w dniu 17 listopada 1445 r. Piotr Nichte oraz Łukasz Watzenrode przybyli wraz z żonami na przyjęcie do Jana von Ast. Podczas tego spotkania towarzyskiego wydano półtorej grzywny na służbę, 4 szelągi na bułki, 4 szelągi na gruszki, 10 szelągów na piwo pszeniczne, 4 szelągi na miód oraz 12 szelągów na wino³⁹.

W świetle statutów toruńskich organizacji rzemieślniczych można zauważyć, że kobiety odgrywały znaczącą rolę w rzemiośle na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. W dokumentach statutowych organizacji rzemieślniczych funkcjonujących na terenie ośrodków wielkomiejskich Prus Krzyżackich i Królewskich w XIV–XVI w. bardzo często pojawia się termin siostry cechowe. W ten sposób określano żony i córki mistrzów oraz wdowy po rzemieślnikach należących do cechu. Ponadto należy również zwrócić uwagę na to, że na terenie wielkich miast pruskich zwłaszcza w XIII i XIV w. zdecydowana większość warsztatów rzemieślniczych miała charakter rodzinny. Oznaczało to, że w praktyce w zależności od specjalności rzemieślniczej na mniejszą lub większą skalę wykorzystywano do pracy żony, córki i inne kobiety z rodziny.

W świetle badań przeprowadzonych przez Janusza Tandackiego można stwierdzić, że w XV w. funkcjonowały regulacje prawne, które zamieszczano w statutach organizacji rzemieślniczych, dotyczące zezwolenia na pracę kobiet. We wszystkich większych ośrodkach produkcyjnych Prus Krzyżackich i Królewskich zezwalano na zatrudnianie przez mistrzów cechowych kobiet do pracy. Mogły one jednak zajmować się tylko i wyłącznie pracami domowymi niezwiązanymi z rzemiosłem. W warsztatach natomiast mogły pracować kobiety spokrewnione z mistrzem. Przykładem takiego rozporządzenia może być statut cechu gdańskich płócienników z 1422 r., który zezwalał na pracę

---

³⁸ *Geschichte Thorn*, s. 48n.

³⁹ A. Radziwiński, *Rachunki plebana kościoła parafialnego Świętych Janów w Starym Mieście Toruniu z lat 1445–1446*, „Roczniki Historyczne” 69, 2003, s. 182; K. Mastykarz, *Czas wolny*, s. 106, 130.

żony i córek w warsztacie⁴⁰. Warto również zwrócić uwagę na to, że kobiety zajmowały się również sprzedażą towarów wytwarzanych przez swoich mężów. W oparciu o statuty cechów toruńskich i gdańskich J. Tandecki wykazał, że żony i córki mistrzów cechowych były przyuczane do prowadzenia warsztatów w razie śmierci męża lub ojca, a jedynie statut kowali gdańskich oficjalnie regulował możliwość przyjęcia do cechu kobiety spoza najbliższego kręgu dotychczasowych członków korporacji pod warunkiem zawarcia związku małżeńskiego z jednym z mistrzów należących do tego cechu⁴¹.

Na podstawie badań przeprowadzonych przez J. Tandeckiego i Stanisława Herbsta można jednoznacznie stwierdzić, że cechowe regulacje prawne kładły większy nacisk na znalezienie mężów wdowom po mistrzach cechowych i ich córkom, niż na stworzenie korzystnych warunków pozwalających na wieloletnie samodzielne prowadzenie warsztatów przez kobiety. Nie oznacza to jednak, że nie funkcjonowały przepisy umożliwiające wdowom po mistrzach prowadzenie warsztatów. Zapisy znajdujące się w statutach toruńskiego cechu garncarzy z 1524 r., toruńskiego cechu paśników z 1583 r. czy też chełmińskiego cechu piwowarów z 1471 r. zapewniały kobietom pozostającym w stanie wdowieństwa i prowadzącym uczciwy tryb życia prawo do dożywotniego wykonywania danego zawodu⁴². Jednak takie rozwiązania prawne należały do rzadkości. Częściej na terenie Prus Krzyżackich i Królewskich występowały regulacje prawne zezwalające wdowie na prowadzenie warsztatu tylko na krótki czas. Statut kaletników i paśników z Młodego Miasta Gdańska z 1412 r. zezwalał na prowadzenie warsztatu wdowie po zmarłym mistrzu tylko przez jeden rok i jeden dzień, a statut złotników gdańskich z 1540 r. na dłuższe prowadzenie

---

⁴⁰ J. Tandecki, *Struktury administracyjne*, s. 125; T. Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens*, Leipzig 1858, s. 339; S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933, s. 117.

⁴¹ J. Tandecki, *Kobieta w rzemiośle wielkich miast pruskich na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, [w:] *Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, red. A. Radzimiński, Z. H. Nowak, Toruń 1998, s. 164.

⁴² *XVI-wieczne statuty toruńskiego cechu garncarzy i zdunów*, RT 17, 1986, s. 273; *Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI-XVIII w.*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki, M. Farbiszewski, Warszawa-Toruń 1990, s. 10; *Chełmiński wilkierz cechu piwowarów z roku 1471*, opr. Z. Zdrójkowski, „Zapiski Historyczne” 15, 1949, z. 3-4, s. 160; J. Tandecki, *Struktury administracyjne*, s. 121.

warsztatu przez wdowę pod warunkiem zrezygnowania z czeladników i uczniów⁴³.

Od kandydatów na mistrzów cechowych wymagano ożenku lub przedstawienia władzom cechowym narzeczonej. Przepisy regulujące życie obyczajowe w cechu nic nie wspominały o tym, że kandydatką na żonę przyszłego mistrza ma być kobieta związana z daną korporacją cechową. Jednak badania przeprowadzone przez J. Tandeckiego mogą wskazywać, że było to tak oczywiste i powszechnie stosowane rozwiązanie, że nie było potrzeby zamieszczania go w statutach cechowych. Od przyszłych mistrzów wymagano, żeby ich żony wykazały się listami urodzenia oraz dobrą opinią. Ponadto warto zauważyć, że w XV w. poszczególne cechy utrudniały czeladnikom dostęp do samodzielnego wykonywania zawodu, a także do zawierania związków małżeńskich z kobietami związanymi z korporacją. Istniały również przepisy mówiące o tym, że rzemieślnicy przybywający do Torunia czy Gdańska z kobietami, z którymi nie zawarli związku małżeńskiego, mogli pracować jedynie przez okres dwóch tygodni. Ponadto kontakty z prostytutkami oraz kobietami o złej sławie były zakazane. Można jedynie przypuszczać w oparciu o dotychczasowe badania J. Tandeckiego i S. Herbsta, że taki stan rzeczy mógł być przyczyną bigamii w środowisku cechowym. W 1473 r. fryzjer Matthies Kath – bigamista recydywista – został ukarany w Toruniu grzywną w wysokości 10 grzywien. W przypadku jej nie zapłacenia groziło mu wydalenie z miasta. Natomiast rzeźnik Hans Litte za utrzymywanie stosunków pozamałżeńskich został wydany z miasta w roku 1475⁴⁴.

Na podstawie źródeł i przeanalizowanej literatury przedmiotu można jednoznacznie stwierdzić, że korporacyjny model życia funkcjonujący w ośrodkach wielkomijskich Prus Krzyżackich i Królewskich w XIV–XVI w. miał ogromny wpływ na kształtowanie się różnic ekonomiczno-prawnych pomiędzy grupami społecznymi zrzeszonymi w korporacjach (patrycjat i pospólstwo). Generalnie wydaje się, że uprzywilejowane były kobiety pochodzące z rodzin radzieckich, kupieckich, a także z bogatych rodzin rzemieślniczych.

---

⁴³ T. Hirsch, *Danzigs Handels*, s. 334; J. Tandecki, *Kobieta*, s. 164.

⁴⁴ Idem, *Struktury*, s. 122nn; S. Herbst, *Toruńskie cechy*, s. 49; Thorner Denkwürdigkeiten von 1345-1547, hrsg. v. A. Voigt, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn” 13, 1904, s. 116; K. Mastyskarz, *Czas wolny*, s. 152.

Political and economic status of women within the corporate society of the XIV–XVI Toruń

The basis for adopting the Law of Kulm, which was implemented in most cities of Royal Prussia and Teutonic Prussia in XIV – XVI centuries (Toruń, Chełmno, Królewiec, Knopawa, Gdańsk), was the statute of Kulm of 1233 according to which big towns within Chełmno Land were incorporated. The old town of Toruń was the first in Chełmno Land, later overtaken by the Teutonic Order, to be incorporated according to the Law of Kulm on 28 December 1233. The socio-economic and political situation of women in medieval and Early Modern era Toruń depended on their social background and marital status. Thus, the lives of women from the patricians, minor merchants and craftsmen or servants families varied between one another immensely. In Prussia towns, a woman acted according to a strictly defined social status within the family and hence she followed a set of duties and enjoyed some rights. In the XIV – XVI centuries, European society was convinced of the inferiority of women. It was widely thought that women were just consumers of the economic wealth produced by men while running the household was the women's way to earn a living. However, it did not mean excluding them from the professional aspect of life. Despite significantly limited right to pursue a professional career, women were the members of the guilds, assisted their husbands with trade business and they even granted loans.

Basing on the sources and the analyzed subject literature, one can undoubtedly assume that the corporate-like life in cities of Royal Prussia and Teutonic Prussia in the XIV – XVI centuries considerably influenced economic and political differences between the social groups organized as corporations inhabiting the cities (patricians, other citizens). It seems that, in general, the most privileged women belonged to town councillors, merchants and wealthy craftsmen families.

Key words: Toruń, woman, Middle Ages, everyday life, family, work, law.

Artykuły

Agnieszka Kania

Kielce

Teatr Polski w Kielcach w dwudziestoleciu międzywojennym

Początki działalności teatralnej w Kielcach miały miejsce już w połowie XVIII w. Wiązało się to z aktywnością osób prywatnych, zwłaszcza z Kajetanem Sołtykiem¹. W pierwszej połowie XIX w. do Kielc niemal corocznie przyjeżdżały wędrownie grupy teatralne, m.in. z Warszawy i Krakowa. Przyjezdne trupy dramatyczne występowały i kwaterowały w domu Wójtostwa (na rogu dzisiejszej ulicy Dużej i placu Rynek), bądź od 1842 r. przedstawienia odbywały się w sali teatralnej hotelu Lardellego².

Przełomowym dla historii kieleckiego teatru był rok 1877. Wtedy bowiem z inicjatywy Ludwika Stumpfa rozpoczęto budowę gmachu przeznaczonego na teatr: „*Dzielimy się z kielczanami pomyslną nowiną (...) że dwaj kapitaliści powzięli zamiar wybudowania w Kielcach teatru z uwzględnieniem higienicznych i estetycznych warunków, oraz zapewnienia publiczności wygody [...]. Podobno budowa nieodwołałnie za kilka*

---

¹ Kajetan Sołtyk (12 XI 1715 – 30 VII 1788) książe siewierski, biskup kijowski (1756–1759) i krakowski (1758–1788). Miłośnik teatru i sztuki. Na jego dworze przebywało wielu artystów, m.in.: wszechstronnie uzdolniony aktor, śpiewak i dramatopisarz Wojciech Bogusławski herbu Świnka. Więcej: A. Rudnicki, *Biskup Kajetan Sołtyk 1715–1788*, [w:] *Monografie w zakresie dziejów nowożytnych*, wyd. S. Askenazy, t. V, Kraków i Warszawa 1906.

² *100 lat Teatru w Kielcach...*, red. S. Nowakowski, Kielce 1979, s. 8-9.

tygodni będzie rozpoczęta, a sala teatralna ma być w jesieni bieżącego roku na użytek teatru oddana³. Gmach został zbudowany przy ówczesnej ul. Pocztowej⁴. Była to dwupiętrowa kamienica z piętnastoma oknami na każdym piętrze. Pośrodku znajdowała się okazała brama wjazdowa. Pierwsze piętro budynku zajmowały: sala teatralna, kasa i garderoba. Sala mogła pomieścić siedmuset widzów, a składała się z parteru i osiemnastu łóż pierwszego piętra⁵. Teatr był świetnie wyposażony i bardzo nowoczesny jak na owe czasy.

Kielce nie posiadały swojego własnego zawodowego zespołu teatralnego. Dlatego też do miasta przybywali goście z różnych stron ziem polskich, by prezentować swój talent i umiejętności na kieleckiej scenie. Zapewniali gościom rozrywkę oraz przybliżali najmodniejsze sztuki odgrywane w większych miastach polskich i europejskich.

Wydarzenia I wojny światowej doprowadziły do zasadniczych zmian w sytuacji politycznej w Królestwie Polskim. W 1915 r. Kielce opuściły ostatecznie władze i wojska rosyjskie. Po ponad trzech latach okupacji austro-węgierskiej w listopadzie 1918 r. miasto znalazło się w granicach odbudowanego państwa polskiego. Wszelkie ograniczenia natury politycznej dla rozwoju życia kulturalnego miasta zniknęły. W wyniku reformy administracyjnej z 14 sierpnia 1919 r. Kielce stały się stolicą województwa kieleckiego⁶, a więc jednym z ważniejszych ośrodków administracyjnych kraju. Wydawać mogło się więc, że sytuacja ta otwiera dla życia kulturalnego (a więc i teatralnego) Kielc nowe, obiecujące perspektywy.

Tekst niniejszy stanowi próbę przedstawienia funkcjonowania kieleckiego teatru w dwudziestoleciu międzywojennym. Temat ów podejmowany był już przy rozmaitych okazjach, choćby w pracy traktującej o szeroko pojętej kulturze miasta autorstwa Marty Pawliny-Meduckiej⁷. Informacje na temat historii kieleckiego teatru zawierają prace publikowane z okazji jubileuszy: *100 lat Teatru w Kielcach*

---

³ „Gazeta Kielecka” (dalej: GK) 1877, nr 26, s. 1.

⁴ Dzisiejsza ul. Henryka Sienkiewicza.

⁵ GK 1877, nr 31, s. 2.

⁶ J. Swajdo, *Między Wisłą a Pilicą: dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko-radomskim do 1975 roku*, Kielce 2005, s. 50.

⁷ M. Pawlina-Meducka, *Życie kulturalne Kielc*, Kielce 1991.

oraz 30 lat Teatru im. Stefana Żeromskiego⁸. Z prac omawiających zawodowe i amatorskie środowiska teatralne w Kielcach wymienić należy prace Aliny Bielawskiej: *Amatorski ruch teatralny w Kielcach do 1914 roku* oraz *Zawodowy i amatorski teatr w Kielcach w latach 1914–1939*⁹. Zawierają one niezwykle cenne informacje na temat repertuaru i inicjatyw artystycznych związanych ze środowiskiem kieleckiego teatru.

Nie oznacza to jednak, że temat można uznać za wyczerpany, przede wszystkim z powodu niepełnego wykorzystania w dotychczas powstałych tekstach istniejącej bazy źródłowej. Wartościowe źródła do dziejów Teatru Polskiego znajdują się w Archiwum Państwowym w Kielcach, przede wszystkim w aktach miasta. Zachowały się protokoły z posiedzeń oraz uchwały Komisji Teatralnej, a także korespondencja oraz liczne dokumenty z działalności teatru.

Działalność artystyczna, w tym także teatralna, była szeroko komentowana w „Gazecie Kieleckiej”. To właśnie na łamach tego powstałego w 1870 r. pisma relacjonowano najważniejsze wydarzenia kulturalne w mieście, opisywano przebieg sztuk teatralnych oraz zamieszczano ich recenzje. Lektura kolejnych numerów gazety dostarczyła wielu nowych, nader ciekawych informacji o funkcjonowaniu kieleckiego teatru w interesującym nas okresie.

W czasie I wojny światowej działalność teatralną w mieście czasowo wstrzymywano, bądź ją ograniczano¹⁰. Gościnnie w ostatnich latach wojny w Teatrze Ludwika z koncertem wystąpił duet: Maryla Rola-Rakowiecka, sopranistka, i prof. Władysław Raczkowski, pianista¹¹. Miasto odwiedziły także śpiewaczki: Helena Zimajer i Halusia Rapacka, biorąc udział w zorganizowanym wieczorze „Pieśni, Tańca i Humoru”¹². Zwłaszcza ostatnie dwie artystki znane były w ówczes-

---

⁸ *100 lat Teatru w Kielcach*, Kraków 1979; *30 lat Teatru im. Stefana Żeromskiego*, Kielce–Radom, Kielce 1975.

⁹ A. Bielawska, *Amatorski ruch teatralny w Kielcach do 1914 r.*, Kielce 1996; eadem, *Zawodowy i amatorski teatr w Kielcach w latach 1914–1939*, Kielce 1999.

¹⁰ Pierwsza wzmianka o teatrze w Kielcach z czasów wojny pochodzi z 12 sierpnia 1915 r. Grał wtedy w Kielcach zespół z Częstochowy. Zebrane pieniądze przeznaczone były na cele społeczne.

¹¹ GK 1917, nr 73, s. 1.

¹² Ibid., nr 86, s. 2.

snym środowisku artystycznym. Pochodziły one z wybitnych rodzin Zimajerów i Rapackich, które miały ogromny wkład w upowszechnianie sztuki teatralnej na ziemiach polskich¹³. Do miasta przybyli też artyści operetkowi i operowi: Zofia Wojnowska i Stefan Szczuka-Żyliński. Towarzystwo to występowało nie tylko w Kielcach, ale podróżowało do np. Będzina, Dąbrowy Górniczej, Radomia, czy Sosnowca. Niewątpliwym wyróżnieniem były także gościnne występy na deskach sceny kieleckiego teatru Wandy Siemaszkowej¹⁴.

Jeszcze podczas wojny Stefan Szczuka-Żyliński utworzył w 1917 r. stały Teatr Kielecki, który prowadził także działalność objazdową. Podróżował prezentując spektakle m.in. w Będzinie, Sosnowcu, Dąbrowie Górniczej. Primadonną teatru, a także mużę, a później również i żonę dyrektora była Zofia Wojnowska¹⁵. Grupa znana była z występów w operach Stanisława Moniuszki, np.: „Halce”, „Piękną Helenie”, czy „Strasznym dworze”. Obdarzona pięknym głosem Wojnowska śpiewała także w operetkach takich jak: „Królowa kina” czy „Tajemnica haremu”. Grupa Szczuki-Żylińskiego rozpadła się w Kielcach na dwie części: dyrektor wraz z grupką zwolenników został w Teatrze Polskim, natomiast reszta przeniosła się na scenę kina „Corso”. Ostatecznie w kwietniu 1918 r. dyrektor wraz z zespołem opuścił miasto, wyjeżdżając na stałe do Częstochowy¹⁶.

W czasie wojny kielecki teatr odwiedzany był przez zespoły artystyczne z innych miast. Jednym z gości była grupa Henryka Czarneckiego¹⁷. Dyrektor znany był kieleckiej publiczności, ponieważ

---

¹³ A. Grzymała-Siedlecki, *Świat aktorski moich czasów*, Warszawa 1957, s. 584-585.

¹⁴ W okresie dwudziestolecia międzywojennego Wanda Siemaszkowa należała niewątpliwie do grona utalentowanych artystek. Znana była z bardzo różnorodnego repertuaru, poczynając od sztuk lirycznych, dziewczęcych, na klasycznych i dramatycznych kończąc. Grywała u boku tak znakomitych aktorów jak: Roman Żelazowski, Kazimierz Kamiński, Antoni Siemaszko, Marian Winkler. A. Kuligowska-Korzeniowska, *Scena obiecana. Teatr polski w Łodzi 1844-1918*, Łódź 1995, s. 120-121.

¹⁵ Zofia Wojnowska nazywana była primadonną prowincjonalnych operetek. W latach 1909-1912 została doceniona w warszawskich „Nowościach”, gdzie zastępowała Lucynę Messal.

¹⁶ Głównym powodem wyjazdu były problemy finansowe zespołu. M. Meducka, *Teatr Kielecki w latach 1918-1939*, „Rocznik Świętokrzyski” 1980, t. VIII, s. 90.

¹⁷ W dorobku artystycznym Czarneckiego znajdowało się wiele ról dramatycznych oraz wyreżyserowanych sztuk. Znany był także z występów w Warszawskich Teatrach

przybywał do miasta kilkakrotnie zarówno przed wojną, jak i w latach wojennych. Artyści wystąpili m.in. w „Halce” Stanisława Moniuszki¹⁸ oraz w repertuarze komediowo-operetkowym, który cieszył się niesłabnącą popularnością wśród widzów¹⁹.

Teatr Ludwika od 1918 r. oficjalnie zaczęto nazywać Teatrem Polskim. Nazwa ta pojawiała się już wcześniej, lecz używana była raczej sporadycznie. 9 października 1918 r. w teatrze miała miejsce uroczystość odczytania manifestu Rady Regencyjnej. Uczynił to dyrektor Jerzy Siekierzyński²⁰. Artysta związany był z licznymi polskimi ośrodkami teatralnymi, m.in.: warszawskim, krakowskim, łódzkim. Należał do zespołu Henryka Czarneckiego, z którym grywał w teatrach prowincjonalnych. Kieleckim teatrem kierował przez kilka miesięcy w 1918 r. oraz w latach 1920–1924²¹. Uchodził za osobę niezwykle oddaną sztuce i bardzo towarzyską. Przez Grzymałę-Siedleckiego wspomniany był ciepło: „*Złote serce, złote ukochanie sztuki.(...) Tysiące ludzi znał, z setkami aktorów się przyjaźnił. (...) nie sposób spotkać kogoś, kto by go przewyższył w kulcie teatru*”²². Wyjątkowo dobrze czuł się odgrywając poważne role, wymagające skupienia psychicznego i emocji²³.

Dyrektorem wyróżniającym się charyzmą i zaangażowaniem był niewątpliwie Antoni Miller. Zarządzał Teatrem Polskim przez kilka miesięcy 1918/1919 r. Starał się, by repertuar był urozmaicony, a sztuki atrakcyjne dla widzów. W istocie teatr działał bardzo prężnie,

---

Rządowych i Teatrze Rozmaitości. Występował także w trupach objazdowych np. Henryka Morozowicza, Czesława Wiśniewskiego i Tadeusza Pola. Odwiedzał takie miasta jak: Łomża, Ciechocinek, Kielce i Radom. Po I wojnie wraz ze swoim zespołem Teatr Nowości osiadł w Sosnowcu. Preferował głównie repertuar komediowy, operetkowy, choć czasem starał się prezentować sztuki poważne, składające do przemyśleń dzieła polskich klasyków. Był świetnym organizatorem, doskonale odnajdywał się w roli dyrektora i zarządcy. Dbał o kostiumy, scenografię oraz oprawę muzyczną swoich spektakli. K. Olszewski, *Śląska kronika teatralna 1914–1922*, Kraków 1969, s. 390–393.

¹⁸ GK 1917, nr 61, s. 2.

¹⁹ Ibid., nr 87, s. 2.

²⁰ *100 lat Teatru*, s. 30–32.

²¹ GK 1923, nr 36, s. 2.

²² A. Grzymała-Siedlecki, *Świat aktorski*, s. 31.

²³ „Scena i Sztuka” 1908, nr 47, 50.

popularnością cieszyły się wodewile, m.in. „Polacy w Ameryce” Cyryla Danielewskiego²⁴, sztuki komediowe, np. Gabrieli Zapolskiej, a także farsy. Za czasów Millera często urządzano benefisy na cześć np. Marii Liukowskiej²⁵, czy samego kierownika²⁶. Dyrektor z wielkim zaangażowaniem prowadził kielecki teatr, sam często grywał w sztukach, bądź je reżyserował²⁷. Antoni Miller pozostał dyrektorem Teatru Polskiego do 2 maja 1919 r.²⁸ Stanowisko po nim objął Antoni Kaczorowski. Pełnił on tę funkcję niezwykle krótko, bo tylko przez dwa tygodnie²⁹. Jego następcą Tadeusz Wołowski, pełnił funkcję dyrektora w sezonie 1919/1920, po czym zrezygnował z prowadzenia teatru³⁰.

Istotnym problemem zarówno dla władz miasta, jak i dyrektorów zespołów teatralnych był fakt, że gmach Teatru Polskiego stanowił własność prywatną. Przez cały okres międzywojenny właściciele wdzierżawiali teatr różnym przedsiębiorcom, którzy z kolei wypożyczali budynek zespołom. Taki stan rzeczy był przyczyną licznych kłopotów finansowych, gdyż władz miejskich nie było stać na pomoc pokrycia kosztów dzierżawy i utrzymania teatru. Doszło nawet do problemów i nieprzyjemnych sytuacji związanych z użytkowaniem gmachu teatralnego. Jednym z dzierżawców był przedsiębiorca kielecki Ludwik Kozłowski, prowadzący także dzierżawę kina „Corso”. Samowolnie przedłużywszy sobie umowę przejął zespół teatralny pólamatorskiego

---

²⁴ GK 1919, nr 2, s. 2.

²⁵ Ibid., nr 19, s. 2.

²⁶ Ibid., nr 10, s. 2.

²⁷ Ibid., nr 2, s. 2.

²⁸ Choć dyrektor Miller wyjechał z Kielc, jego zespół w znacznej części pozostał w mieście. Grupa powołała 15 kwietnia 1919 r. oddział Związku Artystów Scen Polskich.

²⁹ *100 lat Teatru*, s. 32.

³⁰ Wołowski po konflikcie z dzierżawcą Ludwikiem Kozłowskim wyjechał z Kielc w grudniu 1920 r. Po jego powrocie sytuacja nieco się unormowała. Wystawiano operetki i komedie: „Królowa Trapezu” lub „Dookoła miłości”. W tym samym roku urządzono także „Dzień Aktora”. Elementami składowymi uroczystości miały być przedstawienia teatralne, kabaretowe, koncerty, widowiska. Warunkiem przystąpienia do ogólnokrajowego, uroczystego „Dnia Aktora” było członkostwo w oddziale ZASP-u. Ostatnim ważniejszym przedsięwzięciem w kieleckim teatrze za dyrekcji Wołowskiego były przedstawienia upamiętniające Konstytucję 3 Maja. Z tej okazji odegrano popularną wówczas w całym kraju sztukę Lucjana Rydla „Na zawsze”. GK 1920, nr 33, s. 2; Ibid., nr 51, s. 2.

Teatru Żołnierskiego umieszczając go w gmachu Teatru Polskiego³¹. Sezon 1921/1922 został zainaugurowany spektaklem „Pan Jowialski” wyreżyserowanym przez byłego szefa sceny żołnierskiej Tadeusza Rajkowskiego. Kozłowski wyrokiem sądowym został zmuszony do opuszczenia bezprawnie użytkowanego teatru. Po tych niekorzystnych wydarzeniach dyrekcję Teatru Polskiego objął Józef Winiaszkiewicz, artysta komediowo-operetkowy. Zespół pod jego kierownictwem przebywał w Kielcach tylko przez sezon 1921/1922³².

Niewątpliwie korzystnym okresem dla rozwoju kulturalnego Kielc była działalność grupy pod zarządem Dantego Baranowskiego. Dzięki temu wybitnemu kierownikowi odnowiono dekoracje sceniczne, ulepszono oświetlenie. Z powodu prac remontowych prowadzonych w Teatrze Polskim otwarcie sezonu przesunęło się z planowanego października na listopad 1922 r.³³, o czym informowała „Gazeta Kielecka”: „[...] sezon teatralny pod kierunkiem dyr. Dante Baranowskiego rozpocznie się w najbliższym czasie. Przyczyną zwłoki jest konieczność poczynienia najniezbędniejszych adaptacji na sali i na scenie teatru”³⁴. Uroczysta inauguracja sezonu odbyła się 14 listopada, sztuką Mieczysława Fijałkowskiego pt. „Drugi Mąż”³⁵. Miłośnicy teatru wiązali spore nadzieje z dyrekcją Baranowskiego. Liczyli przede wszystkim na dynamiczny rozwój zespołu zawodowego oraz ciekawy repertuar³⁶. Baranowski był zarówno kierownikiem artystycznym, jak i aktorem. Jego grupa grała sztuki polskich autorów takich jak np.: Aleksander Fredro, Mieczysław Fijałkowski, Julian Ursyn Niemcewicz, Józef Szujski, czy Gabriela Zapolska³⁷. Sięgano także po sztuki obce,

---

³¹ W czerwcu 1920 r. powstała w Kielcach placówka teatralna z siedzibą w kamienicy Koterskich (dziś jest to kamienica na rogu ul. Warszawskiej i placu Rynku). Założył go Tadeusz Rajkowski, teatr miał charakter półzawodowy i półamatorski. Wystawiano głównie komedie i sztuki popularne. Po roku działalność teatru została zamknięta. „Gazeta Kielecka” 1921, nr 7, s. 2, Ibid., nr 21, s. 3.

³² M. Meducka, *Teatr kielecki w latach 1918–1939*, s. 93–94.

³³ M. Pawlina-Meducka, *Życie kulturalne Kielc*, s. 143–145.

³⁴ GK 1922, nr 43, s. 2.

³⁵ Ibid., nr 50, s. 3.

³⁶ Relacja z uroczystości inauguracyjnej w GK 1922, nr 51, s. 2.

³⁷ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Akta miasta Kielc (dalej: AmK), sygn. 1533, k. 33–40.

odegrano m.in. „Ósmą żonę Sinobrodego” Alfreda Savoira oraz „Strażnika cnoty” Sachy Guitry’ego³⁸. Zespół Baranowskiego prowadził także objazdy po województwie, odwiedzając teatry w innych miastach i tam występując. Uznaniem cieszyły się także przedstawienia świąteczne, które były przygotowywane i odgrywane z wielkim zaangażowaniem aktorów³⁹. Choć kielecki teatr rozwijał swoją działalność wyjątkowo pomyślnie, nadal często spotykane były występy, bądź koncerty gościnne. Niewątpliwie sporym wydarzeniem kulturalnym dla miasta był przyjazd pochodzącego z Rosji skrzypka Borysa Kroyta. Odwiedził on Kielce w ramach swojej trasy koncertowej⁴⁰. Wizyty tak znakomitych artystów świadczą o tym, że Kielce w tamtym okresie intensywnie starały się podnieść swój poziom kulturalny.

Dyrektor Baranowski usilnie starał się uzyskać dofinansowanie od władz miejskich. Wysyłał w tym celu liczne podania uzasadniając je koniecznymi potrzebami. W piśmie z maja 1922 r. pisał: *„Dzisiaj kiedy za dni już parę dosłownie odbędą się (w tym sezonie) przedstawienia Teatru Polskiego pod kierownictwem podpisanego, kiedy rzut oka wstecz na cały okres żmudnej jego pracy (...) reżyserskiej i aktorskiej – dorobek repertuarowy oraz poziom wiele nieodbiegający daleko od scen stołecznych – pozwala (...) trafny sąd wydać o rzetelnych zamiarach ugruntowania praw (...) sceny w wojewódzkich Kielcach – dziś dopiero podpisany przyciśnięty do muru koniecznością (...) ośmiela się prosić Wysokie Prezydium o poparcie materialne w tem przeświadczeniu, że znajdzie życzliwy oddźwięk i zasłużoną sprawę”*⁴¹. Podania składane przez dyrektora do Rady Miejskiej o przyznanie subwencji były jednak odrzucane. Przyczyną podawaną w protokołach z posiedzenia Magistratu był „znaczny deficyt budżetowy”⁴². Kolejne podania Baranowski pisał latem, przygotowując fundusze na sezon zimowy. Sytuacja była na tyle poważna, że dyrektor wysyłał telegramy do prezydenta Kielc o treści: *„Proszę wiadomość jak sprawa teatru.*

---

³⁸ A. Bielawska, *Amatorski i zawodowy*, s. 46-48.

³⁹ GK 1922, nr 60, s. 2.

⁴⁰ Ibid., nr 57, s. 2.

⁴¹ APK, AmK, sygn. 1533, k. 1-2.

⁴² Ibid., k. 17.

Baranowski⁴³. Na sezon 1922/1923 udało mu się jednak uzyskać jedynie zasilek w wysokości 400 tys. marek. Przeznaczony miał być na inwestycje w postaci rzeczy tzw. ruchomości sceny teatralnej, które stawały się własnością miasta. Kwestia subsydiów dla Teatru Polskiego była systematycznie odraczana⁴⁴. Z powodu komplikacji i braku wsparcia finansowego ze strony Magistratu działalność Dantego Baranowskiego w Kielcach zakończyła się w maju 1923 r.⁴⁵ Pożegnalny wieczór miał miejsce na deskach sceny Teatru Polskiego. Relację z tej uroczystości opublikowała w jednym ze swoich numerów „Gazeta Kielecka”: *„scena kielecka traci dyrektora, którego naprawdę szczerze żałować miasto powinno, traci zespół, który jako całość okazał dobrą wolę kroczenia drogami swego kierownika”*⁴⁶.

Następcą Baranowskiego został Siekierzyński. Była to jego druga dyrekcja w tutejszym teatrze. Na scenie upowszechniał sztuki polskich autorów, m.in.: „Moralność Pani Dulskiej” Gabrieli Zapolskiej i „Śluby panieńskie” Aleksandra Fredry⁴⁷. W dalszym ciągu Teatr Polski borykał się z kłopotami finansowymi. Na przełomie lat 1923/1924 dyrektor w liście do Rady Miasta zwracał się o wsparcie pieniężne oraz zwolnienie z podatków: *„Zaznaczyć tu wypada, jednak, że nie ma już miasta w całej Polsce, gdzie teatr nie byłby nie tylko zwolniony od podatków, ale nawet subwencjonowany. (...) mam honor jako dyrektor teatru stałego w Kielcach, zwrócić się niniejszym do Prześwietnej Rady Miejskiej, o rychłą i wydajną pomoc dla kierowanej przeze mnie instytucji estetycznej i etycznej, niezbędnej w życiu zbiorowym sporego miasta; zwracam się z gorącą prośbą i niepełną nadzieją, że w imię dobra sztuki i rozwoju miasta, apel mój nie pozostanie bez skutku”*⁴⁸. Siekierzyński zaznaczał także, że dochody z samodzielnej działalności teatru były niewystarczające na pokrycie wydatków zespołu. Podkreślał, że zależało mu na prezentowaniu sztuk na wysokim poziomie, a teatr uważał za miejsce wychowujące

---

⁴³ Ibid., k. 19.

⁴⁴ Ibid., k. 21.

⁴⁵ M. Pawlina-Meducka, *Życie kulturalne Kielc*, s. 143-145.

⁴⁶ GK 1923, nr 19, s. 2.

⁴⁷ Uroczystość inauguracyjna została opisana w GK 1923, nr 38, s. 3.

⁴⁸ APK, AmK, sygn. 1321, k. 3.

przyszłe pokolenia oraz przekazujące wartości natury estetycznej i kulturalnej⁴⁹.

Oficjalne podanie to zostało napisane przez dyrektora 21 września 1923 r. Po rozpatrzeniu przez Radę Miejską ustalono, że koniecznym jest udzielenie pomocy zespołowi Teatru Polskiego. Uchwałą Rady zwolniono od podatku miejskiego przedstawienia urządzone przez zespół Siekierzyńskiego. Afisze teatralne tegoż zespołu mogły być odtąd rozlepiane bez żadnych opłat. Aby wesprzeć działalność teatralną w Kielcach i szukać rozwiązań pozwalających na jego spokojne funkcjonowanie, Rada Miejska uchwaliła konieczność powołania stałej Komisji Teatralnej. Składała się ona z siedmiu osób, członków Magistratu, Rady Miejskiej oraz Rady Szkolnej⁵⁰. Pierwszym zadaniem Komisji była organizacja stałych przedstawień teatralnych dla dzieci i młodzieży szkolnej⁵¹. Do zrealizowania pomocy dla teatru zostały przeznaczone pieniądze wpływające do Magistratu w formie podatku od widowisk, koncertów, które odbywały się nie tylko w gmachu teatru, ale także na terenie miasta, z wyjątkiem opłat kinowych⁵². Na początku stycznia 1924 r. zostały zorganizowane „Szopki”, czyli przedstawienia świąteczne dla dzieci z kieleckich szkół. Wpłaty widzów przeznaczone były na potrzeby teatru, wyniosły one 22 959 tys. marek. Spektakle obejrzelni uczniowie z kilkunastu szkół. Interesującym

---

⁴⁹ Ibid., k. 2-3.

⁵⁰ Z Rady Miejskiej – 3 osoby, z Magistratu – 1 osoba, z Rady Szkolnej – 3 osoby. Z Rady Miejskiej powołani zostali: Biłowicki, Jan Siuda, Zelaskiewicz; z Magistratu: Łukasiewicz; z rady Szkolnej: Edmund Massalski, który został również przewodniczącym Komisji, Kuderna, dr Komenda. APK, AmK, sygn. 1321, k. 15-16. W 1924 r. przewodniczącym Komisji Teatralnej został Jan Siuda, w miejsce zaś Massalskiego członkiem został Krzakowski. Ibid., k. 71, 94.

⁵¹ Komisja Teatralna sprawowała także nadzór nad rozwojem i wspierała działalność kina „Phenomen”. Organizowano tam seanse filmowe przeznaczone dla dzieci i młodzieży. Filmy miały charakter edukacyjny, wyświetlano np. „Podróż do bieguna północnego”, „Robinson Kruzo”. Wyświetlano też szereg filmów przyrodniczych, które prezentowały zagadnienia z zoologii, geografii i krajoznawstwa, także przemysłu i techniki; np.: z życia dzikich zwierząt; fabrykacja stali; zbiór pomarańcz w Kalifornii; połów perł na dnie morza; życie w kropli wody; rybołówstwo na wyspie Hawai; widok rzek i wodospadów Ameryki; włoscy akrobaci-gimnastycy; przegląd naukowy: zbiór różnych obrazów naukowych z dziedzin: zoologii, chemii, fizyki itd. Cena jednego seansu to 125 zł. Ibid., k. 92.

⁵² Ibid., k. 15.

jest pismo Ludwika Kuklińskiego, dyrektora Szkoły Powszechnej im. ks. Kordeckiego w Kielcach-Baranówku, którego podopieczni nie przybyli na organizowane „Szopki”. Jako powód nieobecności dyrektor podał nędzę i brak posiadania przez uczniów ciepłej odzieży. Niesprzyjająca zimowa pogoda i bieda uniemożliwiły więc ich przybycie do Teatru Polskiego⁵³.

Komisja Teatralna zorganizowała także przedstawienia „Obrona Częstochowy” dla dzieci szkół powszechnych. Odbłyły się cztery spektakle, które przyniosły dochód dla teatru w wysokości 400 mln marek⁵⁴. Mimo wszelkich starań i inicjatyw Komisji problemy nękające Teatr nie zniknęły. Dyrektor Siekierzyński latem 1924 r. wspominał, że gruntownego remontu i malowania wymagają wnętrza teatru: sala, korytarze, foyer i poczekalnia. Wskazywał także na potrzebę remontu pozostającej w kiepskim stanie instalacji elektrycznej⁵⁵. W okresie wakacyjnym udało się przeprowadzić wspomniany gruntowny remont. Dyrektor w związku z poniesionymi kosztami za usługi zwrócił się z prośbą o pożyczkę do Komisji Teatralnej przy Radzie Miejskiej: *„Ponieważ koniecznym było przeprowadzenie gruntownego remontu sali teatralnej, poczekalni i klatki schodowej na galerię, co wyniosło ogółem 2500 zł, jak również konieczną była nowa instalacja elektryczna, ponieważ komisja elektryczna kwestionowała dotychczasową, koszta zaś jedynie instalacji wynoszą 2312 zł na co załączam rachunek oryginalny, zwracam się z powodu nieposiadania funduszy własnych do Sekcji Teatralnej z prośbą o udzielenie mi pożyczki w sumie 3000 zł, spłacanej przez dawane przeze mnie przedstawienia dla młodzieży szkolnej”*⁵⁶.

Zwracał także po raz kolejny uwagę na brak wsparcia finansowego ze strony Rady Miejskiej w postaci subsydiów powszechnie stosowanych w innych polskich miastach, jako warunek konieczny na swobodne funkcjonowanie teatru: *„W dzisiejszych warunkach żaden teatr bez stałego subsydium ze strony miasta egzystować nie może. Widzimy to we wszystkich bez wyjątku miastach, gdzie Magistraty udzielają odpowiednich subsydiów na prowadzenie sceny polskiej. Jedynie Kielce pozostały*

---

⁵³ Ibid., k. 41.

⁵⁴ Ibid., k. 57, 63.

⁵⁵ Ibid., k. 73.

⁵⁶ Ibid., k. 75.

pod tym względem w tyle i dlatego zwracam się do Sekcji Teatralnej z prośbą o uwzględnienie powyższego i udzielenie odpowiedniego stałego poważniejszego subsydium. W przeciwnym razie ta jedyna polska placówka kulturalna i oświatowa nie będzie mogła odpowiadać swemu zadaniu w szerzeniu sztuki polskiej”⁵⁷. Prośba ta została rozpatrzona i postanowiono zająć się kwestią subsydiów dopiero w roku 1925⁵⁸.

W sezonie zimowym 1924/1925 wystawiono sztukę „Pan Wołodyjowski” na podstawie powieści Henryka Sienkiewicza. Spektakl był przeznaczony dla uczniów szkół powszechnych, wstęp był darmowy pokryty w całości z funduszu dyspozycyjnego Komisji Teatralnej⁵⁹. Dyrektor był zobowiązany przedstawić repertuar Komisji Teatralnej⁶⁰, planował i prosił też o wsparcie przy organizacji benefisu na 28 lat swojej działalności artystycznej. Termin wyznaczył na 1 marca 1925 r. powołując się po raz kolejny na tradycję wsparcia przez magistraty innych polskich miast inicjatyw jubileuszowych⁶¹. Warto zaznaczyć, że repertuar teatralny proponowany przez dyrektora poddawany był dyskusji przez członków Komisji i przez nich ostatecznie zatwierdzany⁶².

W zimowym sezonie Siekierzyński zwrócił się z prośbą o fundusze na angaż dla artystów, jednakże sprawa ta została odłożona z powodu

---

⁵⁷ Ibid., k. 75-76.

⁵⁸ Ibid., 139.

⁵⁹ Ibid., k. 131.

⁶⁰ Repertuar przedstawiony Komisji – na polecenie Komisji dyrektor podał sztuki grane w sezonie 1924/1925 m.in.: Józef Korzeniowski „Karpaccy górale”, „Panna męczatka”; Aleksander Fredro: „Pani Geldhab”, „Wielki człowiek do małych interesów”, „Dożywocie”, „Zemsta”, „Śluby panieńskie”; Adam Mickiewicz: „Dziady”; Juliusz Słowacki: „Kordian”, „Mazepa”; William Szekspir: „Romeo i Julia”; Stanisław Wyspiański: „Wesele”, „Legion”, „Noc Listopadowa”; Michał Bałucki: „Grube ryby”. Prócz repertuaru rozrywkowego zaproponował również spektakle na podstawie „Trylogii” Sienkiewicza: „Ogniem i mieczem”, „Azja Tuchajbejowicz”.

⁶¹ APK, AmK., sygn. 1321, k. 145.

⁶² Niektóre sztuki nie otrzymały pozytywnej opinii Komisji Teatralnej. Oznaczało to, że nie mogły być grane dla dzieci i młodzieży, gdyż były uznane za niewłaściwe. Przykładem takiej sztuki może być „Królewna Śnieżka i siedmiu Karłów”. Miała być grana pod koniec kwietnia 1925 r. Oprócz nieodpowiednich treści Komisja zwróciła uwagę na fakt, iż był to czas tuż po feriach wielkanocnych oraz zbliżających się obchodów święta 3 Maja, uczniowie mieli więc obowiązek zaangażować się w uroczystości święta państwowego. Ibid., k. 161-162.

braku środków finansowych⁶³. Podobna odmowa miała miejsce w październiku 1925 r. Siekierzyński w piśmie informował, że zapożyczył się, by otworzyć sezon zimowy oraz wiążącą się z tym wystawę artystyczną „Horsztyński” Słowackiego. Uważał, że wystawy były nieodłącznym elementem repertuaru, dopełnieniem spektaklu. Z powodu braku funduszy na ten cel zwracał się w pismach z prośbą o wsparcie od Magistratu. By zachęcić mieszkańców do zwiedzania i oglądania, dyrektor ustanowił minimalne ceny: od 50 gr do 2 zł „licząc się z ogólnym zastojem ekonomicznym”. Fatalną sytuację finansową pogarszały także pożyczki zaciągane przez dyrekcję. Rozwiązanie tej niekorzystnej sytuacji widziano w przedstawieniach dla dzieci i młodzieży. Przyznane w 1925 r. na rzecz teatru subsydia wynosiły 2000 zł i miały być wypłacone do końca roku. Siekierzyński zwrócił się do władz z propozycją wypłat w trzech ratach: w październiku 1000 zł, w listopadzie 500 zł i w początkach grudnia 500 zł. Pieniądze miały być przeznaczone na naprawę dekoracji i kostiumów oraz sprawienie nowych⁶⁴. Decyzją Komisji Teatralnej otrzymał jednak odmowę na piśmie z powodu braku funduszy⁶⁵. Niekorzystna sytuacja materialna, a także kiepski stan stropu budynku przyczyniły się do tego, że ostatecznie dyrektor zrezygnował z posady w styczniu 1926 r., po czym wyjechał z miasta⁶⁶.

Od momentu wyjazdu Siekierzyńskiego do października 1927 r. sala Teatru Polskiego pozostawała pusta⁶⁷. Sytuację krytykowali redaktorzy „Gazety Kieleckiej”, którzy apelowali o zmianę stanu rzeczy

---

⁶³ Dyrektor otrzymał decyzję odmowną na piśmie o treści: „*W sprawie podania dyr. Siekierzyńskiego Komisja po otrzymaniu danych od Magistratu, że w kasie brak funduszy na wypłacenie obecnie jakichkolwiek funduszy uchwaliła sprawę tę odłożyć*”. Ibid. k. 175.

⁶⁴ Ibid., k. 183.

⁶⁵ Ibid., k. 189.

⁶⁶ *100 lat Teatru*, s. 34-37.

⁶⁷ Wyjazd dyrektora i brak zawodowego zespołu nie oznaczał całkowitego zastoju w dziedzinie kulturalnej Kielc. Już w lutym 1926 r. przybył do miasta znany publiczności z wcześniejszych występów Karol Adwentowicz, a latem 1926 r. miał miejsce występ warszawskiej „Reduty”. Występy jednak odbywały się w innych salach, gdyż Teatr Polski pozostawał zamknięty. Miejsca, gdzie występowały przyjezdne grupy to m.in.: sala Towarzystwa „Piechur”, Teatru „Apollo”, Teatru „Corso”, w parku Staszica lub innych miejscach plenerowych, gdzie można było rozłożyć scenografię i stworzyć widownię. A. Bielawska, *Zawodowy i amatorski teatr*, s. 56-59.

u przyszłych władz miasta: „Fundusze znaleźć się muszą na budowę gmachu Teatru Miejskiego w Kielcach, a także na pensję stałej trupy polskiej. Będzie to nasze żądanie pobierzem dobrej woli i sprawności przyszłego aparatu samorządowego, do którego teraz mamy wybrać ludzi najlepszych. Przyszła Rada Miasta Kielc obowiązkowo winna zapewnić teatrowi całkowitą egzystencję”⁶⁸. Władze nie były jednak w stanie pokryć tylu wydatków związanych z działalnością teatralną.

Pustą salę teatru w Kielcach zdecydowało się wydzierżawić Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”. Obowiązki dyrektora pełnił kielecki aktor Aleksander Olędzki, a po nim Antoni Konrad. Zespół składał się z aktorów amatorów, co przekładało się na jakość spektakli. Publiczność niechętnie odwiedzała scenę Teatru Polskiego. By zmienić tę sytuację nawiązano kontakty z najbliższymi ośrodkami teatralnymi, których zespoły często odwiedzały Kielce⁶⁹. Starania dyrektora Konrada zostały docenione przez lokalną prasę, która stwierdziła, iż „zasłużył na wdzięczność i uznanie kielczan i dlatego w dniu 6 kwietnia bieżącego roku dane będzie w Teatrze Polskim przedstawienie benefisowe (...), na którym wierzymy, że nikogo z tych, którym droga jest scena polska i jej rozwój nie zabraknie”⁷⁰. Towarzystwo „Sokół”, choć nadal pozostawało dzierżawcą Teatru Polskiego, podejmowało niewiele inicjatyw. Krytykowane było za tę bierność przez lokalną prasę. Podjęte zostały nawet działania mające na celu obudzić ruch teatralny w Kielcach. Zorganizowano spotkanie miłośników sztuki, które miało umożliwić stworzenie stałego teatru amatorskiego⁷¹. Plany te jednak nie powiodły się, nie odbyło się nawet kolejne spotkanie sympatyków sztuki⁷².

Kolejny projekt utworzenia stałego, zawodowego zespołu teatralnego pojawił się wiosną 1932 r. Wystąpił z nim Bronisław Skąpski,

---

⁶⁸ GK 1927, nr 76, s. 2.

⁶⁹ Były to: Teatr z Lublina, Teatr Miejski z Częstochowy i Teatr Miejski im. J. Słowackiego z Krakowa.

⁷⁰ „Opinia” 1927, nr 22, s. 2.

⁷¹ GK 1935, nr 56, s. 4.

⁷² Sytuacji teatru nie poprawił także fakt otwarcia gmachu Przystosobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego w 1935 r. Wyposażony był w nowoczesną salę teatralną, która stanowiła poważną konkurencję dla Teatru Polskiego. Na występ inauguracyjny zaproszeni zostali artyści cieszącego się sławą zespołu „Reduty” Juliusza Osterwy. M. Meducka, *Teatr kielecki w latach 1918–1939*, s. 106–107.

związany ze sceną radomską. Według jego pomysłu powstać miał stały Teatr Województwa Kieleckiego z siedzibą w Radomiu. W Kielcach natomiast miały się odbywać spektakle jeden lub dwa razy w tygodniu. Projekt ów jednak nigdy nie doczekał się realizacji⁷³. Udało się natomiast utworzyć Teatr Ziemi Kielecko-Radomskiej im. Stanisława Wyspiańskiego, kierowany przez Zdzisława Czermańskiego. Celem zespołu było szerzenie kultury i sztuki na terenie całego województwa. Zastrzeżenia jednak budził repertuar prezentowany przez teatr oraz słabe przygotowanie aktorów: *„Powodzenie teatru opiera się nie tylko na wpływach kasowych, lecz i na kredycie moralnym, udzielonym przez kulturalny ogół. Kredytu tego nie wolno nadużywać. Spodziewamy się więc, że następną premiera tego teatru nada nowy i właściwy ton jego linii repertuarowej”*⁷⁴. Dyrektor Czermański borykał się z poważnymi problemami finansowymi i materialnymi. Apelowal także o powołanie w Kielcach Towarzystwa Przyjaciół Teatru Ziemi Kieleckiej. Od grudnia 1936 r. w Kielcach działało Zrzeszenie Artystów Scen Polskich, a wiosną 1937 r. w gmachu Teatru Polskiego odbył się spektakl „On, ona i sułtan” w wykonaniu Teatru Ziemi Świętokrzyskiej, ostatniego zespołu teatralnego powstałego w Kielcach przed wybuchem wojny⁷⁵.

Zaprezentowany powyżej obraz funkcjonowania kieleckiego teatru przekonuje, że scena ta należała do tzw. teatrów prowincjonalnych, ze wszystkimi negatywnymi konsekwencjami tego stanu rzeczy. Odzyskanie niepodległości nie wpłynęło znacząco na rozwój życia teatralnego w polskich miastach. Teatry prowincjonalne – a więc i kielecki – nadal musiały funkcjonować jako instytucje komercyjne. Stąd też i spektakle prezentowane na kieleckiej scenie często musiały być dopasowane do gustu publiczności. W repertuarze przeważały sztuki komediowe, farsy oraz lekkie dramaty obyczajowe. Widzowie odwiedzający teatr nastawieni byli przede wszystkim na rozrywkę. Dyrektorzy próbujący tworzyć kieleckie środowisko kulturalne bardzo często musieli decydować się na sztuki powszechnie znane, popularne w całym kraju.

---

⁷³ GK 1932, nr 19, s. 3.

⁷⁴ Ibid., 1936, nr 158, s. 4.

⁷⁵ M. Meducka, *Teatr kielecki w latach 1918–1939*, s. 108.

Ale możliwości podążania za gustami publiczności były ograniczone. Dwudziestolecie międzywojenne przyniosło wiele zmian na deskach scen teatrów polskich. Zauważalne było odejście od oper i operetek na rzecz kabaretów i rewii. Były one bardziej atrakcyjne scenicznie oraz zawierały w sobie liczne elementy artystyczne: monologi, skecze, piosenki. Tworzono przedstawienia z wielkim rozmachem, bogatą i kolorową scenografią, a także z pracowitą charakterystyką aktorów. Prym w tej dziedzinie wiodło warszawskie środowisko artystyczne. To tam działało słynne „Morskie Oko” łączące w sobie elementy cyrkowe i teatralne. Łączono różne rodzaje i gatunki literackie, co potęgowało atrakcyjność występów. Z wielkim rozmachem ku uciesze publiczności wystawiano także rewie⁷⁶. Sytuacja często wymagała tego, by deklamować, tańczyć oraz śpiewać w jednym przedstawieniu. Liczyli się przede wszystkim aktorzy wyraziści i charyzmatyczni. Cześć z nich skupiała się w popularnym wówczas kabarecie „Qui pro Quo”, którego pozycja w latach 20. XX w. systematycznie rosła. Popularność zdobywali sobie ciekawym repertuarem oraz tematyką przedstawień, która często opierała się na krytyce politycznej, bądź satyrze⁷⁷.

W Kielcach brak pieniędzy uniemożliwiał wystawianie sztuk wymagających kosztownych scenografii i kostiumów. Brakowało także inicjatyw zakładania popularnych w czasie II Rzeczypospolitej teatrzyków rewiowych i kabaretów lirycznych. W rezultacie miasto nie nadążało za ogólnopolskimi trendami i coraz bardziej pograżało się w teatralnej zaściankowości.

Dlaczego tak się działo? Główną barierą w rozwoju teatru w warunkach komercyjnych była – jak to określają specjaliści od marketingu – płytkość rynku. Kielce były wprawdzie ważnym ośrodkiem administracyjnym, ale jednocześnie pozostawały miastem co najwyżej średniej wielkości. Nawet na terenie województwa znajdowały się miasta, które posiadały znacznie większą liczbę mieszkańców⁷⁸. Nie były też miastem bogatym. Największa grupa mieszkańców Kielc (71,5%) zatrudniona była w sektorze publicznym: urzędach, instytu-

---

⁷⁶ R. Wolański, *Eugeniusz Bodo. „Już taki jestem zimny drań”*, Poznań 2012, s. 83-87.

⁷⁷ *Ibid.*, s. 26-27.

⁷⁸ Według danych przedstawionych w Małym Roczniku Statystycznym w 1931 r. Kielce liczyły 58,7 tys. mieszkańców, Częstochowa 117,2 tys., Sosnowiec 109 tys., Radom 77,9 tys., *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 34.

cjach społecznych, także strukturach kościelnych⁷⁹. Niewiele było za to znaczących przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych, które nie tylko mogłyby dawać zatrudnienie mieszkańcom, ale również płacić podatki do miejskiej kasy.

W rezultacie kielecka scena nie mogła liczyć ani na mecenat prywatny, ani na regularne wsparcie z kasy miasta, w którego budżecie wydatki na kulturę były zwykle na szarym końcu. Nie było także odpowiednio licznej grupy potencjalnych widzów. Grono osób odczuwających potrzebę regularnego bywania w teatrze i jednocześnie posiadających na to środki finansowe było dość ograniczone. Dodatkowo na rynku rozrywkowym coraz istotniejszą konkurencję stanowiło kino. Zwłaszcza w latach trzydziestych widzowie często przedkładali filmy z udziałem gwiazd ogólnopolskiego formatu nad popisy lokalnych, często półamatorskich i prezentujących mierny poziom artystyczny grup teatralnych.

Zarządzanie kieleckim teatrem nie należało to rzeczy prostych, przede wszystkim z powodu ciągłych trudności finansowych. Dyrektorzy borykali się z wysokimi kosztami dzierżawy oraz podatkami. Do tego nie były im wypłacane subsydia na działalność artystyczną. Taka sytuacja doprowadzała do zahamowania rozwoju kulturalnego miasta. Zniechęcała również zespół do podejmowania atrakcyjnych artystycznie inicjatyw.

Jedynym pomysłem Komisji Teatralnej na podreperowanie budżetu kieleckiego teatru były przedstawienia dla dzieci i młodzieży. Oczywiście jest, że takie przedsięwzięcia nie były wydajne i nie mogły utrzymywać ani teatru, ani zespołu artystycznego.

Niesprzyjającym dla kieleckiego teatru był również fakt częstych zmian na stanowisku dyrektorów oraz sytuacja z dzierżawcami gmachu. Brak stabilnej sytuacji finansowej poważnie zniechęcał także do pracy w Teatrze Polskim aktorów. Wszystko to sprawiło, że w okresie międzywojennym nierzadkie były sytuacje, kiedy nie było w mieście zawodowego zespołu artystycznego.

Z grona kierowników kieleckiego teatru okresu międzywojennego zdecydowanie wyróżnili się dwaj artyści: Dante Baranowski i Jerzy Siekierzyński. W swojej działalności widzieli przede wszystkim cel

---

⁷⁹ Z. Guldon, A. Massalski, *Historia Kielc*, Kielce 2000, s. 329.

edukacji artystycznej i kulturalnej. Dzięki ich inicjatywom na deskach Teatru Polskiego wystawionych było wiele wartościowych sztuk należących do ambitnego repertuaru. To właśnie pod ich zarządem kielecki Teatr Polski przeżywał swoje najlepsze w dwudziestolecium międzywojennym chwile. Ale nawet owego okresu nie sposób określić mianem „złoty lat” kieleckiej sceny, a na jego pozytywną ocenę wpływa przede wszystkim fakt, iż potem było już tylko gorzej.

The Polish Theatre in Kielce in the Inter-war years

All artistic activities including theatre were extensively commented on in the articles in *Gazeta Kielecka (Kielce Newspaper)*. The journalists recounted the most important cultural events, described theatre plays and published their reviews which proved the popularity of the theatre among the citizens of Kielce. The most advantageous period for Kielce theatre in the inter-war years was the time of Dante Baranowski and his management. It was thanks to this outstanding manager that the stage decorations and the light system were improved. However, the lack of the professional actors' group did not mean the stagnation in the cultural activities in Kielce. In February 1926, Karol Adwentowicz, one of the top inter-war, charismatic and talented actors, came into town. A vital moment for the cultural history of Kielce was the establishing the Permanent Theatre of Kielce Viovodship housed in the Polish Theatre in Kielce. Kazimierz Justian was the manager while Jerzy Kossowski was the artistic manager and Bronisław Skąpski was the literary manager. All these endeavours failed however, and Kielce was left without any professional theatre actors' group till the end of WWII. Kielce stage belonged to the so called provincial theatres and what is more, the managers faced numerous financial and tenancy problems which could not have any beneficial influence on the improvement in this field of art. The initiative to form popular at the time variety theatres and lyrical cabarets was also lacking.

Key words: Kielce, theatre, province, inter-war period.

Artykuły

Piotr Kardyś
Skarżysko-Kamienna

Zarys dziejów wodociągów i kanalizacji w Skarżysku-Kamiennej

W okresie staropolskim istniały wodociągi i kanały ściekowe na terenie staropolskiego województwa sandomierskiego, na obszarze którego leżały wówczas (tj. do rozbiorów) tereny obecnego miasta Skarżyska-Kamiennej. Rozpoznano ich konstrukcje w Koprzywnicy, Nowym Korczynie, Opatowie, Opocznie, Pińczowie, Sandomierzu, Szydłowie i Wiślicy. Najczęściej były to kanały doprowadzające wodę z pobliskich rzek lub strumieni, rzadziej rurociągi budowano z drewnianych rur lub koryt, zawsze wykorzystując spadek terenu. Woda dopływała zasadniczo do zbiorników w obrębie murów miejskich, zwanych rząpiami lub do fontanny w rynku; przy dodatkowych opłatach możliwe było doprowadzenie wody do domu. System kanalizacji, jeśli istniał, był bardziej prymitywny. Zazwyczaj były to otwarte kanały ściekowe biegnące wzdłuż głównych ulic, odprowadzające nieczystości do najbliższych cieków wodnych¹. Zniszczenia wywołane wojnami szwedzkimi oraz regres gospodarczy na ziemiach polskich nie sprzyjały kontynuacji i rozwojowi inicjatyw w zakresie wodociągów i kanalizacji.

---

¹ F. Giedroyc, *Wodociągi i kanały miejskie*, Warszawa 1910, s. 1-7; L. Piekarski, *Zarys dziejów wodociągów miejskich w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1932, s. 8-13; J. Kuczyński, *XVI i XVII-wieczne wodociągi w miastach obecnego województwa kieleckiego*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1, 1963, s. 122-126; P. Kardyś, *Zaopatrzenie średniowiecznych miast polskich w wodę*, „Wiadomości Historyczne” 42, 1999, s. 75-79.

Tak jak opisano wyżej, lub bardzo podobnie, konstruowano wodociągi w Polsce aż po XIX w., kiedy rozwój przemysłu przyniósł zmianę technologiczną. Po raz pierwszy w latach 20. XIX w. rozpoczęto w miastach akcję budowy studni publicznych, często zaopatrzonych w pompy ręczne. Powoli, acz systematycznie, rosła ilość wodociągów wykorzystujących rury żeliwne i maszyny parowe. Prym wiodły w tym zakresie ziemie polskie pod panowaniem niemieckim. Znacznie gorzej było w Królestwie Polskim (z wcześniej wymienionych, w regionie świętokrzyskim funkcjonował jedynie wodociąg w Pińczowie) i Galicji. Podobnie wyglądała sytuacja z kanalizacją².

Swego rodzaju wzorem rozwiązania problemu dostarczenia wody i odbioru ścieków była Warszawa, gdzie zrealizowano na początku XX w. projekt sieci wodociągowo-kanalizacyjnej Williama Lindleya. Niewielki wpływ na teren obecnego świętokrzyskiego miała rozbudowa infrastruktury komunalnej w Kielcach, zapoczątkowana w latach 20. XIX w., ale z tak mizernym skutkiem, że dopiero sto lat później rozpoczęto budowę sieci wodno-kanalizacyjnej z prawdziwego zdarzenia³.

Pierwsze inicjatywy budowy wodociągów i kanalizacji w osadzie Kamienna, później mieście Skarżysko-Kamienna (do 1939 r.)

Początkowo jedynymi urządzeniami dostarczającymi wodę na terenie obecnego miasta Skarżyska-Kamiennej były studnie, zlokalizowane głównie na prywatnych parcelach. Nie znamy natomiast wysokości opłat za te studnie, chociaż w projektach budżetów miasta pojawiają się takie pozycje. W latach 30. XX w. było ich ponad trzysta. Kontrola sanitarna dokonana z polecenia władz miejskich w 1938 r. wykazała, że na 350 istniejących studni tylko 50 posiadało dobrą wodę, dalszych

---

² *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 5, od 1795 do 1870 r., Wrocław 1978, s. 323-368.

³ J. Szczepański, *Dzieje wodociągów i kanalizacji w Kielcach w latach 1929-1999*, Kielce 1999, s. 14-22.

Studnia jako miejsce spotkań rodzinnych i towarzyskich – osoby z kręgu rodziny Zalewów przy kolejnych studniach przy ul. Staszica 14 w Skarżysku-Kamiennej, lata 20. i 30. XX w. (zdjęcia z kolekcji M. Medyńskiego)

100 możliwą do użytku, pozostałe „nadawały się do zasypania”⁴. Jeśli zabudowa była zwarta, jak w Kamiennej, wtedy lokalizowano je zazwyczaj na tyłach posesji. Częstokroć studnie były użytkowane przez rodziny z kilku okolicznych domów, co prowadziło do różnych nieporozumień, ale były także miejscem spotkań, a nawet rozrywki, jak w przypadku śmigusa-dyngusa. Podobnie było z ubikacjami, które przypominały najczęściej małe domki, które trudno dostrzec w obecnym krajobrazie, chyba tylko na obrzeżach miasta, a i tu najczęściej są one relikdami dawnej codzienności. W przypadku owych „kibelków”, jeśli stanowiły własność wspólną, to raczej tylko w obrębie poszczególnych kamienic czy domów wielorodzinnych. Nie były natomiast własnością kilku sąsiednich domów, jak w przypadku studni. Starano się natomiast utrzymać pomiędzy tymi urządzeniami bezpieczną odległość, tzn. taką, która dawała gwarancję zabezpieczenia ujęcia wody przed skażeniem fekaliami. Takie „nieogrzewane miejsce ustępowe” zostało wymienione w 1912 r., przy okazji inwentaryzacji 2-klasowej szkoły początkowej na stacji Skarżysko⁵. Warto wreszcie dodać, że ówczesna kanalizacja, to najczęściej uliczne rowy, do których wylewano wszelkie nieczystości, jak w 1902 r., kiedy w „Gazecie Radomskiej” opisano obecną ulicę Niepodległości (wówczas Kolejową) z cuchnącym rynsztokiem. Zresztą i w latach późniejszych zwracano uwagę na zły stan sanitarny i higieniczny skarżyskich ulic. Nieco informacji w tym zakresie przynosi skarżyska gazeta tygodniowa „Głos Kamiennej”, wychodząca w 1925 r. Pisano w niej: „Po domach brak zlewów, śmietników, wszystko to mieści w sobie ulica, jest jednym wielkim śmietniskiem”, a przed niebezpieczeństwem wpadnięcia po zmroku do rynsztoka, na drodze od stacji kolejowej do kościoła, chrońły dopiero co zamontowane lampy elektryczne. Pisano też, że problemem skanalizowania i odwodnienia ulic nikt nie chce się zająć, a władze, kolej i właściciele posesji oskarżają się o nieudolność. Podobnie

---

⁴ T. Wojewoda, *Skarżysko w latach 1918–1939*, [w:] *Dzieje Skarżyska-Kamiennej. Monografia z okazji 90-lecia nadania praw miejskich*, red. K. Zemeła i P. Kardys, Skarżysko-Kamienna 2013, s. 231; Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Akta miasta Skarżyska-Kamiennej (dalej: AmSK), sygn. 19, k. 184.

⁵ M. Medyński, J. Krauze, *Miasto kolejarzy nad Kamienną*, Skarżysko-Kamienna 2007, s. 196 (później był to plac dawnej kolejowej straży pożarnej, obecnie hurtownia materiałów budowlanych).

było w Kamiennej, gdzie ulice 1 Maja (wówczas Iłżecka) i 3 Maja (wówczas Targowa) wyglądały jak „trzęsawiska” i „stawy”. Żartowano nawet, iż mogą być przez to atrakcją dla przyjezdnych, jak Wenecja we Włoszech. Wywołało to interwencję władz, które przeznaczyły 10% finansów z inwestycji miejskich na odwodnienie ulicy Iłżeckiej (7200 zł)⁶. Wielokrotnie też zwracano uwagę na konieczność respektowania zaleceń dotyczących budowy szamb na prywatnych posesjach.

Inicjatywom w zakresie warunków sanitarnych miasta służyły wybory samorządowe, kiedy problem ten był szeroko poruszany. Zauważano jednak, iż w obliczu kryzysu ekonomicznego tak w kraju, jak i w mieście, nie ma szans na szybkie rozwiązanie problemu odprowadzenia nieczystości z ulic.

Generalnie, w źródłach podkreślano natomiast znakomitą jakość wody w rzece Kamiennej, która była zapewne jej głównym rezerwuarem, zwłaszcza dla zlokalizowanego w jej pobliżu osadnictwa. Świadczą o tym rozwijające się w XIX w. gorzelnictwo i browarnictwo.

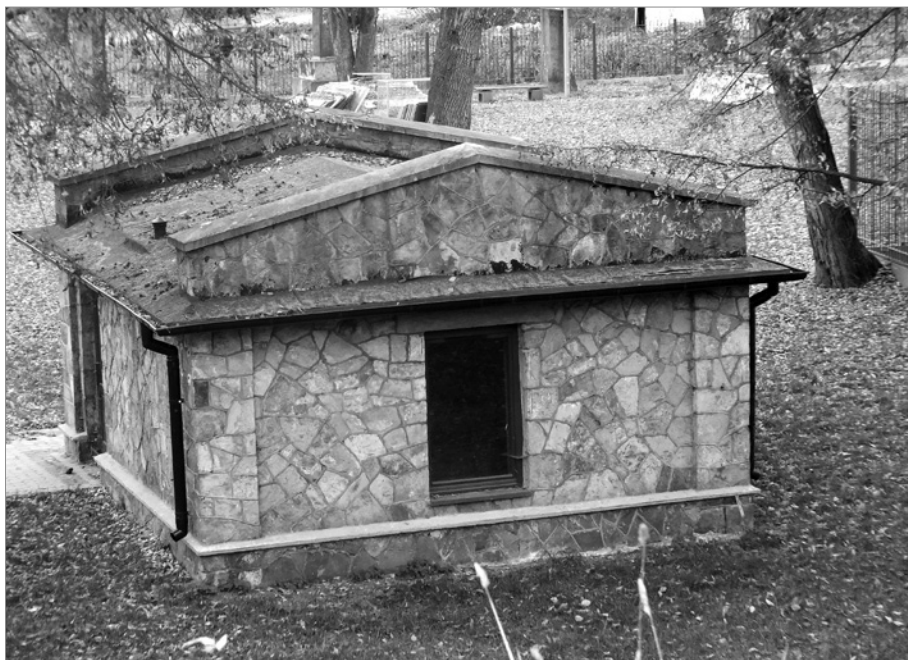
Przełom w rozwoju gospodarczym Kamiennej przypada na koniec wieku XIX i początek XX. Rozwinęły się tu zakłady żelazne, drzewne, materiałów budowlanych, a zwłaszcza kolej żelazna. Wszystkie one posiadały własne źródła wody, ale obecnie odtworzenie ich historii jest raczej niemożliwe. Przekracza zresztą ramy tej pracy. Z ważniejszych należy wspomnieć o przepompowni wody zlokalizowanej na skarżyskim węźle kolejowym, funkcjonującej już od 1885 r., wychodkach, łaźni, żurawiach wodnych, zbiorniku wodnym⁷. Widomym znakiem wodociągu kolejowego były przez następne dziesięciolecia wysokie na kilka metrów hydranty, zaopatrujące w wodę parowozy na stacji Skarżysko. Do dzisiaj przetrwały niektóre elementy kolejowej sieci wodociągowej, przykładowo pomieszczenie przepompowni pod bunkrem u zbiegu ulic Towarowej i Piłsudskiego. Funkcjonował także w pobliżu rampy przeładunkowej punkt postoju zwierząt, co oznacza, że prawdopodobnie i tu doprowadzono wodę.

Niejako na marginesie, warto zauważyć, że osada Kamienna, później miasto Skarżysko-Kamienna było miejscem, gdzie produkowano

---

⁶ Sytuacja taka trwała jednak nadal, jeszcze bowiem w 1935 r. wspomniano o ulicach w mieście, które po deszczu tworzą „naturalne ścieki wód”, zob. T. Wojewoda, *Skarżysko*, s. 231.

⁷ M. Medyński, J. Krauze, *Miasto*, s. 40.

Pozostałości infrastruktury wodociągowej z końca lat 30. XX w.
Przepompownia wody dla osiedla przy ul. Robotniczej, fot. P. Kardyś

szeroki asortyment materiałów wodociągowych i kanalizacyjnych. W kraju i za granicą znane były odlewy wodociągowe i kanalizacyjne z odlewni Witwickiego, sanitaria (zlewy, wanny, klozety, rezerwuarki klozetowe) także od Witwickiego i z fabryki „Nowy Bzin”⁸.

W dokumentach znajduje się informacja o zaangażowaniu mieszkańców w inicjatywy, których celem było powstanie sieci wodociągowej w dzielnicy Górna Kamienna⁹. 6 listopada 1935 r. decyzją Wojewody Kieleckiego do rejestru stowarzyszeń zostało wpisane Towarzystwo Przyjaciół Górnej Kamiennej w Skarżysku-Kamiennej. Ówczesna Górna Kamienna to przedmieście Skarżyska powstałe z parcelacji lasów państwowych. Na tymże przedmieściu wydzielono około 600 działek, które w 70% zabudowane zostały domami należącymi do pracowników PKP i Państwowej Fabryki Amunicji (dalej: PFA). Zasadniczym celem Stowarzyszenia była pomoc Zarządowi Miejskiemu w doprowadzeniu

⁸ Zob. *150-lecie Odlewni Żeliwa i Emalierni Kamienna*, Skarżysko-Kamienna 1987, passim.

⁹ APK, UWK I, sygn. 3675.

dzielnicy do porządku. Dla nas istotne, że wśród celów szczegółowych znalazł się zapis o zaprowadzeniu w dzielnicy wodociągów i kanalizacji. Jest on świadectwem rozumienia przez ówczesnych mieszkańców konieczności zaopatrzenia gospodarstw domowych w wodę i urządzenia do odprowadzania ścieków. O tym, że do tych projektów podchodzono z należytą uwagą może świadczyć sporządzenie w roku budżetowym 1936/1937 projektu wodociągu miejskiego.

Śledząc losy przedwojennego Skarżyska-Kamiennej zauważamy wzrost troski władz miasta o zaopatrzenie jego mieszkańców w wodę w latach 30., kiedy rozpoczęto planowanie wydobycia studni artezyjskich i budowy wodociągu¹⁰. Zainteresowano się także kwestią oczyszczania rzeki Kamiennej i właściwym odprowadzaniem ścieków na obszarze administrowanym przez kolej¹¹. Dopiero jednak na dwa lata przed

Nieistniejąca obecnie wieża ciśnień wybudowana dla osiedla „Praca” na Borze w końcu lat 30. XX w. (zdjęcie z kolekcji M. Medyńskiego)

¹⁰ APK, UWK I, sygn. 17054.

¹¹ T. Wojewoda, *Skarżysko*, s. 232-233 (APK, AmSK, sygn. 129, Akta Komisji Sanitarnej).

Pozostałości dawnej infrastruktury wodociągowej, przepompownia na Górnej Kolonii, stan obecny, fot. P. Kardys

wybuchem II wojny światowej miały miejsce konkretne działania. Zachował się *Protokół Komisji w sprawie zaopatrzenia w wodę m. Skarżyska-Kamiennej, z dnia 14 kwietnia 1937 roku*¹². W skład Komisji wchodził rzeczoznawca hydrolog prof. Jan Samsonowicz, inż. Adam Pacek, technik Jan Wojtysek i mierniczy Adam Jawor. Mieli oni do dyspozycji próbki z wierceń wykonanych przez Zarząd Miejski na Górze Pogorzelskiej i przy rzeźni miejskiej oraz profile wierceń przy budynku Kasy Chorych i przy stacji kolejowej. W ich wyniku stwierdzono, że otrzymanie wody z odwiertu na Górze Pogorzelskiej jest mało prawdopodobne, ze względu na głębokie położenie poziomów wodonośnych (ponad 100 metrów). W związku z tym Komisja zaproponowała wykonanie próbnego otworu świdrowego na placu miejskim, na rogu ulic Kolejowej i Słowackiego. Wynikało to z faktu istnienia na tym terenie wychodni wapienia muszlowego, będącego skałą wodonośną, leżącego zaledwie kilka metrów ponad doliną rzeki Kamiennej. Prognozowano

¹² APK, AmSK, sygn. 127.

Przepompownia ścieków dla dawnej oczyszczalni PFA,
ul. Struga, stan obecny, fot. P. Kardys

uzyskanie tą drogą dużej ilości wody przy niezbyt głębokim odwiercie. Komisja zdawała sobie jednak sprawę z hipotetyczności wysnuwanych wniosków oraz z niepewnej wydajności prognozowanego ujęcia wody, dlatego zaproponowała kolejne wiercenie w odległości 150 metrów od gmachu Kasy Chorych. Na tym terenie natrafiono bowiem na głębokości 32-34 metrów, na wodonośne piaskowce. Wnioski te Komisja przedstawiła Zarządowi Miejskiemu do rozpatrzenia z zaznaczeniem, iż dalsze postępowanie uzależnione będzie od wyników próbnych wierceń¹³. Zdaje się, że efektem działania tej komisji było pojawienie się w zestawieniu wydatków samorządu za latach 1934-1939 informacji o przeznaczeniu 10 tys. zł na projekt wodociągów¹⁴.

Nie wiemy nic o podjętych decyzjach, ale uwagę zwraca lokalizacja owych odwiertów. Były to bowiem najstarsze części miasta, z dawna

---

¹³ K. Zemela, *Skarżysko-Kamienna – nadanie praw miejskich*, Skarżysko-Kamienna 2003, s. 67-68. Zob. przyp. nr 14.

¹⁴ APK, AmSK, sygn. 20, k. 1-2.

zasiedlone, których mieszkańcy nie mogli liczyć na inicjatywę w tym zakresie swoich pracodawców, jak mieszkańcy osiedli wybudowanych przez PFA¹⁵ czy kolejjarze zamieszkali w pobliżu stacji. Już w 1923 r. rozpoczęto bowiem budowę osiedla dla wyższych urzędników – tzw. Kolonię Górną, gdzie wille i bloki mieszkalne o wysokim naówczas standardzie zaopatrzone były w wodę i kanalizację¹⁶. Także wybudowana 12 lat później na tym osiedlu Szkoła Powszechna im. Józefa Piłsudskiego wyposażona była w wodę bieżącą. Ujęcie wody znajdowało się przy obecnej ulicy Struga, skąd doprowadzana była m.in. na Górną Kolonię, gdzie na terenie zalesionym (w pobliżu drogi na Młodzawy) zlokalizowany był zbiornik wody (tzw. ZB1), skąd rozprowadzana była na zakład i osiedle. Jeszcze w latach 80. XX w. Dział Gospodarki Wodnej i Ochrony Środowiska Zakładów Metalowych Predom-Mesko był w posiadaniu dokumentacji z okresu wybijania studni i tworzenia wodociągu zakładowego¹⁷. Były to 2 lub 3 księgi poszczególnych otworów z raportami dziennymi od dnia ich uruchomienia oraz modele ich profili w skali 1:25. Również w tym dziale przechowywano projekt techniczny zakładowej oczyszczalni ścieków z 1928 r. Należy także zwrócić uwagę, że i w tym zakresie rola PFA w historii przedwojennej urbanizacji naszego miasta była wyjątkowa. Wskazują na to wszystkie zachowane plany budowy nowych osiedli, gdzie zawsze uwzględniane były wodociągi, ujęcia wody i źródła¹⁸.

Reasumując, do wybuchu II wojny światowej wodociąg posiadały jedynie osiedla wybudowane przez PFA i przez te zakłady obsługiwane: Górna Kolonia, tzw. WWA, przy ulicy Staffa, Rejów (z 1939 r.) oraz Bór z własnym ujęciem wody (wykonanym w latach 1938/1939). Z pewnością wodociąg doprowadzony był także przez kolej do budynków służbowych i mieszkalnych przy obecnej al. Niepodległości. Poniekąd świadectwem tych działań są sprawozdania z wiercenia

---

¹⁵ M. Furtak, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939. Architektura i urbanistyka*, Łódź 2014, s. 336–337.

¹⁶ B. Juchniewicz, *Kronika. Państwowa Fabryka Amunicji w Skarżysku-Kamiennej*, t. I i II, Skarżysko-Kamienna 2014, s. 26–27; Z. P. Kotarba, *1924 – 2004. Monografia Zakładów Metalowych MESKO SA*, Skarżysko-Kamienna 2004, s. 11–12.

¹⁷ Informacja od Ryszarda Sowy, naówczas specjalisty inspektora ochrony środowiska w ZM Predom-Mesko. Por. przyp. nr 14.

¹⁸ Zob. Plan Osiedla „Praca”, APK, UWK I, sygn. 18433a.

studni/otworów studziennych na terenach kolejowych, PFA i miejskich z lat 1924–1939¹⁹.

W latach 1945–1991

Okres powojenny i rozwój miasta związane były ściśle z rywalizacją mocarstw w ramach „zimnej wojny”. W 1946 r. upaństwowiono warsztat wodociągowo-kanalizacyjny W. Sorge, który prawdopodobnie dał początek istnieniu późniejszego przedsiębiorstwa wodociągów i kanalizacji; natomiast rozwój dawnej PFA, nazywanej w latach 50. Zakładami Metalowymi, stymulował rozbudowę miasta i wymuszał inwestycje komunalne. Osiedle ZOR (Zakładowe Osiedle Robotnicze) Milica

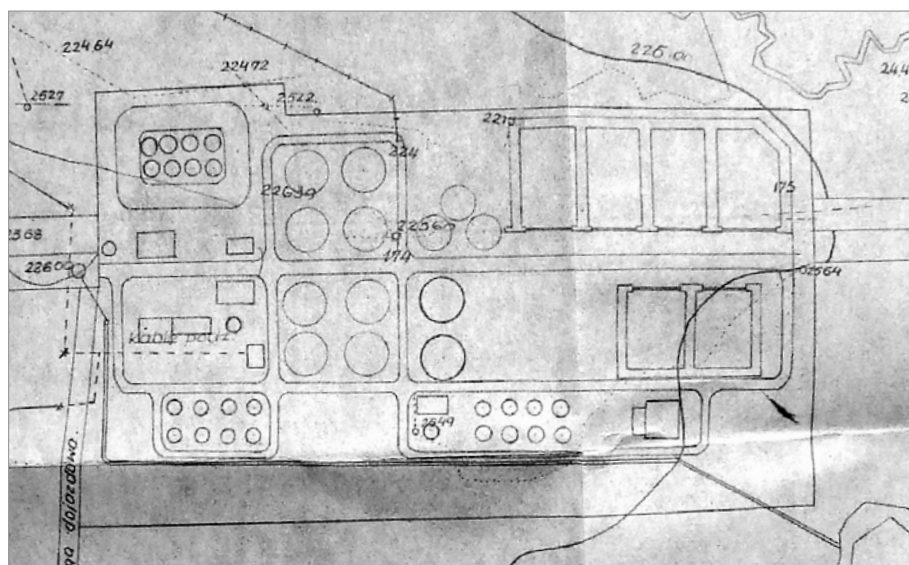
Studnia z żurawiem przy ul. 3 Maja w Skarżysku-Kamiennej, pocz. lat 40. XX w. (zdjęcie z kolekcji M. Medyńskiego)

¹⁹ Zob.: *Materiały Archiwum Wierceń*, t. I, Arkusz Radom, opr. E. Rühle, Warszawa 1949, s. 481-501, nr 665-678, 681-694. W sumie było to co najmniej 27 otworów studziennych, wśród których dominowały – co oczywiste – studnie wybite dla potrzeb PFA i osiedli zamieszkałych przez jej pracowników, ale też dla kolei, miasta i innych zakładów. Co ciekawe, także w trakcie okupacji trwały tego rodzaju prace na kolei (dwa otwory w 1943 r., *ibid.*, nr. 679-680, s. 490-491), co należy wiązać ze strategicznym znaczeniem węzła kolejowego.

posiadało początkowo coś na kształt współczesnej podczyszczalni ścieków w postaci osadników Imhoffa. Miejska sieć kanalizacji sanitarnej była bardzo słabo rozwinięta²⁰. Rozpoczęta na przełomie lat 40./50. budowa wielu nowych budynków mieszkalnych, biurowo-handlowo-usługowych, produkcyjnych, szkół, przedszkoli i żłobków wymuszała rozbudowę sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. Budując osiedle Milica nie zadbano o poprawne wykonanie, a zwłaszcza odprowadzanie ścieków do kolektora sanitarnego. Po wybudowaniu Milicy, tj. po 1952 r., z powodu źle wykonanej sieci kanalizacyjnej okoliczne łąki zalewały ścieki z osiedla. Dopiero projekty budowy kanalizacji rozdzielczej dla Milicy i ogólnospławnej dla Górnej Kamiennej wraz z budową oczyszczalni ścieków z 1951 r. (opracowanie projektu: Biuro Projektów Budownictwa Komunalnego w Warszawie, w oparciu o zatwierdzoną decyzję Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 22 lutego 1951 r., nr ID-4599, założenia projektu oczyszczalni ścieków, Protokół Nr 359), brały pod uwagę kompleksową budowę sieci wodno-kanalizacyjnej. Inwestycja miała być rozłożona na wiele lat i nie uwzględniała Zakładów Metalowych (poza Zakładem Nr 5) oraz obsługiwanych przez nie osiedli mieszkaniowych. Warto dodać, że Zakłady Metalowe posiadały też własną oczyszczalnię ścieków. Nową, miejską oczyszczalnię planowano zlokalizować 1,5 km od zabudowań Dolnej Kamiennej, w rozwidleniu rzek Kamiennej i Oleśnicy, na pograniczu wsi Łyżwy i Szczepanów. Jej budowa była nieunikniona w związku z rozpoczętą już budową kanalizacji i przewidywanym rozwojem miasta nawet do 70 000 mieszkańców. Wskazywano także, że urządzenia do oczyszczania ścieków w zakładach albo są niewystarczające, albo nie ma ich wcale. Natomiast stopień zanieczyszczenia ścieków nie pozwala na ich odprowadzenie bezpośrednio do rzeki. Koszt tej inwestycji wyliczono na 7 227 701 zł (faktycznie wyniósł nie mniej niż 14 mln zł). Inwestycję miano realizować od 1954 r., jednak faktycznie jeszcze w latach

---

²⁰ Zob. Państwowy Instytut Geologiczny w Warszawie, Centralne Archiwum Geologiczne (dalej: CAG PIG), Inw. 4275 Kat. 4432/268 Arch., „Akta w sprawie zaopatrzenia w wodę osiedla ZOR Skarżysko – Milica”; inw. 23696 Kat. 4432/544 Arch., „Orzeczenie hydrogeologiczne dla założenia projektu budowy studni dla osiedla mieszkaniowego Skarżysko Milica woj. kieleckie zlewnia Kamiennej”; Kat 4432/247 Arch., „Orzeczenie w sprawie wyboru miejsca na studnię dla osiedla ZOR w Skarżysku-Kamiennej”; Inw. 4277 Kat. 4432/260 Arch., „Protokół w sprawie projektowanych wodociągów miejskich dla miasta i osiedla ZOR w Skarżysku-Kamiennej”.

Rys. 15. Archiwum MPWiK, Projekt oczyszczalni ścieków z 1956 r.,
 fot. P. Kardys

1955–1956 toczyły się dyskusje z Ministerstwem Gospodarki Komunalnej co do szczegółów projektu oczyszczalni. Projekt wstępny przewidywał oczyszczanie pierwszego i drugiego stopnia: osadnik wstępny, zbiornik na osad I st., pompownię I st., komory fermentacyjne, pompownię II st., zbiornik na osad II st., osadnik wtórny II st.²¹ W latach 1952–1953 powstało ujęcie wody „Bzin” z dwoma studniami, stacją uzdatniania wody i obiektami zwykle towarzyszącymi takim inwestycjom. Trzecią studnię oddano do eksploatacji w 1960 r., a czwartą dziewięć lat później²². W 1960 r. zakończono budowę oczyszczalni ścieków oraz kolektora „A”. Mimo rozbudowy wodociągów nadal czerpano wodę z wielu studni. Miejska Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna po przebadaniu w 1960 r. wody z tych studni uznała, że w 98% jej

²¹ *Założenia do projektu kanalizacji miasta Skarżysko-Kamienna*, Składnica Akt Technicznych B.P.B.K. Warszawa, Nr ks. inw. 2532/3 (kopia w zasobie archiwalnym MPWiK Skarżysko-Kamienna); Centralne Biuro Studiów i Projektów Budownictwa Komunalnego, Oddział w Warszawie, *Projekt na oczyszczalnię ścieków w Skarżysku-Kamiennej*, wg umowy z dnia 28 III 1950 (kopia w zasobie archiwalnym MPWiK Skarżysko-Kamienna).

²² Zob.: CAG PIG, Inw. 4396 Kat. 4432/268 Arch., „Akta dotyczące opinii hydrogeologicznej dla projektowanych studzien w Skarżysku-Kamiennej”.

jakość była „wątpliwa” lub zła. Dobra woda była tylko w studniach w Dolnej Kamiennej (Wytwórnia Gazów Technicznych, Przychodnia Rejonowa nr 1, Szkoła Podstawowa i Liceum Ogólnokształcące nr 1, Technikum Handlowe, Rzeźnia Miejska i Spółdzielnia „Benzyl”). Woda z pozostałych studni była zanieczyszczona chemicznie i bakteriologicznie, szczególnie w Górnej Kamiennej i Skarżysku Zachodnim. W obawie przed zamknięciem szybko doprowadzono wodociąg do Masarni nr 2 należącej do PSS²³ i restauracji należącej do Sabiny Rzeszowskiej. Niedostateczny stan sieci kanalizacyjnej powodował, że z rowów wzdłuż ulic: Konarskiego, Asnyka, Słowackiego i Niepodległości wydobywał się odór²⁴.

Planując nowe lokalizacje na potrzeby budownictwa mieszkaniowego przystąpiono do uzbrajania terenów pod Osiedle Przydworcowe. W ramach tych prac podjęto budowę kolektora „C” w ciągu ulicy Kościuszki, następnie pod torami kolejowymi i dalej ul. Szydłowiecką. Kolektor ten miał odbierać ścieki z budynków kolejowych i mającego powstać Osiedla Przydworcowego. Podobnie, wybudowanie kolektora wzdłuż al. Niepodległości do ul. Słowackiego umożliwiło budowę bloków mieszkalnych w rejonie tej ostatniej ulicy. W tym czasie podjęto rozbudowę wodociągu i sieci elektrycznej w dzielnicach: Bór i Przedborze. Największe nakłady w latach 1961–1965 pochłonąć miało uzbrojenie terenów pod projektowane Osiedle Przydworcowe, w tym wodociąg i kanalizację. Tylko w 1965 r. wartość prac wykonanych w ten sposób obliczono na 2 266 tys. zł. W czynie społecznym w tym roku m.in. wykonano również prace w innych częściach miasta:

---

²³ Równolegle w okresie PRL-u rozbudowywały swoje ujęcia ważne, z punktu widzenia potrzeb ludności, zakłady i szpital, zob. *ibid.*, Inw. 22889 Kat. 4432/538 Arch., „Orzeczenie hydrogeologiczne na terenie Szpitala w miejscowości Skarżysko-Kamienna woj. kieleckie zlewnia Kamiennej”; Inw. 24063 Kat. 4432/548 Arch., „Wstępne orzeczenie hydrogeologiczne dotyczące ujęcia wody na terenie Piekarni GIGANT w miejscowości Skarżysko-Kamienna woj. kieleckie zlewnia Kamienna” (lub Archiwum Urzędu Wojewódzkiego w Kielcach, Wydział Ochrony Środowiska, Kat. E.II/269).

²⁴ G. Miernik, *Życie codzienne mieszkańców Skarżyska-Kamiennej w latach planu sześćdziesiątlatniego*, [w:] *Skarżysko-Kamienna. Panorama dziejów miasta*, Skarżysko-Kamienna 2011, s. 106; *idem*, *Skarżysko-Kamienna w latach 1945–1989*, [w:] *Dzieje Skarżyska-Kamiennej*, s. 370, 377; B. Czajkowska, *Projekt kanalizacji miasta Skarżysko-Kamienna z 26 lipca 1951 r. (założenia wstępne)*, „Rocznik O/PTH Sko-Kam” 3, 2012, s. 169–183. Por.: J. Szczepański, *Dzieje wodociągów i kanalizacji w Kielcach w latach 1929–1999*, Kielce 1999.

Relikty dawnej
infrastruktury wodociągowej,
nieczynny zbiornik
wyrównawczy dla osiedla
domów przy ul. Robotniczej,
fot. P. Kardyś

300 metrów bieżących kanalizacji na ul. Staszica, rozbudowano wodociąg na ul. Świerczewskiego i wykonano rowy odwadniające przy ul. Jodłowej.

Pilnie domagano się zlikwidowania praktykowanego przez mieszkańców posesji zlokalizowanych przy ulicach: Żeromskiego, Niskiej, Cichej, Brzozowej, 22 Lipca, Łowieckiej, Zgodnej odprowadzania ścieków do przydrożnych rowów. Podobnie mieszkańcy ul. Armii Ludowej i Cmentarnej wyrzucali śmieci i wylewali ścieki wprost do Kamiennej.

Rozbudowując miasto (lata 60. i 70.) wykonano sieć wodociągową w osiedlu Metalowiec i w ciągu ulic Wiejskiej, Szydłowieckiej, Zielnej. Uregulowano duży odcinek koryta rzeki Kamiennej i Oleśnicy. Wciąż jednak duża część mieszkańców zmuszona była do korzystania z wielu czynnych na prywatnych posesjach studni, które Miejska Stacja Sanitarно-Epidemiologiczna uznawała w 98% za zanieczyszczone bakteriologicznie i chemicznie.

W pierwszej połowie lat 70. nadal wzrastały nakłady na inwestycje komunalne. Podjęto rozbudowę sieci wodociągowej i kanalizacji deszczowej. Budowa wodociągu wraz z przepompowniami i zbiornikami postępowała wyjątkowo opieszale. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, jako inwestor, organizowało „narady koordynacyjne” chcąc wymóc planowe prowadzenie robót. Ponaglenia na niewiele się zdały, a wykonawca – godząc się na płaćenie kar umownych – przesuwał termin zakończenia prac. Opieszale postępowała budowa kolektora deszczowego w ciągu ulicy Niepodległości, zwłaszcza w rejonie dworca kolejowego i skrzyżowania z ul. Sokolą, a to utrudniało komunikację, zwłaszcza dojazd do Osiedla Przydworcowego²⁵.

Rozbudowując sieć wodociągową zaniechano już istniejącą. Przykładowo: niemodernizowany wodociąg, awarie pomp i brak stałej obsługi hydroforu na Kolonii Górnej doprowadzał w 1973 r. do częstych przerw w dostawach wody do mieszkań. Okazją do podjęcia rozbudowy miejskiej infrastruktury i prac porządkowych były obchody 35-lecia Polski Ludowej. Opracowano wówczas plan rozbudowy sieci wodociągowo-kanalizacyjnej, która powstała wzdłuż ulic Obywatelskiej, Pięknej i Cichej, a kanalizacja sanitarna pod ul. Pułaskiego, gdzie budowano nowe bloki mieszkalne.

Kolejne studnie głębinowe: piątą i szóstą wykonano w latach 1976–1977. Wymusiło to z kolei rozbudowę oczyszczalni ścieków, zaprojektowanej w 1950 r. i oddanej do użytku w początkach lat 60. XX w. Wzrost liczby ludności i rozwój miasta skutkowały rozbudową i modernizacją sieci wodociągowo-kanalizacyjnej, a to z kolei prowadziło do modernizacji oczyszczalni. Na dzień dzisiejszy obsługuje ona cały rozdzielczy system kanalizacji na terenie miasta Skarżyska-Kamiennej. Poza ujęciami „Bór” i „Bzin” funkcjonują od 1994 r. ujęcie „Bugaj”, awaryjne ujęcie „Milica” wykonane w 1995 r. oraz ujęcie w Skarżysku Kościelnym (ujęcie „Pogorzałe”, przejęte w 2000 r., już nie funkcjonuje). Stacje uzdatniania funkcjonują w Skarżysku-Kamiennej i Skarżysku Kościelnym. W zakresie utylizacji i odprowadzania ścieków komunalnych przedsiębiorstwo obsługuje obecnie około 40 tys. mieszkańców.

W tym czasie skarżyskie wodociągi podlegały kilkukrotnej reorganizacji. Na początku lat 50. powstał Zakład Komunalny Wodociągów i Kanalizacji przy Prezydium Miejskiej Rady Narodowej. Wskutek roz-

---

²⁵ G. Miernik, *Skarżysko-Kamienna*, s. 378-379.

woju infrastruktury komunalnej miasta w następnych latach, powstało Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej w Skarżysku-Kamiennej, w skład którego wchodziły wodociągi, zakład pogrzebowy z cmentarzem, komunikacja miejska, zakład oczyszczania miasta oraz tak zwany „ogród”, pralnia, targowisko i hotel. Wodociągi posiadały swój budynek przy ul. Słowackiego. Jednopiętrowy, przekazany przedsiębiorstwu przez władze miejskie po odebraniu go harcerzom, był siedzibą od początku lat 60. Zbudowany z kamienia, nie prezentował się okazale. Na piętrze znajdował się pokój biurowy, na parterze warsztat. Zatrudnionych było wówczas dwóch kanalarzy i dwóch hydraulików oraz trzech pracowników umysłowych: kierownik, mistrz i pracownica biurowa do obsługi petentów. Pracujący „na sieci” wyposażeni byli jedynie w łopaty, kilofy i sprężyny do przepychania kanalizacji. Pierwszy służbowy samochód pojawił się w zakładzie dopiero pod koniec lat 60. Jak prymitywne warunki lokalowe były udziałem pierwszych pracowników wodociągów, może świadczyć fakt, iż w trakcie zimy, na piętrze budynku ogrzewanego piecem kaflowym, notowano ujemne temperatury²⁶.

Po rozbudowie infrastruktury biurowej MPGK przy ulicy 1 Maja 103 zakład wodociągów miał do dyspozycji dwa pomieszczenia biurowe. Było to nie później jak w 1967 r. Zlikwidowano wówczas ujęcie wody przy ulicy Słowackiego, zatrudniono dwóch inkasentów obsługujących odbiorców tak zwanych „państwowych” i „prywatnych”, w zakładzie było ponadto trzech kanalarzy i tyluż hydraulików. Wymagało to odpowiedniej obsługi socjalnej, w związku z czym do pracy w biurze zatrudniono kolejnych pracowników. W tym czasie miało miejsce oddzielenie przedsiębiorstwa gospodarki komunalnej od komunikacji miejskiej. Należy pamiętać, że równolegle pracowała oczyszczalnia ścieków, zlokalizowana tam gdzie obecna, która również posiadała swojego kierownika, pracowników fizycznych i laboratorium.

Lata 60. to okres przejmowania od Zakładów Metalowych sieci wodociągowych na Borze, Rejowie, Górnej Kolonii i Młodzawach, przy ulicy Staffa i na osiedlu WWA. Od 1969 r. przedsiębiorstwo, obsługujące już cztery ujęcia wody, zatrudniało więcej pracowników i posiadało lepszy sprzęt. Oprócz wspomnianego samochodu marki „Żuk”, wypożyczano w trakcie pilnych robót i awarii koparkę. Wreszcie

---

²⁶ Relacja Marii Nowak, ówczesnej pracownicy wodociągów.

Pracownicy zakładu przez budynkiem obecnej stacji uzdatniania wody; wówczas, tj. w 1976 r., mieściło się tu biuro wodociągów (zdjęcie ze zbiorów M. Nowak)

w latach 70. pojawiły się tak charakterystyczne dla tego typu zakładów beczkowsy. Od 1974 r. wodociągi posiadały własną koparkę. Prowadziły też nauczanie młodzieży w szkole przyzakładowej, w pomieszczeniach przy ulicy 1 Maja 103.

W latach 70. zakład przeniósł swoją siedzibę do budynku stacji uzdatniania wody. Ten piętrowy budynek przy ulicy Cichej, położony wśród malowniczych łąk w dolinie Kamiennej, pomieścił stację pomp, laboratorium i biuro.

Zarządzenie Wojewody Kieleckiego z 30 marca 1974 r., powołało z dniem 1 kwietnia tegoż roku Rejonowe Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w Starachowicach, któremu zostały podporządkowane wodociągi skarżyskie. Stan taki trwał zaledwie 2 lata, gdyż wraz z reformą administracyjną kraju (podział na 49 województw), z dniem 1 lipca 1976 r. utworzono Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w Kielcach. Od tego momentu, aż do 31 marca 1992 r., zakład w Skarżysku podlegał zarządowi w Kielcach. W tych latach poprawiły się warunki socjalne w przedsiębiorstwie oraz wzrosły płace.

Sprzyjał temu zwłaszcza okres „kielecki”. Nowy budynek biurowy stanął także przy ul. Cichej, ale już zdecydowanie bliżej obecnej ul. Legionów. Zwiększył się też stan osobowy, co wiązało się z koniecznością obsługi dynamicznie rozwijającej się sieci wodociągowo-kanalizacyjnej. Na kolejnym, pozyskanym przez zakład placu, u zbiegu obecnych ulic Niepodległości i Krasieńskiego, zlokalizowano zaplecze techniczne.

Roczniki statystyczne dawnego województwa kieleckiego zawierają informacje o rozwoju infrastruktury wodno-kanalizacyjnej w Skarżysku-Kamiennej na przestrzeni lat 1959–1990²⁷.

1959	1964	1969	1973	1979	1985	1990
------	------	------	------	------	------	------

Długość czynnej sieci wodociągowej (tzw. rozdzielczej lub rozbiorczej) w km:

31,1	31,7	58,4	77,6	92	102,6	124,4
------	------	------	------	----	-------	-------

Długość czynnej sieci kanalizacyjnej w km:

-	-	32,2	38,9	40,7	43,1	67,9
---	---	------	------	------	------	------

Długość połączeń wodociągowych z budynkami mieszkalnymi w km:

365	453	821	1196	2772	3262	4212
-----	-----	-----	------	------	------	------

Długość połączeń kanalizacyjnych z budynkami mieszkalnymi w km:

281(sic?)	109(sic?)	246	339	699	809	1655
-----------	-----------	-----	-----	-----	-----	------

Zdroje uliczne:

31	18	41	49	30	29	9
----	----	----	----	----	----	---

Zużycie wody w gospodarstwach domowych w tys. m³:

709,3	871	1206	1777	2450,5	3055,5	-
-------	-----	------	------	--------	--------	---

Zużycie wody na 1 mieszkańca w m³:

-	-	-	-	57,2	63,8	65,4
---	---	---	---	------	------	------

²⁷ *Rocznik statystyczny województwa kieleckiego* (za lata 1960, 1965, 1970, 1974, 1980, 1986, 1991).

Warto wiedzieć, że całkowita produkcja wody w Skarżysku-Kamiennej wyniosła w 1959 r. 893,8 tys. m³, a zużycie 762,4 tys. m³, z czego na gospodarstwa domowe przypadło 520,5 tys. m³, a na przemysł 70,7 tys. m³.

Intensywny rozwój infrastruktury wodociągowo-kanalizacyjnej dobrze ilustrują liczby mieszkańców podłączonych do wodociągu – 49,8 tys. oraz do kanalizacji – 45,3 tys. w 1990 r.

Z ważniejszych planów inwestycyjnych lat 80. należy wspomnieć o projekcie „Zaopatrzenia w wodę miasta i ZM Predom-Mesko” (1984 r.). Wykonany we wrocławskim Biurze Projektowo-Technologicznym Predom-Projekt miał charakter poufny. Są na nim ukazane istniejące i projektowane rurociągi wodne. Planowano budowę przepompowni i zbiorników wyrównawczych dla Zakładów Metalowych, wykorzystując ujęcia wody „Bzin” i „Bugaj”.

Po roku 1992

Rozporządzenie Rady Ministrów z 1991 r., w sprawie trybu podziału przedsiębiorstw gospodarujących mieniem służącym użyteczności publicznej, dla których organem założycielskim był wojewoda, doprowadziło do podziału WPWiK w Kielcach. Jednoosobową spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością o nazwie Wodociągi i Kanalizacja miasta Skarżysko-Kamienna założyła gmina Skarżysko-Kamienna 1 kwietnia 1992 r., wprowadzając w życie uchwałę 7/92 z dnia 6 lutego 1992 r. Gmina posiadała 100% udziałów w spółce, która obecnie nosi nazwę Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji Sp. z o.o. Przedmiotem działalności spółki jest ujmowanie i uzdatnianie wody, dostarczanie wody, odprowadzenie i oczyszczanie ścieków, wykonywanie robót ogólnobudowlanych w zakresie rurociągów przesyłowych i rozdzielczych, wykonywanie instalacji wodno-kanalizacyjnych, wykonywanie badań i analiz technicznych. Kapitał zakładowy gminy wyniósł 50 mln zł w postaci pięćdziesięciu równych udziałów. Władzami spółki stały się: Zgromadzenie Wspólników (wówczas Rada Miasta), Rada Nadzorcza i Zarząd Spółki (w osobie Jana Stojka). Spółka podzielona została na działy: finansowo-księgowy, administracyjno-gospodarczy i zbytu, techniczny, ujęcia wody, sieci wodno-kanalizacyjnej i robót odpłatnych, kontroli jakości wody i ścieków, zaopatrzenia i transportu oraz oczyszczalnię ścieków. Określono wówczas także główne

wyzwania na przyszłość: dokończenie budowy zbiorników wodociągowych I strefy, budowa przepompowni drugiego stopnia i sieci wodociągowej II strefy, rozbudowa oczyszczalni ścieków i budowa jej drugiego ciągu technologicznego. Zatrudnienie oscyloowało wokół liczby 100 pracowników (obecnie znacznie spadło). Sprzedaż wody w 1993 r. wyniosła 4 146 500 m³, a ścieków 4 383 917 m³. W 2014 r. sprzedaż wody wyniosła już tylko 1 919 700 m³, ścieków 1 833 200 m³, a udziałowcami spółki, zgodnie ze zmianami w z 2007 r.²⁸ są gminy: Skarżysko-Kamienna (90,4% kapitału zakładowego) i Skarżysko Kościelne (9,6%).

Z sieci wodociągowej korzysta obecnie ok. 75 tys. mieszkańców Skarżyska-Kamiennej i gmin ościennych (Bliżyn, Wąchocka, Skarżyska Kościelna). Nieco mniej odbiorców liczy sieć kanalizacyjna, przede wszystkim ze względu na jej braki, głównie w sąsiednich gminach, obecnie przez skarżyskie wodociągi obsługiwanych.

Przedsiębiorstwo w 2010 r. pozyskiwało wodę z ujęć „Bzin” (sześć studni), „Bór” (jedna studnia), „Bugaj” (jedna studnia), „Milica” (studnia awaryjna) i „Skarżysko Kościelne” (trzy studnie, w tym jedna awaryjna). Dla potrzeb Kierza Niedźwiedziego MPWiK zakupuje wodę z ujęcia w Mirowie. Na koniec 2009 r. łączna długość sieci wodociągowej wynosiła 247 km, w tym: 12,7 km przewody magistralne i 234,2 km przewody rozdzielcze. Przyłącza wodociągowe w liczbie 7131 miały łączną długość 120,5 km. Cała sieć jest skomputeryzowana w zakresie rejestrowania awarii.

Oczyszczalnia ścieków w Skarżysku-Kamiennej zapewnia odbiór ścieków z terenu aglomeracji Skarżysko-Kamienna i Skarżysko Kościelne. W jej skład wchodzi obecnie (rozporządzenie Wojewody Świętokrzyskiego z 7 kwietnia 2005 r., nr 13/2005) Skarżysko-Kamienna, Skarżysko Kościelne, Świerczek, Grzybowa Góra, Lipowe Pole Plebańskie, Lipowe Pole Skarbowe, Majków i Michałów. W pierwszym półroczu 2010 r. oczyszczalnia przyjęła 2 080 610 m³ ścieków²⁹.

Z ważniejszych inwestycji wpływających na rentowność spółki i rozwój jej infrastruktury wodociągowo-kanalizacyjnej w ostatnich latach można wymienić: wodociąg połączeniowy do osiedla Górna Kolonia,

---

²⁸ Akt notarialny repertorium „A” 7806/2007 z dnia 24 IX 2007 r.

²⁹ Zob.: J. Derlatka-Kozdroń, *Budowa i zasada działania oczyszczalni ścieków*, [w:] *Mała Ojczyzna. Skarżysko Kamienna, dziedzictwo kulturowe i środowisko naturalne. Materiały do edukacji regionalnej*, Skarżysko-Kamienna 2010, s. 150-157.

Zbiornik ZB₁, Górna Kolonia, stan obecny, fot. P. Kardyś

kanal grawitacyjno-tłoczny z osiedla „Bór”, kanał sanitarny dla osiedla „Rejów”, modernizację przepompowni „Sokola”, wodociąg w osiedlu Skarżysko Książęce, kanał sanitarny w osiedlu Dolna Kamienna, a przede wszystkim rozbudowę i modernizację oczyszczalni ścieków i przepompowni wody³⁰.

Obecnie przedsiębiorstwo intensywnie pozyskuje środki unijne na rozbudowę infrastruktury wodociągowo-kanalizacyjnej. Docelowo umożliwiło to budowę kolejnych 100 km sieci kanalizacyjnej, 39 przepompowni, rozbudowę stacji uzdatniania wody oraz modernizację i rozbudowę oczyszczalni ścieków. Prace koncentrowały się na osie-

---

³⁰ M. Kaczorek, *Zakres i rozwój usług świadczonych przez Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji sp. z o.o. w Skarżysku-Kamiennej w latach 1998–2002*, maszynopis, Kielce 2003, passim; A. Bąk, *Modernizacja miejskiej oczyszczalni ścieków w Skarżysku-Kamiennej*, [w:] *Woda – aspekty ekologiczne Doliny Kamiennej*, Skarżyskie Zeszyty LOP, nr 8, 2004, s. 61-70; *Budowa i modernizacja kanalizacji sanitarnej w Skarżysku-Kamiennej i Skarżysku Kościelnym*, MPWiK, Skarżysko-Kamienna 2009, passim.

dlach i wsiach Rejów, Bzinek, Pogorzałe, Książęce, Łyżwy, Zachodnie, Skarżysko Kościelne, Lipowe Pole, Świerczek, Grzybowa Góra, Majków – wykonanie kanalizacji sanitarnej. W Skarżysku-Kamiennej przebudowano kolektor sanitarny „A”, zaś w oczyszczalni ścieków zbudowano nowy ciąg technologiczny, zmodernizowano istniejące urządzenia i instalacje. Efektem jest zwiększenie skuteczności oczyszczania ścieków, poprawa jakości dostaw wody pitnej, zmniejszenie zanieczyszczenia wód powierzchniowych i podziemnych, wzrost liczby użytkowników sieci kanalizacyjnej. Czynnikiem sprzyjającym długofalowej strategii rozwoju firmy była przez wiele lat stabilizacja kadry kierowniczej, co w przypadku działalności związanej ze świadczeniem usług na rzecz mieszkańców ma decydujące znaczenie. Zwłaszcza znajomość sieci wodociągowej, nabyta przez pracowników firmy na przestrzeni dziesięcioleci, przekłada się na sprawne funkcjonowanie i zapewnienie mieszkańcom dostaw wody oraz odbioru ścieków³¹.

Należy także podkreślić, że na chwilę obecną wodociągi skarżyskie są jedynym przedsiębiorstwem, poza koleją, która wykorzystuje na co dzień elementy infrastruktury wodno-kanalizacyjnej powstałej w latach 20. i 30. XX w. Tym samym w ich funkcjonowanie wpisana jest niejako z obowiązku konieczność dbania o te, jakże już nieliczne na terenie naszego miasta, relikty kultury materialnej z okresu uprzemysłowienia.

Aneks źródłowy

W zasobie archiwalnym spółki Wodociągi i Kanalizacja znajduje się pełna dokumentacja dotycząca budowy i rozbudowy oczyszczalni ścieków na przestrzeni lat, od roku 1950 po dzień dzisiejszy. Obecnie ma ona charakter nieuporządkowany, ale jest zabezpieczona przed zniszczeniem. Jednak numery na części teczek wskazują, że swego czasu całość miała charakter zespołowości, typowy dla polskich archiwów. Istotnym elementem tegoż zasobu archiwalnego jest cząstkowa dokumentacja związana z siecią wodociągowo-kanalizacyjną w dawnych Zakładach Metalowych Predom-Mesko. Pozwala jednak na odtworzenie pełnej sieci w latach 80. XX w. Najstarsza część zbioru archiwal-

---

³¹ Zob. ustawa z dnia 7 czerwca 2001 r. o zbiorowym zaopatrzeniu w wodę, Dz. U. z 2006 r. Nr 123, poz. 858 ze zm.

nego to dokumentacja techniczna wykonana w 1945 r., pokazująca wszelkie urządzenia na rzece Kamiennej i jej dopływach, w granicach miasta. Znalazły się w niej rysunki i przekroje mostów, kładek, jazów, rowów odpływowych, umocnień brzegowych, itp. Stanowią znakomity przyczynek do historii techniki na obszarze miasta, i miejmy nadzieję, że znajdą w przyszłości badacza i historyka, który korzystając z tejże dokumentacji dokona ich monograficznego opracowania. Pierwotnie w tym zasobie znajdowały się też materiały sprzed II wojny światowej. Obecnie zachowała się jedynie okładka teczki „Projekt regulacji rzeki Kamiennej” z 1937 r. Piszący miał okazję do wstępnego rozpoznania tego zasobu archiwalnego. Z pobieżnego oglądu wynika, że w szeregu teczek znajdują się ważne i ciekawe materiały, dotyczące m.in. charakterystyki hydrologicznej miasta i jest możliwe, że po dokładnym opracowaniu okaże się, iż są jeszcze inne, ważne dokumenty.

Z ciekawszych materiałów zdecydowałem się opublikować fragmenty dokumentacji dotyczącej projektu kanalizacji dla Skarżysko-Kamiennej z 1951 i 1954 r. Znajdują się one w teczkach zatytułowanych: „Założenia do projektu kanalizacji miasta Skarżysko-Kamienna” i „Projekt na oczyszczalnię ścieków w Skarżysku-Kamiennej”.

Dokument 1:

Protokół Nr. 314

Posiedzenia Komisji Oceny Projektów Inwestycyjnych Ministerstwa Gospodarki Komunalnej, odbytego w dniu 20 października 1951 r. w Ministerstwie Gospodarki Komunalnej Departament Inwestycji – w sprawie oceny: założeń Projektu kanalizacji dla m. Skarżysko-Kamienna

[skład komisji ...]

Lokalizacja inwestycji

Kanalizacja dla m. Skarżysko-Kamienna

Uzasadnienie inwestycji

Inwestycję uzasadnia się brakiem kanalizacji, co powoduje w następstwie zanieczyszczanie wód gruntowych. Poza tym istniejący przemysł i rzeźnie zanieczyszczają swoimi ściekami rzekę.

Koszt inwestycji

Ogólny koszt wynosi 14 mln zł

Lokalizacja w czasie

Pierwszy etap robót planuje się wykonać w 1952 r. (budowa głównego kolektora dla osiedla ZOR na Milicy).

Charakterystyka inwestycji

Obecnie miasto liczy 17000 mieszkańców, a w przyszłości ma osiągnąć 60000 m. Obszar miasta 2000 ha, pow. terenów osiedleńczych 680 ha. Przez miasta przepływa rzeka Kamienna, dopływ rz. Wisły. Uregulowanie rzeki przewiduje się na terenie miasta na długości 8 km w etapach rocznych do 1956 r. Miasto rozbudowuje się na lewym brzegu rzeki, po prawej stronie znajdują się zakłady przemysłowe oraz drobne osiedla mieszkaniowe przyzakładowe. Projekt przewiduje budowę kolektora, biegnącego od grzbietu wzgórza Górnej Kamiennej po skraju terenów osiedla Milica, następnie po przejściu torów, w/z torów do ulicy nowo projektowanej i wreszcie ulicą 3 Maja do oczyszczalni. Sieć kanalizacyjna osiedla Milica będzie dołączona do tego kolektora. W dalszym etapie wykonany będzie kolektor przebiegający od grzbietu wzgórza ulicą Daszyńskiego³² przez tory, i dalej ulicą Chłodną do kolektora, idącego w kierunku oczyszczalni ścieków. W dzielnicy Górnej Kamiennej i Milicy, i z uwagi na rzeźbę terenu projektuje się system kanalizacji rozdzielczej. Odprowadzenie wód opadowych projektuje się kanałami otwartymi bądź krytymi (w zależności od charakteru dzielnic), do rowów otwartych biegnących po terenach niezabudowanych na krótkich odcinkach do odbiorcy ścieków – rzeki Kamiennej. W dzielnicy Kamienna projektuje się zastosowanie, z uwagi na płaski teren systemu kanalizacji ogólnospławnych. Przewiduje się przy tym zastosowanie przelewów i kanałów burzowych. Rozbudowę sieci projektuje się przeprowadzić w miarę narastania potrzeb miasta. Oczyszczalnia ścieków zaprojektowana zostanie osobno dla wszystkich ścieków miejskich gospodarczych oraz dla tych ścieków przemysłowych, które będą podczyszczane na terenie poszczególnych zakładów. Zagłębienie minimalne sieci kanalizacyjnej projektuje się nie mniejsze od 2,5 m w punktach krytycznych. Z zakładów metalowych na prawym brzegu rzeki jedynie Zakład Nr 5 będzie odprowadzał ścieki sanitarne do studzienki zbiorczej, a następnie przez rzekę do kolektora miejskiego. W projekcie do obliczeń przyjęto okrągłą liczbę 57500 mieszkańców i 5000 robotników dojeżdżających do pracy. Zużycie wody 120 litrów/mieszkańca/dobę (wg danych z projektu wodociągu). Ilość ścieków przyjęto równą ilości użycia wody. W projekcie przewiduje się łączną max. ilość ścieków gospodarczych, przemysłowych i z Zakładu Nr 5 na 216 l/s. Natężenie wód opadowych

---

³² Obecna al. Niepodległości.

przyjęto 85 litrów/sekundę/hektar. Współczynnik nierównomierności dobowy 1,3 i godzinowy 1,4 (jak dla wodociągu), z tego odpływ max. ścieków gospodarczych 1/13 odpływu dobowego.

W dyskusji omówiono sprawy:

1. Etapowości budowy
2. Budowy kolektora dla odbioru ścieków osiedla Milica
3. Oczyszczalni ścieków.

W dyskusji ustalono:

Ad 1. W dalszym etapie dokumentacji technicznej tak rozpracować etapy robót, by stanowiły one całość gospodarczą corocznego okresu budowy.

Ad 2. 1-szy etap budowy kolektora powinien zapewnić odprowadzenie ścieków z oczyszczalni dla osiedla Milica.

Ad 3. Oczyszczalnie ścieków zaprojektować z nieuwzględnieniem przyjęcia ścieków z osiedli przyzakładowych, położonych na prawym brzegu rzeki.

Decyzja

Komisja Oceny Projektów Inwestycyjnych Gospodarki Komunalnej przyjmuje przedłożone założenia projektu kanalizacji dla m. Skarżysko-Kamienna na zasadzie ustaleń dyskusji.

Dokument 2:

Warszawa, dnia 23 listopada 1951 roku

Centralne Biuro Studiów i Projektów Budownictwa Komunalnego oddział w Warszawie, ul. Górnośląska 45

W załączeniu przesyła się 3 egz. zatwierdzonych przez Ministerstwo Gospodarki Komunalnej założeń projektu kanalizacji dla m. Skarżysko-Kamienna, 1 egz. decyzji MGK i 1 egz. protokołu posiedzenia Min. Gosp. Komunalnej – celem przekazania tej dokumentacji inwestorowi z tym, że 1 egz. projektu musi być pozostawiony w składnicy Oddziału. Czwarty egz. projektu pozostaje w Min. Gosp. Komunalnej.

Kierownik Działu Weryfikacji
inż. arch. St. Serejko

Dokument 3:

Decyzja Ministra Gospodarki Komunalnej

Na podstawie uchwały Komisji Oceny Projektów Inwestycyjnych Ministerstwa Gospodarki Komunalnej z dnia 20 października 1951 r.

w sprawie oceny Założeń Projektu Kanalizacji dla m. Skarżysko-Kamienna przedłożonych przez Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach, a objętych załączonym protokołem z dnia 20 października 1951 r. zatwierdzam wyżej wymienione założenia na warunkach określonych w wyżej wymienionym protokole.

Minister

Mijał

Dokument 4:

Protokół N/TS/VIII/51/51

Z posiedzenia Rady Technicznej specjalności TS z dnia 16 sierpnia 1951 r. w sprawie oceny jakości stadium projektu założeń projektu na budowę kanalizacji w m. Skarżysko-Kamienna od strony merytorycznej.

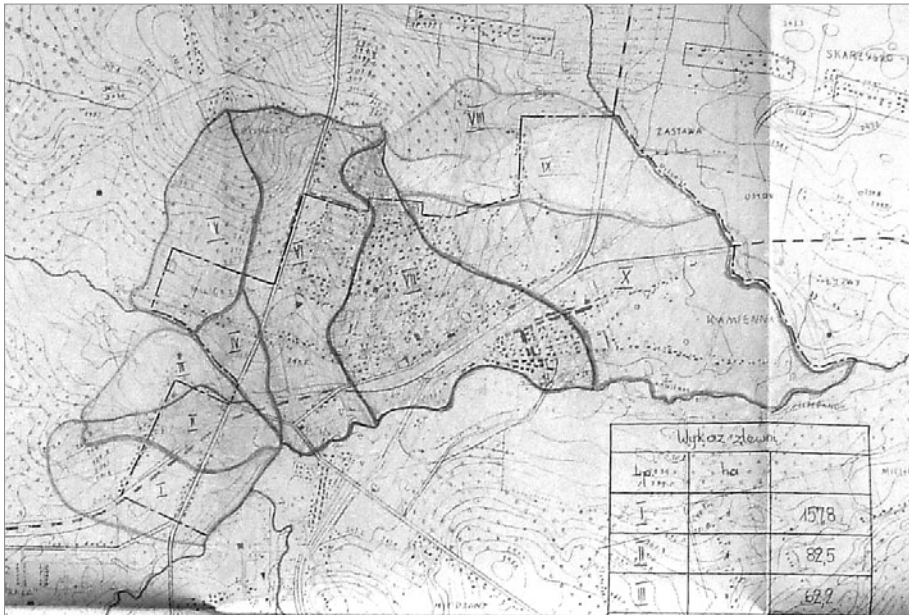
Rada Techniczna [tu skład] przy udziale autora projektu Kiliszka Ryszarda [...] w obecności przedstawiciela inwestora ob. Józefa Józwiaka przedstawiciela Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, i Ruszewskiego Romana przedstawiciela Prezydium Miejskiej Rady Narodowej stwierdza co następuje:

I. Cel inwestycji i jej uzasadnienie. Celem inwestycji jest polepszenie warunków sanitarnych m. Skarżysko-Kamienna przez budowę kanalizacji. Inwestycja ta jest w pełni uzasadniona brakiem kanalizacji w mieście oraz przewidywanym rozwojem miasta, które obecnie liczy 17000 mieszkańców, a ma osiągnąć 60000. Nie załączono jednak dowodów WKPG odnośnie lokalizacji i przewidywanego rozwoju miasta.

II. Koncepcja rozwiązania technicznego i jej uzasadnienie.

Kolejność realizacji i jej uzasadnienie. Koncepcja rozwiązania technicznego polega na: 1. w dzielnicy Górna Kamienna i Milica projektuje się kanalizację rozdzielczą typu niepełnego, a to ze względu na dogodne warunki terenowe i oszczędności w budowie oraz bliskość odbiornika dla wód deszczowych; 2. W dzielnicy Dolna Kamienna projektuje się kanalizację ogólnospławną z zastosowaniem przelewów burzowych do pobliskiej rz. Kamiennej. Ścieki po oczyszczeniu będą wpuszczone do rz. Kamiennej. Kolejność realizacji nie budzi zastrzeżeń.

III. Rozwiązanie techniczne i uzasadnienie jego racjonalności w odniesieniu do poszczególnych elementów. Przyjęte normy i współczynniki do rozwiązań technicznych są prawidłowe. Brak jest jednak planu warstwicowego w skali 1:25000 z określeniem zlewni, brak jest również charakterystyki odbiornika, powinny być również dołączone dowody ustalające jakość i ilość ścieków, szczególnie dane te są niezbędne dla ścieków przemysłowych.

Uzupełniony projekt zlewni dla Skarżyska-Kamiennej, fot. P. Kardyś
(w zbiorach archiwalnych MPWiK)

IV. *Ekonomia rozwiązania technicznego i uzyskanie oszczędności przy projektowaniu w oparciu o protokół oszczędnościowy z wymienieniem pozycji kosztorysowych (koszt inwestycji w złotych, oszczędności w procentach i złotych). Koncepcja rozwiązania technicznego obrona w założeniach jest ekonomiczna w eksploatacji i oszczędna w budowie. Jest ona dostosowana do miejscowych warunków terenowych i potrzeb miasta. Oszczędność polega na zastosowaniu kanalizacji rozdzielczej w dzielnicy Górna Kamienna i Milica, co wydatnie zmniejszy przekroje kanałów, a więc i koszty budowy, i eksploatacji (przez zmniejszenie ilości ścieków).*

V. *Ogólny koszt inwestycji wyniesie w starej walucie 467 000 000 zł, w nowej walucie 14 010 111 zł.*

VI. *Opinia Rady Technicznej w sprawie jakości oceny studium pracy projektowej. Wniosek w sprawie weryfikacji i terminy zalecanych czynności. Rada techniczna uważa, że założenia projektu mogą być przyjęte i zweryfikowane pod warunkiem ich uzupełnienia przez dostarczenie dowodów o lokalizacji wzgl. Przez poświadczenie planu zagospodarowania przestrzennego, dostarczenie dowodów o przewidywanym rozwoju miasta, i w jakim okresie analiz chemicznych ścieków i zaświadczeń co do ich ilości w odniesieniu do zakładów*

przemysłowych, dołączenie planu warstwicowego w skali 1:25000 z określeniem zlewni. Rada Techniczna uważa za wskazane aby Prezydium Miejskiej Rady Narodowej dążyło do możliwie szybkiego przeniesienia rzeźni i zakładu utylizacyjnego poza obręb zabudowań miasta, a to ze względu na uciążliwość, jakie powodują te zakłady dla mieszkańców. Przy uzupełnieniu załączonego projektu należy brać pod uwagę opinię rzeczoznawcy – koreferenta inż. Rechacza z dnia 14 sierpnia 1951 r.

Przewodniczący Rady mgr inż. St. Serejko

Dokument 5:

Protokół Nr 11/82

Z posiedzenie Komisji Oceny Projektów Inwestycyjnych Ministerstwa Gospodarki Komunalnej odbytego w dniu 23 i 30 stycznia 1954 r. w Ministerstwie Gospodarki Komunalnej – Departament Inwestycji w Warszawie, oceny:

Projektu wstępnego oczyszczania ścieków w Skarżysku-Kamiennej.

[Skład komisji...]

Lokalizacja

[jak w protokole 359]

Uzasadnienie

[jak wyżej]

Lokalizacja inwestycji w czasie:

Przewiduje się, że inwestycja będzie rozpoczęta w 1954 r.

Charakterystyka inwestycji:

Założenia do projektu wodociągów przewidują zapotrzebowanie wody na osobę równe 120 l/dobę przy nierównomierności rozbioru dobowego 1,3 i godzinowego 1,4. Projekt wstępny kanalizacji uzgadnia ilość ścieków równą ilości zużytej wody wobec czego średni dobowy odpływ ścieków wynosi 120 l/mieszkańca i dobę. Maksymalny odpływ godzinowy 1,13 Q dobowego średniego³³. Projekt przewiduje, że maksymalny dobowy odpływ ścieków wyniesie 10450 m³/dn., maksymalny godzinowy dopływ ścieków 840 m³/h, średni godzinowy 435 m³/h. Jako odbiornik wód opadowych i oczyszczonych wód ściekowych przyjęto rzekę Kamienną. Projekt oczyszczalni ścieków przewiduje, że ścieki doprowadzone będą głównym kolektorem przez kratę, gdzie zatrzymują się grube zawiesiny, na piaskownik, a następnie do zbiornika wyrównawczego i przepompowni I stopnia. Ścieki pompowane będą na osadniki świe-

---

³³ Odpływ (przepływ) dobowy średni.

żowodne, gdzie stracą mechaniczne zanieczyszczenia, następnie ścieki wstępnie oczyszczone dopływać będą grawitacyjnie na złoża zraszania I stopnia. Zanieczyszczenia biologiczne wytrącane zatrzymywane będą na osadniku wtórnym I stopnia, następnie ścieki kierowane są do zbiornika wyrównawczego II stopnia skąd pompowane są na złoża zraszania II stopnia, i odpływają do osadników wtórnych II stopnia, gdzie zatrzymywane są pozostałe skłódkowane zanieczyszczenia. Z osadników wtórnych II stopnia ścieki odprowadzane są grawitacyjnie do chlorowni, a następnie do rzeki Kamiennej. Osady z osadników wstępnych i wtórnych II stopnia kierowane są do wydzielonych komór fermentacyjnych. Przefermentowany osad przetłaczany jest na poletka do suszenia osadu. Osad z osadników wtórnych I stopnia odpływa pod ciśnieniem do zbiornika wyrównawczego I stopnia (recyrkulacja I stopnia). Analogicznie przewidziana jest recyrkulacja ścieków dla II stopnia.

Kraty

Kraty przewiduje się o prześwicie 20 m/m z prętów stalowych $\varnothing 20$ mm. Na jednego mieszkańca przyjęto 15 litrów skratek na rok.

Piaskowniki

Piaskowniki zaprojektowano dla czasu zatrzymania ścieków 40 sek. przy prędkości przepływu 0,3 sek. Długość piaskownika wynosi 12,0 m. Przewidziano trzy koryta, przy czym jedno z nich jest oczyszczone, dwa pozostałe pracują. Ilość osadzającego się piasku przyjęto 8,1 m³/rok. Wysokość zwierciadła wody nad dnem piaskownika przyjęto 69 cm.

Zbiornik wyrównawczy przy stacji I i II stopnia

Pojemność zbiornika przewiduje się na 10-minutową przerwę w pracy pomp w okresie recyrkulacji – 181 m³. Kształt zbiornika przewiduje się kołowy $\varnothing 8$ m. Głębokość studni od dna do poziomu ścieków – 4,65 m.

Przepompownia I stopnia

Projekt przewiduje 5 pomp, w tym cztery pracujące i jedną zapasową. Jedna pompa przepompowuje 75,5 l/s. Pompy przewidziano o wydajności 6000 l/min, wysokości tłoczenia 23,0 m i 1450 obr./min. Dla pompowni drugiego stopnia przyjęto identyczne pompy.

Osadniki wstępne

Projekt przewiduje 6 osadników o powierzchni 50,3 m² każdy, średnicy 5,4 m, przepływie godzinowym 0,302 m³/sek. Przekrój rury centralnej przy przepływie 0,0503 m³/s i szybkości przepływu w rurze centralnej = 0,028 m/sek., wymiar średnicy = 1,50 m. Przekrój osadnika wyniesie do 8,1 m objętości osadowej 69,5 m³.

Złoża zraszania I stopnia

Projekt przewiduje złoża zraszane wysokoobciążone z recyrkulacją. Przewiduje się, że objętość złoża wyniesie $4,350 \text{ m}^3$. Złóż przyjęto 8 o powierzchni 272 m^2 każde. Obciążenia złoża przyjęto $0,5 \text{ m/godz.}$ Współczynnik recyrkulacji 2,5. Złoża zraszania II stopnia przewidziano analogicznie jak złoża zraszania I stopnia.

Osadniki wtórne I stopnia

Projekt przewiduje 6 osadników o wysokości $1,8 \text{ m}$, dziennym przepływie $580 \text{ m}^3/\text{godz.}$, powierzchni $53,8 \text{ m}^2$ i średnicy $8,5 \text{ m}$. Okres przebywania ścieków w osadniku przyjęto $1,0 \text{ godz.}$

Chlorownia

Chlorowanie przewiduje się podchlorynem w ilości 2-go czynnego chloru na m^3 biologicznie oczyszczonych 105 kg . Pojemność zbiornika kontaktowego przewiduje się $217,5 \text{ m}^3$, przy głębokości ścieków $1,5 \text{ m}$, powierzchnia zbiornika wyniesie 145 m^2 . Zbiornik kontaktowy przewidziano o wymiarach $8 \times 19 \times 1,5 \text{ m} = 228 \text{ m}^3$.

Zbiornik wyrównawczy na osad przy przepompowni I stopnia

Projekt przewiduje, że osad z osadników wstępnych będzie dwa razy w ciągu doby przepompowany do komór fermentacyjnych. Objętość jednorazowego spustu osadu wyniesie $30,5 \text{ m}^3$. Przewiduje się studzienkę betonową o przekroju kwadratowym. Pojemność zbiornika I stopnia wyniesie 31 m^3 , pojemność zbiornika II stopnia połowę pojemności zbiornika I stopnia z uwagi na zmniejszoną ilość osadu.

Wydzielone komory fermentacyjne

Projekt przy założeniu, że na mieszkańca i dobę ilość osadu wyniesie $0,7 \text{ l}$ oraz, że ilość osadu doprowadzonego w stosunku do przefermentowanego stanowi 5% przewiduje 2 komory fermentacyjne o pojemności 610 m^3 każda. Zastosowano wodne oczyszczanie osadu do temp. $27-30^\circ$ przy pomocy nagrzewnicy z rur pionowych. Mieszanie osadu przewiduje się przy pomocy eżektora wodnego. Wymiary zbiornika o przekroju kołowym przewidziano $6,70 \text{ m}$. Zbiornik na gaz będzie się podnosić ponad teren. Zamknięcie zbiornika przewiduje się wodne.

Poletka do suszenia osadu

Projekt przewiduje 16 poletek o wymiarze $6 \times 40 = 240 \text{ m}^2$. Łączna powierzchnia poletek wyniesie 3120 m^2 . Przewiduje się, że osad przefermentowany w wydzielonych komórkach fermentacyjnych odprowadzony będzie pod ciśnieniem na poletka przewodem $\text{Ø}200 \text{ mm}$ w nasypie oraz korytem drewnianym na powierzchni. Dno poletek pokryte będzie warstwą żużlu 20 cm i warstwą piasku 10 cm , a w celu uniknięcia zmywania warstw filtracyjnych przez spływające ścieki skarpy wyłożone są na przestrzeni spływu płytami betonowymi. Dobową ilość osadu

przyjęto 30,44 m³. Wysokość obwałowania nad zwierciadłem ścieków 10 cm. Całkowita wysokość obwałowania nad dnem osadu wyniesie 1,10 m. Przewiduje się, że przy zalaniu warstwą osadu grubości 25 cm poletka pomieszczą 780 m³ osadu. Okres napełnienia wszystkich komór wyniesie 25,5 dni.

Dalej następuje opis pozostałych części inwestycji, w tym zabudowy, organizacji terenów zielonych, dróg dojazdowych i ciągów komunikacyjnych na terenie planowanej oczyszczalni, projekt instalacji elektrycznej, itp.

Outline of Water-Supply Service and Sewage System History in Skarżysko-Kamienna

Initially, the only equipment providing Skarżysko-Kamienna with water comprised the wells situated mainly on private properties. In 1930s they amounted to as many as over 300. The sanitary inspection carried out in 1938 on the request of the town council proved that as few as 50 out of 350 wells provided water of high quality, 100 wells provided water possible to be used while the rest of them should have been shut down (National Archives in Starachowice, the records of the town Skarżysko-Kamienna, file no. 19, code 184, information from T.Wojewoda). In case of densely located buildings of Kamienna, the wells were located in the backyards. As often as not, the wells were used by the members of many neighbouring families which sparked numerous misunderstandings and served the purpose of meeting spots or entertainment, like the Easter Monday tradition of watering each other, on the other hand. A remarkable turning point in economic development of Kamienna was experienced at the turn of the XIX and XX centuries when numerous factories had been established, like metal-works, wood-works, factories producing construction materials and the railway being the most important. All of these factories had their own water-supply sources, however reconstructing their history is nowadays impossible. One of the most

vital water-supply source, which needs to be mentioned here, was the pumping-station located at the Skarżysko railway junction, in operation from 1885. For many decades, the visible sign of the railway water-supply service were several meters high hydrants providing steam locomotives with water at the station of Skarżysko. Up till now, some elements of the railway water-supply service have survived, like the pumping-station room under the bunker at the crossroads of Towarowa and Piłsudskiego streets. Near the loading ramp, there was the animal station which implies that water was also supplied there.

Until the outbreak of WWII, only the settlements built and serviced by PFA (Polish Ammunition Factory) including “Górna Kolonia”, the so-called WWA, in Staff street and “Rejów” (from 1939) together with the settlement “Bór” with its own water intake station built in 1939 had their own water-supply service. It can be also assumed that the water-supply service provided by the railway was available for the factory and residential buildings located along today Niepodległości street.

At the turn of the 1940s and 1950s the expansion of the residential buildings started and thus forced the development of the water-supply service and sewage system. A new town water purification plant was to be located 1,5 kilometers from the buildings of the district Lower Kamienna at the fork of the Kamienna and Oleśnica rivers on the borders of Łyżwy and Szczepanów villages. Its construction was unavoidable due to the water-supply service being in development and the forecasted 70000 inhabitants that the town was to be able to accommodate. While the town’s development in 1960s and 1970s, the water-supply network was built in the district of “Metalowiec” and along the streets of Wiejska, Szydłowiecka and Zielna. A considerable length of the Kamienna and Oleśnica rivers bed was regulated.

Apart from the water intake stations of “Bór” and “Bzin”, there are stations of “Bugaj” built in 1994, of “Milica” built in 1995 and in Skarżysko Kościelne (while the station “Pogorzałe” has not been in use since 2000). The water conditioning stations are located in Skarżysko-Kamienna and in Skarżysko Kościelne. About 40000 inhabitants are served nowadays in terms of the utilization and carrying off the liquid waste, while about 75000 people of Skarżysko-Kamienna and neigh-

bouring communes of Bliżyn, Wąchock, Skarżysko Kościelne use the water-supply service. The sewage system serves fewer people which is caused by its lack in the areas of the neighbouring communes served by the town water-supply service.

It should be also underlined that the local water-supply service is the only enterprise, apart from the railway, that uses some of the elements of the water-sewage infrastructure built in the 1920s and 1930s. It means that these institutions are obliged to care for the very few relics of material culture from the industrial era in the town.

Key words: Skarżysko-Kamienna, water-supply service, water-supply and sewage system network, water purification plant, water intake station, infrastructure.

Materiały

Michał Przeździecki

Warszawa

Powiat skarżyski w epoce kamienia¹

Jeszcze do niedawna ziemie powiatu skarżyskiego postrzegane były głównie przez pryzmat działających na terenie miasta Skarżyska-Kamiennej zakładów zbrojeniowych.

Dziś, dzięki pracy władz lokalnych i szeregu społecznych inicjatyw, region ten coraz częściej kojarzony jest z gościnnością mieszkańców, pięknem krajobrazu oraz długą i fascynującą historią.

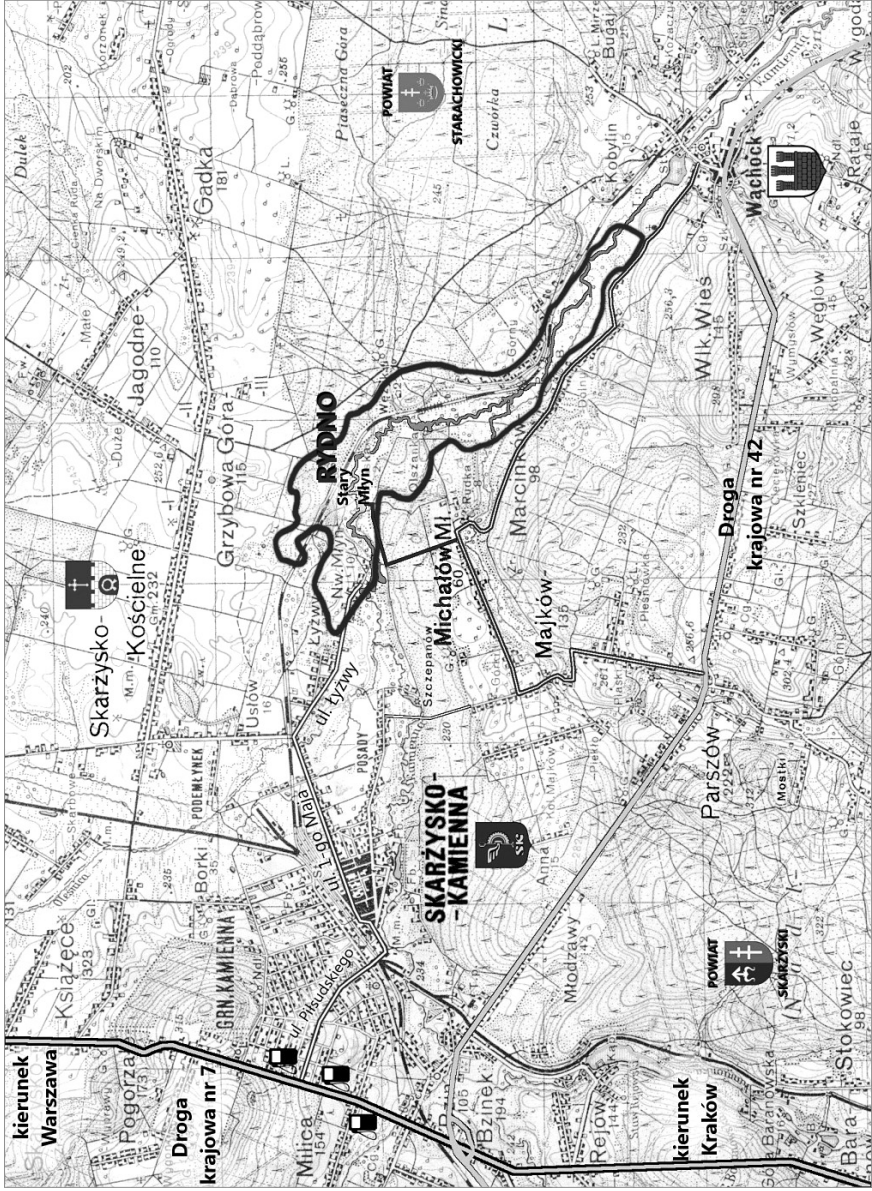
Szczególne miejsce na bogatej mapie dziedzictwa kulturowego tych terenów zajmuje rozciągający się wzdłuż rzeki Kamiennej, od Łyżew na północnym zachodzie po Marcinków na południowym wschodzie, rezerwat archeologiczny „Rydno” (ryc. 1).

Objęcie tej strefy ścisłą ochroną konserwatorską oraz trwającymi przez wiele dziesięcioleci badaniami związane jest z występowaniem na tym obszarze niespotykanej nigdzie indziej koncentracji stanowisk archeologicznych z epoki kamienia.

Odkryty na początku ubiegłego wieku kompleks obozowisk paleolitycznych i mezolitycznych swą oryginalną nazwę zawdzięcza osobie Stefana Krukowskiego – wybitnego prahistoryka oraz wieloletniego

---

¹ Niniejszy tekst powstał podczas pikniku archeologicznego PraOsada Rydno 2012, nie byłoby to jednak możliwe bez pomocy i wsparcia grupy studentów Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, w szczególności zaś studenta V roku Michała Paczkowskiego.

Ryc. 1. Obszar rezerwatu Rydno, opracował P. Rzuchochowski

i zasłużonego badacza tych terenów, ale też ekscentryka, lubiącego się w wymyślaniu rozmaitych „dziwaczných” słów i określeń.

Do chwili obecnej na terenie Rydna zarejestrowanych zostało przez archeologów kilkaset punktów stanowiących świadectwo bytowania społeczności pradziejowych oraz wiele tysięcy zabytków, zaś wyniki płynące z tych danych przedstawione zostały w dziesiątkach artykułów, zarówno *stricte* naukowych, jak i popularnych, polsko- i obcojęzycznych.

Unikatowy charakter kompleksu osadniczego Rydno związany jest z występowaniem w tym regionie wychodni ochry hematytowej – minerału o intensywnie czerwonej barwie.

Wydobywanie ochry, tego nader cennego dla społeczności prahistorycznych surowca, potwierdza odsłonięcie przez archeologów w okolicach wsi Łyżwy pozostałości kopalni odkrywkowej oraz punktów przetwórstwa *krwicy*, jak nazywał hematyty prof. Stefan Krukowski.

W czasach prahistorycznych ochra była surowcem o szerokim spektrum zastosowań, wykorzystywano ją m.in. w procesie garbowania skór zwierzęcych, jako środek antyseptyczny, ochronę przeciw insektom, pigment do produkcji barwników, ale też jako ważny element obrzędów o charakterze symbolicznym, co potwierdza fakt powszechnego w epoce kamienia rytuału polegającego na posypywaniu sproszkowaną ochrą ciał zmarłych. Dowody stosowania takich praktyk znane są już z pochówków neandertalskich sprzed około 50 000 lat; niemniej najstarsze świadectwa wykorzystywania naturalnie występujących pigmentów pochodzą z Afryki i są datowane między 400 000 a 350 000 lat temu.

Ważnym czynnikiem determinującym charakter osadnictwa w rejonie były sprzyjające uwarunkowania geograficzno-środowiskowe, a także bliskość złóż doskonałej jakości krzemienia, od specyficznej brązowej barwy określanego mianem czekoladowego.

Efektom współwystępowania wymienionych czynników jest wyjątkowy zespół stanowisk archeologicznych – pracowni krzemieniarskich, obozowisk oraz miejsc wydobywania i przetwarzania czerwonej ochry – dzisiejszy rezerwat Rydno.

Pierwsi mieszkańcy nad brzegami Kamiennej pojawili się u schyłku epoki lodowcowej, mniej więcej w połowie XV tysiąclecia, gdy obecny tu od tysiącleci łądolód zaczął stopniowo wycofywać się z Nizy Europejskiego. Na uwolnione spod lodu obszary wkroczyła wówczas

zimnolubna roślinność tundrowa, podobna do tej, jaką dziś możemy zobaczyć na dalekiej północy. Wraz ze zmianą środowiska pojawiły się renifery, za nimi zaś prahistoryczni myśliwi.

Bardziej intensywne ślady obecności człowieka na tych terenach pochodzą jednak z okresu nieco późniejszego, to jest z czasu wyraźnego ocieplenia klimatu określanego przez specjalistów jako interfaza Allerød (ok. 14 000–12 680 lat temu). Wtedy to na terenie Rydna pojawiły się przystosowane do życia w środowisku lasu brzożowo-sosnowego społeczności tzw. kompleksu z tylczakami i drapaczami łukowymi; nazwa ta odnosi się do rodzaju i kształtu używanych narzędzi.

Na skutek kolejnego pogorszenia się warunków klimatycznych w okresie Dryasu III (ok. 12 700–11 650 lat temu) na Niż Europejski ponownie wkroczyła flora i fauna typowa dla strefy subarktycznej. Jeśli w jakiś sposób, za pomocą magii lub wehikułu czasu, udałoby się przenieść któregoś z dzisiejszych mieszkańców Łyżew, Nowego Młyna bądź Grzybowej Góry do tego okresu, miałby on nie lada problem z rozpoznaniem swych rodzinnych terenów, a jego oczom ukazałby się przedziwny widok. Brzegi Kamiennej porastała wówczas roślinność tundrowa – mchy, porosty, zimnolubne odmiany traw, bylin, np. dębik ośmiopłatkowy (*Dryas octopetala*), od którego to pochodzi nazwa całego okresu; gdzieś tam można by też natknąć na pojedyncze skupiska karłowatej brzozy oraz wierzby. Choć najliczniej występującymi w tundrze ssakami były wesołe lemingi, to jednak renifer był jej niekwestionowanym królem.

Stada reniferów dumnie przemierzające bezkresny krajobraz tundry stanowiły podstawę utrzymania żyjących tu u schyłku epoki lodowcowej społeczności; jedzono ich mięso ale także wykorzystywano skóry, tłuszcz, kości oraz poroże, z którego, podobnie jak z krzemieni, wykonywano szereg narzędzi codziennego użytku oraz broni myśliwskiej.

Paleolityczni myśliwi polowali na renifery używając miotaczy harpunów oraz łuku i strzał z charakterystycznymi krzemiennymi grotami w kształcie liścia wierzby – zwanymi liściakami. Świadectwem pobytu grup łowców-zbieraczy nad Kamienną w okresie Dryasu III jest ogromna ilość tego typu ostrzy zarejestrowanych przez archeologów podczas badań rydnieńskich obozowisk (ryc. 2).

Identyczne formy krzemienne po raz pierwszy odkryte zostały w podwarszawskiej miejscowości Świdry, stąd ugrupowania posługujące się tego typu grotami określa się mianem kultury świderskiej.

Z nastaniem holocenu – aktualnie trwającej epoki geologicznej, charakteryzującej się wyraźnym ociepleniem klimatu – na terenie powiatu skarżyskiego pojawiają się trwałe zbiorowiska leśne, a krajobraz przybiera dzisiejszą formę.

W tym okresie, zwanym przez archeologów mezolitem, na Rydnie pojawiają się nowi myśliwi, świetnie wyspecjalizowani również w rybołówstwie i zbieractwie. Pozostawili oni po sobie charakterystyczne narzędzia krzemienne o niewielkich rozmiarach i zgeometryzowanych kształtach, przypominające na przykład trójkąty, trapezy czy romby. Osadzone w kościanych bądź drewnianych oprawach stanowiły element bardziej złożonych konstrukcji, stąd właśnie nazywane są zbrojnikami (ryc. 3).

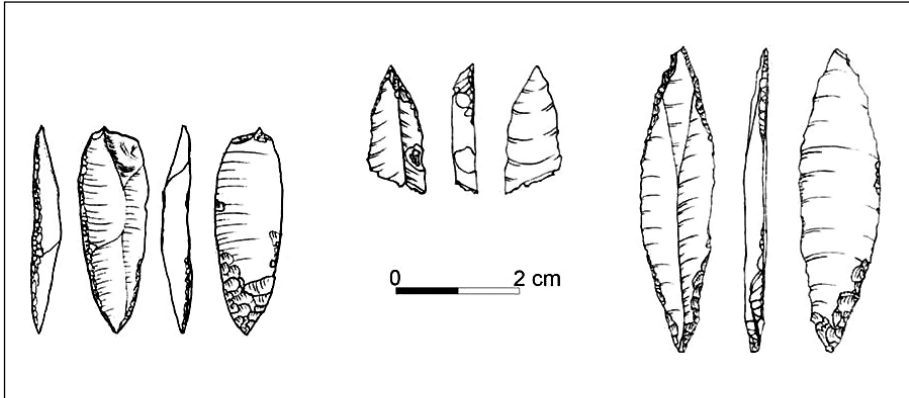
Ugrupowania mezolityczne zamykają długą i fascynującą historię Rydna, które od tej pory pozostaje poza główną orbitą zainteresowań społeczności pradziejowych.

Rzeka Kamienna do dziś zazdrośnie strzeże tajemnic jej dawnych mieszkańców, rzucając nam archeologom wyzwanie, które z pasją podejmujemy.

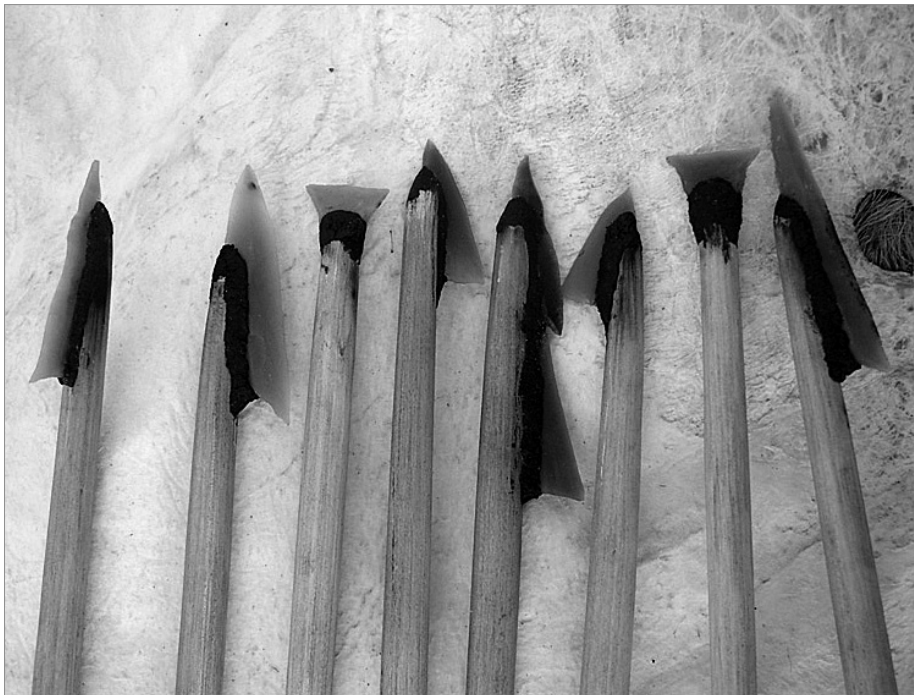
Niestety, w wyniku cywilizacyjnej działalności człowieka obserwuje się postępujący od wielu lat proces niszczenia Rydna; skutkuje to nie tylko degradacją stanowisk archeologicznych, ale także środowiska przyrodniczego, w tym występujących na tym obszarze wielu gatunków roślin chronionych.

W celu zmiany tego stanu w 2010 r. nawiązana została współpraca między lokalnymi władzami samorządowymi a badaczami reprezentującymi Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie. Od tego czasu podjętych zostało szereg działań mających na celu ochronę oraz promocję dziedzictwa kulturowego rezerwatu Rydno. Oprócz inicjatyw o ściśle naukowym charakterze, z których najważniejsze to prace wykopaliskowe oraz inwentaryzacyjne na terenie samego rezerwatu bądź w jego okolicach, skoncentrowano się także na kwestii popularyzacji problematyki Rydna zarówno wśród mieszkańców powiatu skarżyskiego, jak i w skali ogólnopolskiej (ryc. 4).

Kolejnym ważnym owocem tej współpracy są odkryte ostatnio, choć już nie tak intensywne, ślady osadnictwa z paleolitu i mezolitu nad Kuźniczką i Kobylanką w rejonie Bliżyna.

Ryc. 2. Liściaki – charakterystyczne grotty strzał kultury świderskiej,
rys. K. Pyżewicz

Ryc. 3. Repliki strzał mezolitycznych zaopatrzonych w grotty
o zgeometryzowanych kształtach,
fot. K. Pyżewicz; wykonawca replik P. Dmochowski

Ryc. 4. Archeolodzy na Rydnie – badania sondażowe w 2010 roku,
fot. M. Przeździecki

Badania metodą prospekcji powierzchniowej, przeprowadzonych na terenie gminy Bliżyn w 2011 roku przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, ujawniły istnienie sześciu nieznanych dotychczas stanowisk ze starszej i środkowej epoki kamienia, m.in. w Starym Gostkowie, Wojtyniowie i Górkach. Jednym z najciekawszych znalezisk jest odkrycie pozostałości niewielkiego obozowiska z dobrze zachowaną strefą obróbki krzemienia; na podstawie obecności charakterystycznych narzędzi i uzbrojenia wiek tego pradawnego warsztatu został określony na około 12 000–11 000 lat od dnia dzisiejszego.

Pozostałe ze stanowisk odkrytych przez archeologów mają nieco późniejszą metrykę, datowane są bowiem na okres mezolitu, tj. między 10 000 a 7000 lat temu. Listę odkryć stanowiących efekt badań na odcinku między Sobótką a Wołowem zamykają pojedyncze ślady osadnictwa z epoki brązu 1800–900 lat p.n.e., zarejestrowane w Wojtyniowie i Górkach.

Skarżysko administrative district in the Stone Age

The special place on the rich map of the local cultural heritage is held by Rydno archeological reserve stretching along the Kamienna river from Łyżwy in the north-west to Marcinków in the south-east.

The rigorous conservatory protection offered to the reserve and the research conducted throughout dozens of years are associated with the unique concentration of archeological sites of the stone age origin, unencountered anywhere else in the world.

Discovered at the beginning of the previous century, the concentration of the Paleolithic and Mesolithic sites was given its original name by Stefan Krukowski – an exceptional prehistory historian and an esteemed researcher of the area as well as an eccentric enjoying thinking of strange words and terms.

Up till now, several hundreds of sites of prehistoric settlements and several thousands of relics found in Rydno have been registered while the research results have been discussed in numerous articles both strictly scientific and popular, in Polish and in other languages.

Key words: Rydno archeological reserve, Skarżysko administrative district, prehistory.

Materiały

Marcin Janakowski
Skarżysko-Kamienna – Lublin

Inwentarz kościoła parafialnego w Chlewiskach z lat 1865–1866

Materiały pozostałe po działalności Gubernialnego Rządu Radomskiego, znajdujące się do dziś w zdecydowanej większości w Archiwum Państwowym w Radomiu, są często niezastąpionym źródłem informacji o dziejach regionu oraz relacji urzędowych Królestwa Polskiego. Badając poszczególne jednostki natrafić można na dokumenty wyjątkowo wartościowe. Takie właśnie materiały zawierają *akta dotyczące funduszków kościelnych w Chlewiskach*¹ z lat 1865–1866. Obok prezentowanych tam spraw związanych z procesem licytacji i rozdzielenia dóbr spadkowych po księdzu proboszczu parafii Chlewiska Józefie Frydrychu, znajdujemy sporządzony w październiku 1864 roku inwentarz kościoła parafialnego w Chlewiskach wraz z opisem wszystkich dóbr doń należących. Rękopiśmienny inwentarz sporządzony został w formie raportu o stanie kościoła i jego uposażenia dla obejmującego parafię księdza Michała Tarchalskiego. O okolicznościach śmierci księdza Józefa Frydrycha pisał w swojej pracy znany i ceniony regionalista ks. Jan Wiśniewski. Opisując wydarzenia z powstania styczniowego w ziemi radomskiej wspominał również o Chlewiskach, gdzie miał rozegrać się „okropny tragizm”.

---

¹ AP Radom/ Rząd Gubernialny Radomski 58/45/o/5578 – Fundusz kościoła w Chlewiskach na lata 1865–1866, p. 6-39.

Cytując za ks. Wiśniewskim, „Miejscowy proboszcz ks. Józef Frydrych, ciągle nagabywany przez Moskali, przerażony przez organistę nową wiadomością, że Moskale idą, że go aresztować będą, skończył życie tragicznie, mając lat 64”². Następca zmarłego plebana sprawował funkcję proboszcza do roku 1877, w którym zakończył życie³. Sporządzanie inwentarzy dla obejmujących parafię księży było wówczas wymaganym standardem, dla kościoła w Chlewiskach znamy takowy z maja 1832 r. sporządzony dla obejmującego probostwo ks. J. Frydrycha. Ten i odnalezione w wyniku prowadzonej kwerendy wcześniejsze oraz późniejsze inwentarze autor planuje opublikować w zbliżonej do niniejszej formie.

Wartość badawcza prezentowanego inwentarza jest zdecydowanie wysoka. Wynika to po pierwsze z różnorodności informacji tam zawartych, które mogą znaleźć się w kręgu zainteresowania szerszego grona historyków i regionalistów. Ponadto jest to drobny krok w kierunku sporządzenia monografii Chlewisk, więc także i parafii mającej tam swoją siedzibę. Dotąd nie powstała praca, która naukowo i możliwie całościowo zajęłaby się historią tej niezwykle interesującej miejscowości, której początki sięgają najpewniej końca XIII wieku⁴. O kościele i parafii chlewiskiej kilka drobnych i rozproszonych tekstów publikował ks. Waldemar Gałązka, będący jednocześnie jednym z najlepiej zorientowanych w tym temacie badaczy⁵.

Inwentarze kościołów parafialnych stanowią nieocenione źródła, na podstawie których prowadzić można badania nad społecznością lokalną, zwłaszcza aspektami gospodarczymi parafii/plebanii i życiem religijnym. Ich wartość, jako źródła historycznego, wynika z masowości sporządzania, bogactwa faktografii, a przede wszystkim z dużej wiarygodności, były bowiem sporządzane dla celów wewnętrznych. Wyłaniają się z nich stosunki społeczne, rozwarstwienie ludności

---

² J. Wiśniewski, *Udział księży z diecezji sandomierskiej w powstaniu styczniowym 1863*, Radom 1927, s. 31.

³ J. Wiśniewski, *Dekanat konecki*, Radom 1913, s. 44.

⁴ Wstępem do opracowania monografii może być praca: W. Gałązka, M. Głuch, S. Kozioł, L. Wąsik, *Nasza Gmina Chlewiska. Próba opisanie gminy Chlewiska*, Chlewiska 2014.

⁵ Krótkie artykuły autorstwa ks. W. Gałązki o charakterze historycznym, dot. Chlewisk znajdują się w czasopiśmie regionalnym „Kronikarz Chlewiski. Kwartalnik społeczno-kulturalny Gminy Chlewiska”, 1 (2008), 1 (2009), 2 (2009), 1 (2010); *Terytotium parafii Chlewiska na przestrzeni wieków*, „Kronika Diecezji Radomskiej”, 10 (2001), s. 250-258.

parafialnej, osadnictwo na terenie parafii, kultura materialna, zwłaszcza architektura i wyposażenie wnętrza⁶.

Źródła świadczące o istnieniu parafii Chlewiska prowadzą do akt kamery apostolskiej z 1306 roku, która zawiera informacje o istniejącej parafii Chlewiska i jej plebanie Lasocie. Jeżeli źródło watykańskie informuje nas o takim fakcie, datę powstania ośrodka parafialnego należy cofnąć do wieku XIII. Trzynastowieczny kościół pod wezwaniem św. Stanisława znany był także polskiemu kronikarzowi Janowi Długoszowi, który mylnie wiązał go z Piotrem Duninem Włostowicem i jego wielką akcją fundacyjną na terenie Królestwa Piastów. Od początku Chlewiska należały do potężnego rodu Odrowążów, którzy dziedzicząc owe dobra poczęli z czasem pisać się Chlewickimi. Z tą gałęzią Odrowążów związana jest do końca XVIII w. historia parafii i klucza dóbr⁷. Następnymi właścicielami Chlewisk byli Potkańscy oraz Sołtykowie, którzy troszczyli się także i o kościół, czego pamiątki widoczne są do dziś. Pełniejsze informacje dotyczące parafii i kościoła w Chlewiskach przynosi dopiero monumentalne dzieło „Liber Beneficorum dioecesis Cracoviensis”, powstałe na przełomie 1450 i 1470 r. Zawarte tam informacje dają nam możliwość zarysowania zasięgu parafii chlewiskiej, w której skład wchodziło wówczas 13 wsi⁸. Wiek XVI był prawdopodobnie najlepszym zarówno dla kościoła jak i właścicieli Chlewisk. Dzięki badaniom Adolfa Pawińskiego, możemy przedstawić mapę parafii chlewiskiej na okres drugiej połowy XVI w. Wedle spisu z 1569 była jedną z 58 parafii w powiecie radomskim, składała się z 13 wsi wobec 505 w całym powiecie⁹. Niewielkie zmiany

---

⁶ Por. J. Pielas, *Inwentarz wsi Nieświn i poddanych ze wsi Paruchy z 1745 roku*, „Rocznik Oddziału PTH w Skarżysku-Kamiennej”, 5, 2014, s. 107-118; J. Muszyńska, *Lustracje i inwentarze królewskich województwa sandomierskiego z XVI-XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Kielecczyzny w historiografii Polski Ludowej. Baza źródłowa*, cz. 1, red. Z. Guldon, M. B. Markowski, Kielce 1987, s. 95-114, gdzie omówienie i przegląd literatury dotyczącej wartości źródłowej inwentarzy.

⁷ Zob. S. Litak, *Kościelne podziały w radomskim w XVI-XVIII w.*, [w:] *Historia społeczno-religijna okresu wczesnonowoczesnego*, Radom 1996 (seria: *Radom i region radomski w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, t. 2), s. 7-20.

⁸ *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis nunc primum e codice autographo editus*, [w:] *Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*, wyd. A. Przeździecki, t. VIII, Kraków 1864, s. 518-520.

⁹ A. Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 3, Warszawa 1886, s. 314.

zachodziły na tym terenie w wieku XVII. Obszar parafii dotknąć mogła w pewien sposób kampania Guzowska 1607 roku, a następnie II wojna północna, zwana Potopem Szwedzkim. Nie wiemy czy i jak wówczas ucierpiał kościół parafialny. Świątynia była przebudowywana wielokrotnie i dostosowywana do nowych potrzeb. Wiadomo, że w roku 1611 dokonał poważnych modernizacji Wawrzyniec Odrowąż Chlewicki, podobnie jak i jego syn Mikołaj, wielki dobroczyńca chlewiskiego kościoła¹⁰. Kolejne poważne zmiany nadeszły prawdopodobnie dopiero w kolejnym stuleciu. W roku 1777 dokonano ponownej przebudowy kościoła, której efekty przypominają stan obecny. Wedle spisu ludności diecezji krakowskiej sporządzonego w roku 1787, parafia chlewiska była 16. co do liczebności dusz parafią w powiecie radomskim, na ogólną liczbę 58. Składała się z 1776 dusz, z czego 1690 stanowili katolicy¹¹. Dobra chlewiskie w roku 1804 trafiły w ręce rodziny Sołtyków, którzy posiadali je aż do wywłaszczenia, będącego wynikiem represji po powstaniu listopadowym¹². W II połowie XIX w. parafia chlewiska, znajdując się w dekanacie koneckim liczyła około 5 tysięcy dusz, dokładną liczbę 5053 podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*¹³. 6 stycznia 1912 r. powołano komisję do spraw rozbudowy kościoła, prowadzonej wedle projektu warszawskiego architekta Juliana Lisieckiego. Wynik tego przedsięwzięcia przedstawił w przygotowanym w 1913 r. opisie kościoła w Chlewiskach, ks. Jan Wiśniewski¹⁴. Dalsze losy parafii i kościoła nie odbiegały od okolicznych miejscowości, a sama parafia traciła na znaczeniu. Z tego powodu zainteresowania badaczy kończą się zwykle symbolicznie na roku 1918.

Wydawnictwa źródłowe są dla autorów zawsze poważnym wyzwaniem, gdyż wiąże się z nimi szereg dylematów natury technicznej oraz merytorycznej. Istotną pomocą jest instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w. autorstwa Kazimierza Lepszego¹⁵,

---

¹⁰ J. Wiśniewski, *Dekanat konecki*, s. 36.

¹¹ J. Kleczyński, *Spis ludności diecezji krakowskiej z roku 1787*, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 7, s. 407.

¹² M. Czepe, E. Orman-Michta, *Stanisław Sołtyk*, [w:] PSB, t. XL, s. 424-431.

¹³ Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, Warszawa 1880, s. 582-584.

¹⁴ J. Wiśniewski, *Dekanat konecki*, s. 42.

¹⁵ K. Lepszy, *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.*, Warszawa 1953, passim.

nie zawsze jednak daje ona odpowiedzi na nurtujące pytania. Niekiedy badacz jest zmuszony zastosować wypracowane przez siebie metody, wynikające ze swoistej intuicji i specyfiki opracowywanego materiału. W przypadku inwentarzy kościelnych problem mogą stanowić licznie występujące, specjalistyczne i właściwe jedynie dla tej przestrzeni określenia. Autor świadomie zrezygnował z wyjaśniania wszystkich pojęć, których definicje łatwo odnaleźć w leksykonach i słownikach specjalistycznych. Kilka zdań objaśnień poświęcono, w formie przypisów dolnych, pojawiającym się w tekście postaciom i przedmiotom o szczególnym znaczeniu dla zrozumienia tekstu. Drugim wymagającym wyjaśnienia problemem jest kwestia ujednoczenia pisowni, gramatyki i interpunkcji. Prezentowany poniżej inwentarz posiada stosunkowo jednorodną gramatykę i ortografię, specyficzną dla połowy XIX w. Uwspółczesnienie języka nie będzie więc ingerencją w charakter poszczególnych części opracowywanego źródła, a i sama specyfika inwentarza nie niesie za sobą konieczności oddania oryginalnej pisowni czy gramatyki, jak w przypadku źródeł literackich. Forma, treść i kolejność prezentowanego inwentarza pozostaje w pełnej zgodności z oryginałem.

Niniejszy inwentarz opublikowany został na podstawie jednostki archiwalnej: AP Radom/ Rząd Gubernialny Radomski 58/45/o/5578 – Fundusz kościoła w Chlewiskach na lata 1865–1866.

**Inwentarz Stanu Kościoła i Plebanii w Chlewiskach
w Powiecie Opoczyńskim Guberni Radomskiej
Dekanatu Szydłowieckiego
spisany dnia 16/28 października 1864 roku**

Działo się na gruncie plebanii Chlewiska
dnia 16/28 października 1864 roku

Inwentarz

Stan kościoła i plebanii Chlewiska w powiecie opoczyńskim, okręgu i dekanacie szydłowieckim, guberni radomskiej, diecezji sandomierskiej, po śmierci księdza Józefa Frydrycha, byłego proboszcza w Chlewiskach, na rzecz teraźniejszego proboszcza w Chlewiskach, księdza Michała Tarchalskiego. Z mocy upoważnienia naczelnika powiatu

opoczyńskiego z dnia 8/16 października roku bieżącego, N. 18144, wydanego na zasadzie rozporządzenia Biskupa Diecezji Sandomierskiej z dnia 16/28 czerwca 1864 roku N. 865, spisany jest, przez księdza Kaspra Barabasha Dziekana Dekanatu Szydłowieckiego, łącznie z Antoniemskim Józefem Wójtem gminy Szydłowiec i delegowanych w przytomności członków dozoru kościelnego parafii Chlewiska. Najprzód przystąpiono do opisanie Kościoła jak następuje...

I Kościół

1. Kościół

Pod tytułem Stanisława Biskupa Krakowskiego Męczennika fundowany w roku 1211 lecz przez kogo, nie jest wiadomym, cały z fundamentów murowany z kamienia w figurze krzyżowej, w połowie od Wielkiego Ołtarza sklepiony, w drugiej zaś podsiebitka¹⁶ z tarcic, gontem kryty, na środku dachu kopuła w złym stanie, w tej dzwonek sygnaturką zwany, w stronie południowej kruchta¹⁷ murowana pod gontem w roku 1861 przez Jaśnie Wielmożnego Krygiera Dziedzica dóbr Rzuców¹⁸ wybudowana, do niej drzwi żelazne z okuciem, posadzką kamienną, w kruchcie przeforsztowanie¹⁹ z tarcie na skład katafalku i lichtarzy, z drzwiami podwójnymi i okutymi, okienek żelaznych z kratami dwa, z kruchty wejście do Kościoła drzwiami szalowanymi z okuciem. Ze strony zachodniej drzwi wielkie podwójne szalowane z okuciem, potrzebujące reperacji. Okien jedenasćie potrzebujących reperacji. Posadzka w całym kościele z kamienia kostkowego w dobrym stanie. Z zewnątrz kaplicy Św. Anny, od strony wschodniej we framudze znajduje się statua Matki Boskiej, z masy, w tej dwie latarnie do oświetlenia funduszem parafian, na osobach dwie korony z imitacji pereł. Mury

---

¹⁶ Podsiebitka – sufit/strop najczęściej pokryty bitą trzcina zabezpieczoną i wybieloną wapnem.

¹⁷ Kruchta – część kościoła, przedsionek usytuowany przed głównym lub bocznym wejściem, dawniej nazywany babińcem.

¹⁸ Wojciech Krygier (1800–1853) – polski metalurg, przedsiębiorca, właściciel dóbr Rzuców w parafii Chlewiska. Wraz z małżonką wielokrotny darczyńca kościoła parafialnego i jeden z głównych pracodawców regionu. Pochowany na cmentarzu chlewiskim.

¹⁹ Przeworsztowanie – przepięczenie.

kaplicy „Matki Boskiej” popękane i ankrami żelaznymi zamocowane kosztem parafian.

2. **Ołtarz Wielki**

Mieści w sobie obraz Św. Stanisława Biskupa Krakowskiego Męczennika, na płótnie malowany, obok którego ozdoby malarskie, mensa²⁰ marmurowa z kamienia, relikwie w mensie, na tabernakulum statua Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, gradusy²¹ dwa z kamienia ciosanego.

3. **Ołtarz Drugi**

Na prawej stronie nawy jest ołtarz mieszczący w sobie wyobrażenie Świętej Barbary Panny Męczenniczki, na płótnie malowany brązem pobielanym i wyzlacany ozdobami, w ramach złotem malarskim wydaje się imitacja koralu szklanych. Mensa przy tymże ołtarzy mutowana w kształcie owalnym urządzona, relikwie w mensie, gradus kamienny, na ołtarzu kanony²².

4. **Kaplica**

Mieszcząca w sobie ołtarz z wyobrażeniem Św. Anny, na obrazie płóciennym z sukienką drewnianą, srebrem malarskim ozdabianą, nad głowami wizerunku trzech osób korony z blachy pobielaney, ramy na obrazie drewnianym z pozłotą malarską, na mensie postument drewniany ordynaryjny pod lichtarze. Mensa murowana, w tej mieszczą się relikwie, gradus kamienny. Naprzeciw tej kaplicy, po lewej stronie znajduje się kaplica.

5. **Kaplica**

W której w ołtarzu w niższej kondygnacji obraz Matki Boskiej Różańcowej, ozdobiony imitacją perełek jednej nitki większych a czterech nitek mniejszych, w wyższej kondygnacji znajduje się obraz z wyobrażeniem Pana Jezusa ukrzyżowanego. Cały ołtarz drewniany

---

²⁰ Mensa – wierzchnia deska ołtarza lub wierzchnia deska na komodach w zakrystii.

²¹ Gradus – stopień schodowy, w odniesieniu do kwestii kościelnych – stopień ołtarzowy.

²² Rejestr oddzielnych części Pisma Świętego uznanych przez kościół katolicki. Pisma święte zebrane w jeden rejestr, który zwano Kanonem dając tym znać, że jest to zbiór praw i norm.

ozdobiony złotem malarskim, w pierwszej kondygnacji dwa słupy drewniane, obok których sześć statui wyobrażających różnych świętych. Mensa murowana, relikwie w mense a na ołtarzu kanony znajdują się, gradus kamienny. Postępując po lewej stronie z tej kaplicy ku ołtarzowi wielkiemu jest: ołtarz.

6. Ołtarz

Z wyobrażeniem św. Józefa w sukience drewnianej, złotem malarskim ozdobionej. Obraz ten z ramami farbą malarską złożony w murze jest wstawiony. Mensa przy tymże ołtarzu wmurowana w kształcie owalnym. Relikwie w mense, na ołtarzu, gradus kamienny. Pomiedzy tym ołtarzem a kaplicą NMP Różańcowej umieszczona ambona.

7. Ambona

Drewniana, farbą i złotem malarskim ozdobiona, wewnątrz tej wyobrażenie „pastor bonus”²³. Przy kaplicy Matki Boskiej z lewej strony prezbiterium, ku wielkiemu ołtarzowi znajduje się.

8. Zakrystia

Murowana, z kamienia cała sklepiąca, posadzka z kamienia, o jednym oknie z kratą żelazną, w tej mieszczą się trzy szafy stojące i jedna szafa z szufladami wzdłuż zakrystii urządzona, na zachowanie aparatów kościelnych służąca. Drzwi zakrystii żelazne z okuciami, skrzynia modrzewiowa na światło z okuciem.

9. Chrzcielnica

W sposobie wazonu owalnie w kamieniu piaskowym wykonana, na filarze pęknięta i obręczą żelazną w miejscu pęknięcia obwiedziona, wewnątrz tej kociołek miedziany a z wierzchu tablatura²⁴ drewniana z prętem żelaznym, okucie potrzebuje reperacji.

10. Chór

Nad wielkimi drzwiami kościoła wzniesiony na dwóch słupach drewnianych wsparty, do którego wchód po schodach drewnianych,

---

²³ Z łac. „dobry pasterz”

²⁴ Tablatura – ozdobna tafla/plyta, oprawiona w ramkę zasłaniająca otwór

z drzwiami okutymi. Na chórze organ sześciogłosowy w roku 1860 przez JW. Krygier właściciela dóbr Rzuców wyrestaurowany.

11. **Groby**

Wewnątrz kościoła w fundamentach znajdują się groby sklepione, z tych pierwszy przed wielkim ołtarzem zamurowany i posadzką kamienną zakryty, drugi w kaplicy Świętej Anny, a trzeci w kaplicy Matki Boskiej, dwa ostatnie z przykryciami kamiennymi z antabami²⁵ żelaznymi.

12. **Kropielnica**

Przy wchodzie do kościoła obydwoma drzwiami znajdują się dwie kropielnice, w stojących kamieniach wykute.

13. **Dzwonnica**

Ku stronie północnej murowana z bramą drewnianą z okuciem mieści w sobie dzwonów trzy, wierzch w złym stanie gontem kryty potrzebuje reperacji, mury popękane.

14. **Cmentarze**

Pierwszy koło kościoła całkowicie murem obwiedziony, potrzebuje reperacji, 3 furtki okute. Drugi cmentarz grzebalny w polu za wsią na wschód, murem kamiennym obwiedziony, brama i furtki sztachetowe żelazne z okuciem. Na cmentarzu tym statua św. Jana Nepomucena i w środku krzyż drewniany.

---

²⁵ Antaba – rękojeść, rączka, ucho, rękojmia, klamka, żelazne wiązanie pudełka.

II

Inwentarz sprzętów i aparatów kościelnych

N.		sztuki	funty	wartość	
				rubli	kop.
<u>W srebrze</u>					
15	Monstrancja srebrna na postumencie owalnym, w kolumny częścią wyłaczane w kształcie wieży, roboty filigranowej, w około melchizedek ²⁴ promienie wyłaczane, a nad tym statua Matki Boskiej, na wierzchu monstrancji krzyż z dwoma osóbkami (potrzebuje reperacji i brak jednej gałki)	1	.	54	.
16	Kielichy z patyną srebrną wewnątrz wyłaczane (potrzebują restauracji)	2	.	13	50
17	Kielichy z patyną roboty filigranowej wewnątrz wyłaczane	2	.	10	80
18	Puszka do zachowania najświętszego sakramentu z przykrywkami i dwoma osóbkami na wierzchu oraz z krzyżykiem mosiężnym, z welonami dwoma zielonym i pąsowym (potrzebuje reperacji)	1	1,5	18	.
19	Puszka do chorych w formie tabakierki z blachy srebrnej	1	6/32	.	60
20	Krzyż z postumentem srebrnym na Wielkim Ołtarzu	.	.	9	.
Razem				105	90
<u>W cynie, kompozycji spiżu i żelazie</u>					
21	Lichtarzy cynowych z postumentami na czterech w stanie złym	12	120	14	40
22	Lichtarzy cynowych bryzowanych na trzech nóżkach	8	80	9	60
23	Lichtarzy mniejszych o trzech nóżkach gładkich	8	56	6	45

²⁴ Melchizedek – część składowa monstrancji będąca metalową oprawką, która „przytrzymuje” Najświętszy Sakrament wystawiony w monstrancji.

N.		sztuki	funty	wartość	
				rubli	kop.
24	Lichtarzy mniejszych o trzech nóżkach gładkich	2	6	.	72
25	Lichtarzyków stołowych	2	1	.	12
26	Lichtarz żelazny pod paschał	1	.	.	60
27	Tacek cynowych do ofert	2	2	.	24
28	Tacka cynowa z dwoma ampułkami	1	.	1	.
29	Faskulców ²⁵ cynowych do olea sacra ²⁶	3	1	.	12
30	Krzyży cynowych używanych do nabożeństwa	2	.	.	90
31	Krzyży ołtarzowych cynowych	3	.	1	35
32	Krzyż z wyobrażeniem z cyny na drzewie używany przy procesji	1	.	.	60
33	Krzyż na kościele żelazny	3	.	2	40
34	Lampierzy cynowych nieużytecznych	3	21	2	2,5
35	Lampa blaszana biała przed wielkim ołtarzem	1	.	22	50
36	Dzwonów na dzwonnicy trzy z tych jeden do centaurów 15 drugi -- -- 4 trzeci -- -- 3 ważące	3	2200	330	
N.		sztuki	wartość		
			Rubli	Kop.	
37	Dzwonek przy zakrystii z paskiem	1	.	90	
38	Sygnatura wieży kościelnej ważąca ft. 40	1	6	.	
39	Dzwonków ołtarzowych	6	.	67,5	
40	Forma do opłatków dobra	1	3	60	
41	Forma do opłatków zła	1	1	80	
42	Żelazko do wykrawania komunikantów złe	1	.	12	
43	Zacheuszków do poświęcania Kościoła	12	.	18	
44	Trybularz ²⁷ z łódką z nowego srebra	2	9	.	

²⁵ Faskulec – miseczka.

²⁶ Z łac. święte oleje.

²⁷ Trybularz – rodzaj kadzielnicy.

N.		sztuki	wartość	
			Rubli	Kop.
45	Naczynie czyli puszka do noszenia Najświętszego Sakramentu do chorych platerowana	1	3	45
46	Naczynie do olejów świętych polerowane	1	3	60
47	Kłódek do kościoła	4	.	40
<u>W Miedzi i Mosiądzu</u>				
48	Kociołek na wodę święconą z prętem żelaznym	1	.	75
49	Kociołek w Chrzcielnicy bez pręta, zagięty u wierzchu	1	.	90
50	Kotłów miedzianych do bębnienia bez skór	2	9	.
51	Pacyfikał ²⁸ miedziany połączony z relikwiami	1	2	70
52	Dzwonków mosiężnych do santisimum ²⁹ na dwóch laskach	8	.	60
53	Trybularz mosiężny pobielany z laską cynową	2	.	30
54	Krucyfiks mosiężny z wyobrażeniem	1	.	40
55	Kubek mosiężny z uchem do wody w zakrystii	1	.	20
56	Puszka mosiężna pobielana do Hostii	1	.	5
57	Kielich z patyną pękniętą mosiężny wyłaczany	2	5	.
<u>W Drzewie</u>				
58	Lichtarzy drewnianych różnego kalibru	25	7	50
59	Szafa w zakrystii z szufladami, zła	1	2	25
60	Szafek stojących w zakrystii, złe	3	1	50
61	Ławek kościelnych	6	9	.
62	Ławek prostych	2	.	15
63	Taboretów, złych	2	.	15
64	Krzesło materią czerwoną podartą obite	1	.	15
65	Konfesjonał	1	1	5
66	Krzyży z wyobrażeniem	4	1	20
<u>W Szkle</u>				
67	Ampulek ołtarzowych par	4	.	6
68	Lusterko w zakrystii	1	.	15
69	Żyrandol ośmioświeczny przed Wielkim Ołtarzem	1	21	.

²⁸ Pacyfikał – krzyż dawany wiernym przez kapłana do ucałowania.

²⁹ Najświętszy Sakrament.

N.		sztuki	wartość	
			Rubli	Kop.
70	Naczynie do soli przy chrzcie	1	.	30
71	Latarnie z rękojeściami	2	.	30
<u>W Aparatach Kościelnych</u>				
<u>Kolor biały</u>				
72	Ornat biały z materii francuskiej w kwiaty różne srebrne galonem srebrnym obszty z stułą i manipularzem ³⁰	1	7	50
73	Ornat biały atlasowy w kwiaty haftowane srebrne i złote (potrzebuje reperacji)	1	12	.
74	Ornat biały włóczkową robotą w różne kwiaty z wyobrażeniem Pana Jezusa ukrzyżowanego i matki boskiej ze stułą u manipularzem (potrzebuje reperacji)	1	7	50
75	Ornat biały z materii atlasowej w płomieniach galon w galon szychowy żółty obszty (niezdatny do użytku), z rekwizytami	1	2	70
76	Ornat biały krajkowy w deseń z kolumną czerwoną atlasową z rekwizytami w stanie złym	1	2	25
77	Ornat biały gradyturowy ³¹ , obszty galonem srebrnym w stanie złym	1	1	80
78	Ornat biały z materii, nędzą zwanej, szychem weneckim przerabianym, galonkiem włóczkowym obszty z rekwizytami (zły)	1	1	50
79	Ornat biały srebrny z materii, z wszystkimi rekwizytami (ofiary Jaśnie Wielmożnej Konstancji Hrabiny Sołtyk ³²	1	22	50
<u>Kolor czerwony</u>				
80	Ornat czerwony z materii francuskiej w srebrne pasy przerabiany z kolumną czerwoną jedwabną w różne kwiaty z rekwizytami	1	8	10

³⁰ Manipularz – rodzaj krótkiej stuły obejmującej lewą rękę księdza, odprawiającego mszę.

³¹ Gradyturowy – zrobiony z gredyturu, ciężkiego jedwabiu francuskiego.

³² Konstancja Helena z Moszczeńskich, od 1820 r. żona Romana hr. Sołtyka dziedzica Chlewisk i Pawłowa. W latach 1831–1832 aktywnie działała na rzecz utrzymania w rękach rodziny dóbr Chlewiska poddanych konfiskatom polistopadowym.

N.		sztuki	wartość	
			Rubli	Kop.
81	Ornat czerwony z materii aksamitnej w kwiaty złote przerabiany, galonkiem srebrnym wąskim obszyty, z rekwizytami	1	4	50
82	Ornat czerwony aksamitny galonkiem szychowym obszyty, zdobieniami rekwizytami (potrzebuje reperacji)	1	3	90
83	Ornat materii adamaszkowej z kolumną białą galonkiem szychowym białym obszyty z rekwizytami dobieranymi (do naprawy)	1	4	50
84	Ornat atlasowy w kwiaty z kolumną białą, taśmą zieloną jedwabną obszyty z rekwizytami w stanie średnim (do reperacji)	1	2	25
85	Ornat drugi atlasowy czerwony z kolumną białą w kwiaty taśmą jedwabną obszyty z rekwizytami w stanie miernym	1	2	25
86	Ornat czerwony atlasowy w kwiaty różnego koloru, taśmą jedwabną zieloną obszyty, z stułą i manipularzem (stan zły)	1	2	25
87	Ornat koloru różowego z kolumną białą taśmą włóczkową obszyty ze stułą i manipularzem	1	1	50
88	Ornat czerwony z podszewką jedwabną zieloną, z kolumną fioletową i obszyty galonkiem szychowym białym, z rekwizytami (z ofiary Anny Zawadzkiej)	1	6	.
89	Ornat czerwony z wszystkimi rekwizytami (z ofiary J.W. Krygier)	1	12	.
90	Ornat aksamitny karmazynowy, obszyty żółtym galonkiem, z rekwizytami kompletnymi (z ofiary Adelstein)	1	12	.
<u>Kolor zielony</u>				
91	Ornat zielony z kolumną takąż w galonek srebrny obszyty, w różne kwiaty, ze stułą i manipularzem (niezdatny do użycia)	1	5	40
92	Ornat aksamitny zielony z materii z rekwizytami (z ofiary J.W. Konstancji Hr. Sołtyk)	1	10	.
93	Ornat zielony z adamaszku w kwiaty półwełniane i półjedwabne, galonem żółtym obszyty z rekwizytami (1853)	1	3	.

N.		sztuki	wartość	
			Rubli	Kop.
94	Ornat zielony z adamaszku w kwiaty półwełniane i półjedwabne, galonem żółtym obszyty z rekwizytami (1853)	1	3	.
<u>Kolor fioletowy</u>				
95	Ornat fioletowy z materii gradyturowej złotem przerabiany, z kolumną złotą atlasową w kwiaty obszyty galonkiem szychowym (w stanie dobrym) z rekwizytami	1	7	50
96	Ornat fioletowy gradyturowy w złote kwiaty atlasowe galonem złotym obszyty z rekwizytami (potrzebuje reperacji)	1	9	.
97	Ornat fioletowy gradyturowy z kolumną czerwoną kitajkową ³³ w kwiaty srebrne z rekwizytami dobraćanymi (w stanie złym)	1	4	50
<u>Kolor czarny</u>				
98	Ornat czarnego koloru materii gradyturowej w kwiaty przerabiane rekwizytami	1	9	.
99	Ornat koloru czarnego boki fioletowe kitajkowym galonkiem sztychowym i taśmą obszyty, z rekwizytami	1	3	.
100	Ornat czarny kitajkowy cały tasiemką obszyty (niezdatny do użycia, do zniszczenia)	1	.	45
101	Ornat aksamitny czarny z galonami srebrnymi z rekwizytami (z r. 1839)	1	2	70
<u>Dalmatyki</u>				
102	Dalmatyka koloru białego z materii francuskiej ze stułą i manipularzem	1	7	50
103	Dalmatyka koloru białego podobnie jak pierwsza ze stułą i manipularzem	1	7	50
104	Dalmatyka koloru czarnego z materii gradyturowej w kwiaty	1	7	50
105	Dalmatyka koloru czarnego z materii gradyturowej w kwiaty	1	7	50
106	Kapzałów ³⁴ do chorych trzy z tych jedna lepsza, druga mało użyteczna	3	.	45

³³ Kitajka – cienka, jedwabna tkanina pochodzenia wschodniego.

³⁴ Prawdopodobnie szata, w której kapłan udawał się do chorego.

N.		sztuki	wartość	
			Rubli	Kop.
<u>Kapy</u>				
107	Kapa materii francuskiej w kwiaty różne galonkiem złotym obszyta, astrachanią ³⁵ różową podartą podszyta (potrzebuje reperacji)	1	7	50
108	Kapa koloru fioletowego w kwiaty różowe, przerabiana galonkiem szychowym obszyta mająca szlak koloru białego, atlasowy podszewką różową płócienną, potrzebuje reperacji	1	5	40
109	Kapa koloru czerwonego gradyturowa z szkaplerzem materii srebrnej w paski i różnych kwiatów frandzulą ³⁶ jedwabną czarną w około szkaplerza, (potrzebuje naprawy)	1	4	5
110	Kapa aksamitna czerwona z szkaplerzem w kwiaty haftowane, boku za deseń z frandzulą jedwabną pasem materialnym u góry naszyta (zła)	1	1	50
111	Kapa aksamitna karmazynowa (z ofiary JW. Krygier 1839)	1	7	50
112	Kapa zielona z adamaszku w kwiaty półwełnianie i półjedwabne galonem żółtym obszyta (1852)	1	3	45
<u>Stuły i inne</u>				
113	Stuła z materii białej w złoty deseń ze srebrnym krzyżykiem (z ofiary Kurososkiej 1847 / zła)	1	.	15
114	Dwie stuły czerwone aksamitne (z ofiary Adelstein 1854)	2	1	.
115	Bursa do chorych (1837)	1	.	20
<u>Bielizna kościelna</u>				
116	Alb płóciennych starych	3	.	75
117	Alb płóciennych dobrych	7	8	40
118	Humerałów ³⁷ płóciennych	3	.	7,5
119	Korporałów ³⁸ starych	14	.	18

³⁵ Astrachan – futro ze skórek młodego barana astrachańskiego.

³⁶ Frandzula (frandzła) – bramowanie nitkami, sznureczkami wiszącymi.

³⁷ Humerał – biała chusta, okrywająca szyję i ramiona kapłana, przyodziewającego ornat.

³⁸ Korporał – chusta płócienna, która kładziona jest na ołtarzu pod kielich, patenę lub monstrancję.

N.		sztuki	wartość	
			Rubli	Kop.
120	Pasków mszalnych różnych	3	.	12
120	Tuwalnia ³⁹ muszlinowa zła	1	.	15
121	Tuwalnia różowa bawełniana, ma deseń	1	.	50
122	Puryfikaterzy ⁴⁰ starych	14	.	3
123	Obrusów starych nie wizytowych	8	.	75
124	Obrusów płóciennych dobrych	10	2	25
125	Ręczników płóciennych różnych	7	.	10
126	Komża muślinowa z koronkami	1	.	90
127	Umbraculum ⁴¹ krzyżowej roboty z włóczki z postumentem	1	1	.
128	Poduszek pod mszały	10	3	.
129	Antepedium ⁴² różnego koloru i roboty starych	3	.	45
130	Antepedium różnego koloru i roboty nowych	5	15	.
131	Biret	1	.	7,5
132	Baldachim adamaszkowy w żółty deseń	1	5	.
133	Dywanów różnych	7	21	.
134	Cerat na ołtarzach	5	2	25
135	Pas jedwabny kolorowy w pasy srebrne (z ofiary Głowackich z r. 1851)	1	2	.
Obrazy i chorągwie kościelne				
136	Obraz wielki na ścianie malowania włoskiego (ofiarowany przez JW. Hr. Sołtyk)	1	2	70
137	Obrazów za szkłem większych	14	6	30
138	Obrazów za szkłem mniejszych	9	.	67,5
139	Feretron ⁴³ z wyobrażeniem Matki Boskiej i św. Jacka	1	8	10
140	Feretron z wyobrażeniem Matki Boskiej z jednej a Św. Mikołaja i Pana Jezusa z drugiej strony	1	3	60

³⁹ Tuwalnia – rodzaj ręcznika, przez który kapłan trzyma monstrancję.

⁴⁰ Puryfikaterz - niewielkich rozmiarów kawałek białego materiału służący do czyszczenia naczyń liturgicznych.

⁴¹ Umbraculum – zasłona Najświętszego Sakramentu, wystawionego na ołtarzu.

⁴² Antepedium – ścianka frontowa od stołu ołtarza do jego stopni.

⁴³ Feretron – obraz święty w ramach, statua na podstawie do obnoszenia na procesji, ruchomy ołtarzyk.

N.		sztuki	wartość	
			Rubli	Kop.
141	Feretron z wyobrażeniem MB i Anioła Stróża	1	7	50
142	Feretron z wyobrażeniem MB i św. Tekli	1	7	20
143	Figura zmartwychwstania pańskiego	1	1	80
144	Chorągwi procesjonalnych różnych	13	9	30
145	Sztandarków	2	.	60
146	Katafalk z trumną do żałobnego nabożeństwa	2	.	75
<u>Księgi kościelne</u>				
147	Mszałów dużych dawnych dwa, z tych jeden dobry, drugi zniszczony	2	.	60
148	Mszał nowy wydania 1841	1	12	.
149	Mszałów żałobnych źle oprawionych	4	.	50
150	Agenda do ceremonii kościelnych czyli rytuale (stara)	1	.	30
151	Agenda także nowa	1	1	.
152	Agenda zmarłych	3	.	22
153	Ewangeliczka	1	.	7
154	Paczka książek w różnych materiałach i językach jako to polskim, łacińskim i włoskim	1	.	90
Wartość budowli kościelnych, dzwony oparkania cmentarzy z przybliżenia podana			7500 rub.	
<p>W ogóle razem wszystko: 8453 rub. 86,5 kop. Wyrażniej rubli srebrem osiem tysięcy czterysta pięćdziesiąt trzy kopiejek osiemdziesiąt sześć i pół, która to suma przez nas znawców do tego czynu przysięgłych, podług naszej wiadomości uznana i ustanowiona za rzetelność, podpisujemy⁴⁴.</p>				

⁴⁴ Podpis własnoręczny złożył Łukasz Grzedziński, trzema krzyżykami podpisali się: Olszyna Marcin, Wietki Antoni, Kasprzyk Jan.

III

Opis dokumentów i innych papierów kościoła

	Sztuk
1. Erekcja Kościoła parafialnego w Chlewiskach w roku 1777, druga 11 lipca w aktach konsystorskich krakowskich odnowiona	2
2. Kopia konsygnacji na zabór dokumentów kościołowi chlewiskiemu pod tytułem summarum z rządu cesarsko-austriackiego pod datą 22 stycznia 1803 dana	1
3. Kopia konsygnacji pod tytułem <i>Iurium et Servitutum</i> ⁴⁵	1
4. Kopia konsygnacji pod tytułem <i>Realitatum</i> ⁴⁶	1
5. Kopia konsygnacji pod tytułem <i>Summarum pro Vicaria</i> ⁴⁷	1
6. Kopia konsygnacji pod tytułem <i>Realitatum pro Hospitalis</i> ⁴⁸	1
7. Kopia konsygnacji pod tytułem <i>Summarum pro Hospitalis</i> ⁴⁹	
8. Wykaz funduszów szpitalnych przy Kościele w Chlewiskach z dnia 25 czerwca 1825 r.	1
9. Operat zamian dziesięcin wyliczonych na inny rodzaj opłat w 1819 r. na gruncie sporządzony	1
10. Taksa Towarzystwa Ogniewego Kościoła i zabudowań plebańskich z roku 1818	
11. Inwentarz kościoła oraz sprzętów kościelnych z dnia 17 stycznia 1813 r. w Chlewiskach przez podprefekta powiatu szydlowieckiego oraz podsędka tegoż powiatu i administratora plebanii chlewiskiej księdza Czarkowskiego proboszcza Mogielnickiego	1
12. Księga metryk natorum i copulatorum od roku 1735	1
13. Księga metryk natorum i copulatorum i mortuorum od roku 1765–1797	1
14. Księga metryk natorum 1797–1812	1
15. Księga metryk mortuorum 1797–1819	1

⁴⁵ W rękopisie jest błąd zamiast *iurium* powinno być *iurum* (gen. plur.) – „prawom i obowiązkom”.

⁴⁶ Z łac. realności, nieruchomości.

⁴⁷ Inwentarz dla wikariuszy.

⁴⁸ Z łac. nieruchomości dla szpitala.

⁴⁹ Z łac. inwentarz dla szpitala.

	Sztuk
16. Księga metryk natorum 1823–1826	1
17. Księga metryk copulatorum 1797	1
18. Księga metryk natorum 1818–1822	1
19. Księga urzędu stanu cywilnego parafii chlewiska 1810–1825	15
20. Księgi Aktów cywilno-religijnych urodzenia od roku 1826–1864	5
21. Księgi Aktów cywilno-religijnych małżeństw 1826–1864	3
22. Księgi Aktów cywilno-religijnych śmierci 1826–1864	4
23. Instrukcja pisania aktów cywilnych	1
24. Instrukcja postępowania w sprawach posesoryjnych N 39355-32255	2
25. Kopia urzędowa spisu funduszów kościoła z 16 maja 1818 r. sporządzona	1
26. Ekstrakt z akt grodzkich radomskich na zapis złotych 3000 na dobra Cychrówka vide Pawłowska Wola	1
27. Ekstrakt z akt grodzkich radomskich przez Filipa Strzembosz dziedzica dóbr Dunajowic	1
28. Rachunek z dochodów plebańskich z roku 1819 po rezygnacji księdza Charazińskiego byłego proboszcza w Chlewiskach	1
29. Kopia konsygnacji <i>Realitatum Vicarior Eclaesiae parachialis in Chlewiska</i> ⁵⁰	1
30. Urządzenia dotyczące się budowy kościołów i reperacji tychże	1
31. Inwentarz stanu kościoła i plebanii w Chlewiskach w dniu 1 maja 1832 roku spisany	1
32. Pieczęć kościelna parafii Chlewiska, z wyobrażeniem Św. Stanisława Biskupa Męczennika	1

⁵⁰ Z łac. nieruchomości wikariuszy kościoła parafialnego w Chlewiskach.

IV

Opisanie inwentarza temporalistów

1. Plebania

Zamieszkała przez miejscowego proboszcza jest zaraz przy cmentarzu kościelnym, z drewna pod gontami – wchodząc do plebanii po lewej stronie są dwa pokoje i dwie garderoby, z sześciu oknami, piecem i dwoma kominkami, na drugiej stronie kuchnia z piecem i kominem, spiżarnia z jednym oknem, drzwi wszystkie dobrym opatrzone zamknięciem, dach gontowy (zły) Budowla tak jako niezdatna do dalszego użycia, kwalifikuje się do rozebrania.

Szacunek jest jej 30 rubli

2. Dom gospodarski

Na boku plebanii znajduje się z drzewa kostkowego, gontem kryty po obu stronach, po jednej izbie i jednej spiżarni z dwoma piecami i kominami – potrzebuje reperacji.

Szacunek budowli 30 rubli

3. Chlewiki

Za powyższym domem, z drzewa pod słomą o pięciu przegrodach, niezdatne do użytku.

Szacunek 10 rubli

4. Stodoła

Dwie stodoły z drzewa pod słomą, każda o dwóch zapolach i klepisku, wrota okute, w stanie średnim.

Szacunek 150 rubli

5. Spichrz

Z drewna pod gontem, z wystawą przegrodami i schodami, drzwi z okuciem w stanie średnim. Szacunek 50 rubli

6. Stajnia

Stajnia z oborą i wołownią, z drzewa pod słomą i gontem w stanie dobrym, nowo wzniesiona.

Szacunek według wykazu dyrekcji ubezpieczeń 200 rubli

7. Stajnia II

Z drzewa pod słomą nowo wybudowana, szacunek w wykazach dykcji ubezpieczeń

Szacunek 90 rubli

8. Dom wikariuszy

Drewniany pod gontem, komin murowany, z prawej strony dwie stancje dla księdza o trzech oknach z sufitem i podłogami, po lewej stronie izba dla czeladzi z komórką (do rozebrania i przestawienia kwalifikuje się)

Szacunek 20 rubli

9. Stodółka z oborą

Obok tego domu z drzewa pod słomą wybudowane, nie do użytku.

Szacunek 10 rubli

10. Drugi dom wikariusza

Murowany z kamienia pod gontem, na wzgórku od zachodu przeciw kościoła – wchodząc do sieni po lewej ręce są dwie stancje, a po prawej jedna z komórką, okien w mieszkaniu pięć, kominy i piece murowane – na teraz w izbie po lewej szkółka parafialna, po prawej mieszka nauczyciel – w stanie średnim.

Szacunek budowli 60 rubli

11. Obórka

O dwóch przegrodach, w tyle tego domu przystawiona, z drzewa pod gontem – potrzebuje reperacji

Szacunek budowli 10 rubli

12. Szpital

Z drzewa z dachem zawalonym, o dwóch izbach i jednej komorze, z kominem murowanym, okien pięć, wchodząc do sieni po lewej stronie mieszkanie organisty o jednej izbie z komorą, a po prawej ręce izba dla dziada kościelnego. Dom ten jako walący się i prawie bez dachu, niezdatny jest do żadnego użytku – kwalifikuje się do rozbiórki – szacowana wartość 10 rubli.

V

Inwentarz Fundus Instructus⁵³

1. Rekwizyt do gaszenia ognia

Nie ma żadnych.

2. Rekwizyty ekonomiczne

Nie ma żadnych.

3. Zasiew gruntowy

Ponieważ na gruncie plebanii Chlewisk żadne rejestry ekonomiczne, z których by taki wysiew zboża, jako też zbiór tegoż mógł być wyjaśnionym nie znajdują się, zasiew przez to gruntowy w tabeli instrukcji zaprzysiężonej wyciągnięty jak następuje:

Gatunek zboża	Inwentarski wysiew zboża		Szacunek				uwagi
			Jednego korca		Całego zasiewu		
	Kor.	g.	Rub.	Kop.	Rub.	Kop.	
Żyto ozime	9		1	50	13	50	
Pszenica	2		2	20	4	50	
Jęczmień	2	16	1	5	2	57	
Owies	7			67,5	4	72,5	
Tatarka		16	1	11		55,5	
Razem					25	85,5	

VI

1. Dochód z temporalistów

Robocizny pańszczyźnianej lub jakichkolwiek dochodów w naturze ani też czynszów w gotowiznie nie ma żadnych.

2. Opisanie gruntów, ogrodów i łąk do plebanii Chlewiskiej należących

Grunty do plebanii należące, według rozmiaru geometrycznego i mapy, zajmują ornego gruntu z ogrodami i łąkami mórg osiemdziesiąt dzie-

⁵³ Z łąc. grunt z przynależnym do niego urządzeniem.

więć, z tych ogrody mające pod wysiew móg sześć, pola na obsiew móg siedemdziesiąt cztery, łąki móg dziewięć, w miejscach:

- a. Ogród za plebanią i wikariami
- b. Dział pola ciągnący się od drogi ku Szydłowcu⁵⁴
- c. Dwa działki pola między gruntami dworskimi
- d. Dział pola przy niwie dworskiej pawłowskiej
- e. Pluski pola w Nowinach tychże, bliżej Chlewisk i jeszcze pluski nad dawnym stawem plebańskim i ostatnim dworskim położone
- f. Łąki wedle pastwiska dworskiego i w lesie ku Hucie, Budzenie, w Skrzeczku małym i Skrzeczku większym zwane.

3. Sady i ogrody

Przy plebanii ze strony wschodniej sad. a na wschód słońca ogród, takowe na potrzebę spiżarni plebańskiej, żadnego dochodu nie czyni.

4. Stawy

Stawów, ani sadzawek zawodnionych nie ma, jedynie z grobli znajdujących się na gruncie plebańskim wnosić można, że dawniej były stawy.

5. Pastwiska

Żadnych oddzielnych pastwisk plebania nie posiada, ma tylko wolne pleban na gruntach dworskich i lasach chlewiskich pastwiska, z nowej erekcji odnowionej dnia 11 lipca 1777 w aktach konsystorskich krakowskich.

6. Lasy i zarośla

Plebania nie posiada własnych lasów, ale tylko z mocy wymienionej wyżej erekcji, ma wolny wyręb lasów dworskich chlewiskich, tak na opał jakoż na potrzebę budowli plebańskich.

7. Propinacja

Plebania w Chlewiskach żadnej propinacji nie posiada.

8. Zbiór zboża

W braku rejestrów, zbiór wszystkiego zboża w stosunku do zamieszczonego powyżej wysiewu proporcjonalnie rozciągnięty.

---

⁵⁴ Tak w oryginale.

Gatunek zboża	Wysiew inwentarski		P L O		Otrzymany zbiór		Po otrawieniu wysiewu		Pozostaje na intratę		Cena korca			Dochód			
	Kor.	Gr.	N	Gr.	Kor.	Gr.	Kor.	Gr.	Kor.	Gr.	R	K	R	W szczególne		W ogóle	
														R	K	R	K
Żyto	9		3		9		18		1		50	27					
Jęczmień	2	16	3		2	16	4	16	1	5		4	72,5		51	28,5	
Pszenica	2		3		2		4		2	25		9					
Owies	7		3		7		14			76,5		9	45				
Tatanka		14	3			16	1	11				1	11				
9. Dochód z łąk																	
Łąki do plebanii należące składają się z 2 gatunków, z których																	
2 morgi gatunku drugiego po rubli 1,50																	
mórg 7 gatunku czwartego po 45 kopiejek																	
10. Kapitały pewne na utrzymanie plebanii																	
Od sumy kapitalnej rubli 150 na dobrach Jarzędzie ⁵³ i Sadek ⁵⁴ lokowanej 5%																	
Od sumy kapitalnej rubli 150 na dobrach na Wygnanowie ⁵⁵ zapisane 4% z banku																	
Od sumy kapitalnej rubli 74 na dobrach w Ostałowie ⁵⁶ zapisane 4% z banku																	
3																	
7																	
50																	
6																	
122																	
10																	
3																	
6																	
15																	
57																	
43,5																	

⁵³ Jarzędzie, wieś powstała na gruncie wsi Szydłówek i Sadek, parafia Gąsawy.

⁵⁴ Sadek, wieś w gminie i parafii Szydłowice, w 1827 roku stanowiła majorat rządu we władaniu barona Mengdena.

⁵⁵ Wygnanów, wieś i folwark w gminie Przytyk, parafii Wrzos.

⁵⁶ Ostaówek, wieś w gminie Orońsko, parafii Wysoka.

ii. <u>Na utrzymanie wikarych</u>				
Od sumy kapitalnej rubli 1800 na dobrach Chlewiska zapisane 4% z banku		72		
Od sumy kapitalnej rubli 90 na jednym poddanym z Woli Pawłowskiej ⁵⁷ zapewnionej 4% w banku		3	60	10
Oprócz procentów od sum dopiero wyszczególnionych, pobiera pleban pensji rocznej na utrzymanie wikariuszów na dobrach Chlewiska zapewnionej		30		
12. <u>Na szpital</u>				
Od sumy kapitalnej rubli 60 na poddanych Woli Pawłowskiej zapisanej, na utrzymanie ubogich przeznaczonych, przeznaczone 4% z banku		2	40	2
<p style="text-align: center;">13. <u>Kapitały niepewne</u></p> <p style="text-align: center;">a. <u>Na legatatach</u></p> <p>Plebania posiadała sumę rubli 450 w części Woli Pawłowskiej zapisaną, lecz ta za rządau austriackiego przeniesiono do kasy fiskalnej austriackiej przez dziedzica Woli Pawłowskiej złożona została, że po zmianie rządu austriackiego od kościoła opadła i od tej epoki procent od niej nie pobierany, przeto do rubryki przychodów zapisać jej nie można.</p> <p style="text-align: center;">b. <u>Dziesięćiny</u></p> <p>Podług erekcji i dawnych opisów kościoła chlewiskiego i posiadanych na gruncie dokumentów co do zmiany dziesięćin, jest przekonanie, że kościół chlewiski pobierał aż do roku 1863 następujące dziesięćiny:</p> <p>Folwark Chlewiska – żyta kor.13 gr. 22,5 Folwark Smagów – żyta kor.10 gr. 21 Folwark Pawłów – żyta kor. 21 gr. 10</p>				

⁵⁷ Wola Pawłowska, wieś w gminie i parafii Chlewiska, część dóbr Chlewiska dziedziczonych przez Sołtyków.

Wies Chlewiska – żyta kor.15 gr. 12
Wies Wola – żyta kor. 4 gr. 6
Wies Zaława⁵⁸ – żyta kor. 7 gr. 23
Wies Smagów⁵⁹ – żyta kor.10 gr. 15
Wies Cychrówka⁶⁰ – żyta kor. 9 gr. 24
Wies Pawłów⁶¹ – żyta kor.12 gr. 25
Wies Kosiorów⁶² – żyta kor. 4 gr. 20

RAZEM: żyta kor. 110 gr. 18,5

Wies Stefanków⁶³ – gotówką rubli 1,80
Wies Nadolna⁶⁴ – gotówką rubli 1,80
Wies Kochanów⁶⁵ – gotówką rubli 1,80
Wies Rusinów⁶⁶ – gotówką rubli 1,89
Wies Skłoby⁶⁷ – gotówką rubli 6

---

⁵⁸ Zaława – wieś w gminie i parafii Chlewiska, wchodziła w skład klucza chlewiskiego.

⁵⁹ Smagów – wieś i folwark w gminie i parafii Chlewiska, wchodził w skład klucza chlewiskiego dziedzicznego przez Sołtyków.

⁶⁰ Cychrówka – wieś w gminie i parafii Chlewiska, część dóbr klucza chlewiskiego (obecnie: Cukrówka).

⁶¹ Pawłów – wieś w gminie Chlewiska, parafii Wysoka, znajdowała się tam walcownia żelaza, fabryka narzędzi rolniczych.

⁶² Kosiorów – część dóbr Chlewiska, obfita w złoża żelaza.

⁶³ Stefanków – część dóbr klucza chlewiskiego, obfitował w rudę żelaza, znajdowała się tam kuźnica.

⁶⁴ Nadolna – część dóbr klucza chlewiskiego, należącego do Sołtyków.

⁶⁵ Kochanów – dobra należące do Chlewisk, znajdowała się tam kuźnia i kopalnia rudy żelaznej.

⁶⁶ Rusinów – część dóbr klucza chlewiskiego należącego do Sołtyków.

⁶⁷ Skłoby – wieś w gminie i parafii Chlewiska, część dóbr Chlewiska, dziedziczonych przez Sołtyków.

- Wies Ninków⁶⁸ – gotówką rubli 6
 Wies Wielkawies (Niekań)⁶⁹ – gotówką rubli 3,60
 Folwark i wieś Dąbrowa (z części szlacheckiej) – gotówką rubli 4,50
 Wies Skarzynsko Książęce⁷⁰ – gotówką rubli 23,86 ½
 Wies Pogorzale⁷¹ – gotówką rubli 7,25 ½
 Wies Ciechostowice⁷² – gotówką rubli 3,16
 Wies Majdów⁷³ – gotówką rubli 5,7
 Wies Huta⁷⁴ – gotówką rubli 5,7
 Folwark i wieś Rzuców – gotówką rubli 15
 Folwark i wieś Broniów – gotówką rubli 7,50
Razem: rubli 91,24 ½

Lecz władze w roku bieżącym ogłosiły mieszkańcom, że obowiązek oddawania dziesięcin, nie będzie nadal wymagany, tylko pozostawionym zostaje z własnej woli kontrybutów⁷⁵, z tego powodu dziesięcinę powyższą zapadłą uważać za upadłą uważać należy i dochód z niej nie zamieszcza się na intratę.

Suma przychodów: 181 rub. 93,5 kop.

⁶⁸ Ninków – wieś w gminie i parafii Borkowice, znajdował się tam wielki piec do wytapiania surówki, w którym zatrudniano 75 osób.
⁶⁹ Wielka Wies – wieś w gminie i parafii Niekań, powstała zapewne w XVIII wieku.

⁷⁰ Skarzynsko Książęce – wieś włościańska i folwark w gminie Szydłowiec, parafii Skarzynsko Kościelne.

⁷¹ Pogorzale – wieś w gminie Blizyn, parafii Skarzynsko Kościelne.

⁷² Ciechostowice – wieś w parafii Szydłowiec.

⁷³ Majdów – wieś w gminie i parafii Szydłowiec, w 1827 roku była we wsi osada rządowego podłesnego i karczma skarbowa.

⁷⁴ Huta – wieś włościańska w gminie i parafii Chlewińska.

⁷⁵ Kontrybutor – osoba lub podmiot płacący kontrybucję, czyli daninę pieniężną.

VII

1. Wydatki kościelne

	Ruble	Kopiejki
Wino, bielizna kościelna, aparaty i światło	22	50
Organista i inne stanowiska kościelne	32	50
Jeden wikariusz	120	
Szpital przeznaczone legatem	2	40
Razem	177	40

2. Ciężary publiczne

Ofiara zwyczajna	20	62,5
Ofiara podwyższona	20	62,5
Subsydium Charitativum ⁷⁶	4	80
Liwerunek ⁷⁷ dawny	5	40,5
Liwerunek podwyższony	5	40,5
Podymne i szarwar ⁷⁸	12	40

⁷⁶ W dawnej Polsce dobrowolny podatek na rzecz skarbu państwa płacony przez duchowieństwo, zwany „zasitkiem miłosiernym”.

⁷⁷ Liwerunek – podatek w naturze na utrzymanie wojska.

⁷⁸ Szarwar – obowiązek roboty pańszczyźnianej przy drogach i mostach, później zmieniony w opłaty na ich utrzymanie.

Dziennik gubernialny	1	80
Dziennik praw		45
Kontrybucja od ofiary	9	80
Razem	81	31
Wydatki gospodarskie		
Od sumy rubli srebrem 57 kopiejek 43,5 z wykazanej na dochód gospodarstwa rolnego strąca się procent 16 na nieprzewidziane wydatki na gospodarstwie	9	19
Suma ogólnego wydatku	267	90
Porównanie		
Dochody czyniono	181	93,5
Wydatki wynoszą	267	90
Zatem na pokrycie wydatków brakuje w przychodzie, funduszu	85	96,5

Głównym powodem tak wysokiego deficytu funduszy, stanowiących uposażenie proboszcza, wikariusza i niższej służby kościelnej w parafii chlewiskiej, stanowi ubytek dochodów z dziesięcin tak z sypnej jako i pieniężnej, z której dochód jak wyżej powiedziano za wątpliwy i niepodobny do odzyskania uważać należy.

Po dopełnieniu w powyższy sposób opisanego inwentarza stanu kościoła parafialnego w Chlewiskach oraz funduszy i wydatków takowy kościół z wszystkimi należącymi do niego sprzętami i aparatami oraz dokumentami i papierami kościoła dotyczącymi jak również plebanią wszystkimi jej zabudowaniami i gruntami, niniejszym inwentarzem objętymi i co do ich stanu opisanymi, W. Ks. Michałowi Tarchalskiemu terażniejszemu proboszczowi chlewiskiemu rozporządzeniem na początku cytowanym ustanowionym oddanym zostaje.

Przed ostatecznym zamknięciem niniejszego protokołu delegacja dopełniła porównania obecnego stanu aparatów i sprzętów kościelnych z dawnym inwentarzem kościoła z roku 1832, wskutek czego przekonała się, że żaden brak ciężać mogący masę śp. Księdza Józefa Frydrycha, ostatniego beneficjenta nie okazał się. Jednakże delegacja nie może pominąć zamieszczenia swej uwagi, że doprowadzenie aparatów i sprzętów kościelnych do stanu, aby zdadne mogły być do użycia, potrzebuje znacznego i śpiesznego nakładu, a to jedynie z przyczyny że aparaty kościelne przez czas i użycie zdezelowane zostały, same zaś budowle potrzebują rychłej reperacji.

Na tym niniejszy protokolarny opis zakończony i przez członków delegacji nowo instalowanego proboszcza oraz członków dozoru kościelnego podpisany został.

Działo się jak wyżej.

Delegowany ze strony władzy administracyjnej – naczelnik powiatu opoczyńskiego Antoniowski

Delegowany z urzędu jako dziekan dekanatu szydłowieckiego Ks. Barabasz

Członkowie dozoru kościelnego Andrzej K⁵³, Henryk Rydłowski

Proboszcz Parafii Chlewiskiej

Ks. M. Tarchalski

---

⁵³ Podpis nieczytelny.

Dziekan Dekanatu Szydłowieckiego

Po zamknięciu niniejszego inwentarza fundi instructi kościoła parafialnego Chlewisk, z braku miejsca pod kapitałami, na zasadzie poważnienia Prześwietłego Konsystorza Generalnego Diecezji Sandomierskiej z dnia 9 września roku bieżącego numer 1174 opartego na reskrypcie Rządu Gubernialnego Radomskiego z dnia 18/30 lipca tego roku numer 43.065 i rozporządzenia Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 26 czerwca/8 lipca bieżącego roku numer 3335/3117 dopisuje tu jako przybytek stanowić mający fundusz na reperację tegoż kościoła powstały z procentujących od dnia 1 stycznia 1863 roku dowodów Komisji centralnej likwidacyjnej nabytych przez bank Polski po kursie 44% wynoszący w wartości nominalnej razem kopiejek 70,5, w wartości zaś szczegółowej kop. 31. Co wraz z dozorem kościelnym podpisuje.

Ks. Barabasz

The inventory of the parish church in Chlewiska 1865–1866

Source material left behind by the Government District of Radom, most of which has been stored in the National Archives in Radom up to the present times, is, as often as not, the irreplaceable source of information on the history of the region and the relationship between its offices in the Kingdom of Poland. Analyzing particular documents, one can find exceptionally valuable* ones, like *the documents on the church funds in Chlewiska* from the years 1865 – 1866. Among numerous documents concerning the process of the auction and the division of the inheritance left by the Chlewiska parish-priest, Józef Frydrych, the file contains the inventory of the parish church in Chlewiska including the description of the whole estate conducted in October 1864. The manuscript is in the form of a report on the overall condition of the church building and its salary for the newly nominated parish-priest, Michał Tarchalski.

The research value of the inventory is unquestionable due to the variety of the information contained in the documents which may be of considerable significance for both the historians and those who are interested in the region. What is more, the inventory can be some sort of contribution for the monograph of Chlewiska as the parish church is situated there.

Key words: Chlewiska, parish, inventory of the parish church, XIX century.

Materiały

Marcin Medyński
Skarżysko-Kamienna

Raporty oficera werbunkowego sekcji Kamienna z 1917 roku (komisariat obwodowy w Końskich Okręgowego Inspektoratu Werbunkowego w Radomiu)

W maju 1915 r. wojska państw centralnych ostatecznie wyparły z Kamiennej Rosjan. Obszar dawnej guberni radomskiej znalazł się pod okupacją austro-węgierską; od 1 września 1915 r. znajdował się na obszarze utworzonego w tym dniu Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Polsce (Militärgeneralgouvernement in Polen).

Werbunek do Legionów Polskich rozpoczął się na obszarze byłego Królestwa Polskiego (Russisch-Polen) okupowanym przez Austro-Węgry już w styczniu 1915 r. Prowadził go Departament Wojskowy Naczelnego Komitetu Narodowego¹. Akcja NKN, przy drobnych zmianach organizacyjnych, trwała do listopada 1916 r.², tj. do czasu proklamowania, w imieniu dwóch cesarzy, Królestwa Polskiego

---

¹ J. Mleczak, *Akcja werbunkowa Naczelnego Komitetu Narodowego w Galicji i Królestwie Polskim w latach 1914-1916*, Przemyśl 1988, s. 28.

² Obszernie na temat akcji werbunkowej przed aktem 5 XI 1916 r. i jej skutków: ibidem, *passim*; M. Przeniosło, *Akcja werbunkowa do Legionów Polskich na Kielecczyźnie 1915-1916*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i Materiały Historyczne” 1, 2000, s. 207-214.

(akt 5 listopada) i do ogłoszonego tuż po nim (9 listopada 1916 r.) zaciągu do Wojska Polskiego (Polnische Wehrmacht)³.

Tak zawrotne tempo pokazało wyraźnie, że jedną z głównych przesłanek ogłoszenia aktu 5 listopada była chęć sięgnięcia przez wykrwawione armie państw centralnych po poborowych z terenu Królestwa Polskiego i utworzenia z nich siły zbrojnej do walki przeciw Rosji. Wojsko to miało być tworzone pod zwierzchnictwem niemieckim, jednakże przy wykorzystaniu austro-węgierskiego personelu szkoleniowego. Werbunek miał być prowadzony w obu strefach okupacyjnych. Już 12 listopada 1916 r. generalny gubernator Karl von Kuk wydał *Przepisy dotyczące dobrowolnego wstępowania do wojska polskiego*⁴, zgodnie z którymi od dnia 22 listopada tego roku u wszystkich wójtów w Generalnym Gubernatorstwie tzw. Lubelskim miały być wyłożone listy dla osób dobrowolnie zgłaszających się do polskiego wojska, a w większych miejscowościach miano sukcesywnie tworzyć specjalne biura zgłoszeń. Zgłaszać mogli się wszyscy Polacy bez względu na język i wyznanie, w wieku od 18 do 45 lat (dla potencjalnych oficerów granicę wieku podwyższono do 50 lat); wykluczono z tego kręgu osoby karane pozbawieniem wolności lub czci za przestępstwa i zbrodnie, które czyniły ich niegodnymi przyjęcia do wojska, przy czym nie dotyczyło to zasadniczo przestępstw politycznych. Zapisywano do czterech rodzajów broni: piechoty (z oddziałami karabinów maszynowych), jazdy, oddziałów sanitarnych i do taborów, przy czym ostateczną decyzję

---

³ Trzeba zwrócić uwagę na prawnomiędzynarodowy aspekt werbunku, prowadzonego od początku przez podmioty reprezentujące naród polski. Wynikało to z przepisów *Regulaminu dotyczącego praw i zwyczajów wojny lądowej*, przyjętego do stosowania na mocy IV konwencji haskiej z 18 października 1907 r., w szczególności z przepisów art. 23 in fine („Zabrania się również stronom wojującym zmuszać poddanych strony przeciwnej do uczestnictwa w działaniach wojennych, skierowanych przeciwko ich krajowi, nawet w tych razach, gdy pozostawali oni w służbie tejże strony wojującej przed rozpoczęciem wojny”), art. 45 („Zabrania się przymuszania ludności terytoriów okupowanych do przysięgania na wierność państwu nieprzyjacielskiemu”) i art. 52 in principio („Rekwizycje w naturze oraz usługi mogą być wymagane od gmin i mieszkańców jedynie dla armii okupacyjnej. Będą one zastosowane do środków kraju i będą tego rodzaju, żeby nie pociągały za sobą dla ludności obowiązku uczestniczenia w działaniach wojennych przeciwko własnej ojczyźnie”). Prawidłowość takiej organizacji werbunku podkreślał kierujący akcją zaciągową płk Władysław Sikorski. Zob. W. Sikorski, *Werbunek ochotniczy a rekrutacja jako podstawy odbudowy armji polskiej*, bm 1917, s. 4.

⁴ „Dziennik Urzędowy C. i k. Komendy obwodowej w Końskich” nr 18/1916, poz. 5.

o przydziale pozostawiano Generał-Gubernatorstwu Warszawskiemu (dalej: GGW). W punkcie 12 *Przepisy* ustanowiły podległość wojska polskiego dowództwu niemieckiemu: *Ażeby armii polskiej zapewnić według prawa międzynarodowego uznanie, jako „wojsko państwa prowadzącego wojnę” musi ona – o ile chodzi o naczelne kierownictwo i stosunki prawne – być tymczasowo przyłączoną do wojska niemieckiego.*

Rozpoczęcie werbunku pod dowództwem niemieckim wywołało falę buntu i niezadowolenia wśród legionistów i znacznej części środowisk niepodległościowych, zaś płk Władysław Sikorski za podjęcie się tego zadania spotkał się z falą ostrej krytyki⁵. Sam zresztą nie wierzył w powodzenie akcji, którą zawiadywał. W dwóch pismach – z dnia 17 listopada 1916 r., skierowanym do obu generał-gubernatorów obszarów okupacyjnych, oraz z dnia 24 listopada 1916 r., adresowanym do Komendy Polskiego Korpusu Posiłkowego – wskazywał trzy niezbędne w jego opinii warunki skutecznego werbunku do polskiego wojska: powołanie do grona organizatorów tego wojska komendanta Polskiego Korpusu Posiłkowego⁶, uzyskanie od uprawnionej reprezentacji narodowej rozkazu werbunkowego, a także powołanie czysto polskiej instytucji wojskowej dla tworzenia własnej armii. Władze okupacyjne nie zamierzały jednak spełnić tych warunków, co więcej, mocno ograniczyły zakres działania biur werbunkowych i ich odrębność. Skargi złożone przez Sikorskiego 23 listopada 1916 r. do Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie i do zastępstwa c. i k. Naczelnej Komendy Armii w Warszawie nie przyniosły pożądaných rezultatów. W tej sytuacji wystąpił on w dniu 24 listopada 1916 r. z pismem do Komendy Polskiego Korpusu Posiłkowego, w którym stwierdził, że *w warunkach określonych dotychczasowymi rozkazami akcja werbunkowa na rzecz wojska polskiego jest niemożliwa i nie wyda żadnego rezultatu, lecz owszem wprost przeciwnie przyniesie sprawie szkodę – i poprosił o zwolnienie (...) z kierownictwa werbunkiem*

---

⁵ Zarzucano mu przede wszystkim zdradę interesów narodowych. Najgłośniejszym akcentem (i jednym z pierwszych) był *List Otwarty Wacława Sieroszewskiego do Władysława Sikorskiego, szefa Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego* z 24 XI 1916 r., rozpowszechniany też jako druk ulotny. Na list ten odpowiedział 7 XII 1916 r. w tej samej formie, odpierając zarzuty, Stanisław Downarowicz (*List Zastępcy Szefa Dep. Wojskowego Stan. Downarowicza do Wacława Sieroszewskiego (w odpowiedzi na «List otwarty» do Pułk. Wład. Sikorskiego)*).

⁶ Komendantem Polskiego Korpusu Posiłkowego był wówczas płk Stanisław Szeptycki.

do wojska polskiego i przeznaczenie (...) do służby liniowej⁷. Mimo to, w tym samym dniu wydał rozkaz o organizacji werbunku (a ostatecznie pozostał u steru akcji werbunkowej aż do końca). Na podstawie tego rozkazu przystąpiono do organizacji werbunku na terenie całego obszaru okupacyjnego (niemieckiego i austro-węgierskiego) byłego Królestwa Polskiego.

Podstawą organizacji aparatu werbunkowego na obszarze byłej guberni radomskiej był rozkaz nr I inspektora werbunkowego Wojska Polskiego w Radomiu, por. Franciszka Boczarskiego, z dnia 1 grudnia 1916 r.⁸ Do okręgu należały komisariaty obwodowe w Dąbrowie, Końskich, Kozienicach, Opatowie, Opocznie, Piotrkowie, Radomiu, Radomsku, Sandomierzu i Wierzbniku. Komisarzom werbunkowym polecono zameldować się osobiście w radomskim inspektoracie do 6 grudnia 1916 r. Rozkaz powtarzał za dyspozycjami Generalnego Gubernatorstwa, że stan osobowy *Gubernialnego [czyli Okręgowego] Inspektoratu Werbunkowego* stanowią 1 oficer sztabowy lub kapitan Legionów, 1 starszy oficer Legionów, 1 podoficer i 4 legionistów; do komendy obwodowej miano przydzielać po 2 oficerów lub chorążych Legionów, zaś do posterunków gminnych – po 2 legionistów.

Stan osobowy inspektoratu werbunkowego w Radomiu na dzień 7 grudnia 1916 r. poważnie odbiegał od przewidzianego przepisami – na stanie wyżywienia było wówczas 16 oficerów (stan przewidziany: 20) i 135 żołnierzy (stan przewidziany: 439), brakowało zatem 4 oficerów i aż 304 żołnierzy⁹. Jak wynika z raportów, z problemami kadrowymi borykał się też posterunek w Kamiennej.

Powyższy rozkaz z 1 grudnia 1916 r. w punkcie VI *Pisemne raporty* precyzyjnie określał wymagania dotyczące informacji, które miały składać posterunki werbunkowe. Są to postanowienia istotne w kontekście publikowanych dokumentów, warto więc przytoczyć je *in extenso*:

---

⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Komenda Legionów (Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego) (dalej: KL-DPKP), sygn. I.120.1.2, s. 528-530.

⁸ Archiwum Państwowe w Kielcach, Okręgowy Inspektorat Werbunkowy w Radomiu, sygn. 1, *passim*. O Franciszku Boczarskim zob.: W. K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914-1917. Słownik biograficzny*, t. I, Warszawa 2005, s. 94-95.

⁹ CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.64, s. 90.

Za każdą dekadę należy najdalej do dni 3 po upływie dekady przestać do Inspektoratu raport, który ma zawierać:

- 1/. Wykaz oficerów, podoficerów i szeregowców pełniących służbę z podaniem: a/.stanu unormowanego dla każdego obwodu, b/. stanu faktycznego.
- 2/. Ilość zgłoszeń według gmin, na drukach załączonych.
- 3/. Sprawozdanie o postępie ruchu agitacyjnego w obwodzie z wymienieniem odbytych zebrań, odczytów, obchodów, rozdziału literatury agitacyjnej, pozyskania mężów zaufania /nazwisko/adres i zawód – ustosunkowanie/, ważniejsze wydarzenia /zarządzenia władz/.
- 4/. Nastrój polityczny poszczególnych grup politycznych /wymienić czynne/, zrzeczeń, odnoszenie się ludności miejscowej do naszych postępków /wymienić czynniki popierające, obojętne ewentualnie wrogie; powody takiego lub innego odnoszenia się/.
- 5/. Objazdy i wszystkie podróże służbowe tak oficerów jak i podoficerów i szeregowców, ich cel i długość trwania.
- 6/. Wykaz zgłoszonych podań o zasiłki dla rodzin Legionistów z podaniem liczby niezatawionych i zaznaczeniem, czy zachodzi potrzeba interwencji.
- 7/. W raportach za ostatnią dekadę osądy pracy poszczególnych Legionistów na posterunkach z uwzględnieniem ich wykształcenia, osobistego prowadzenia się, wnioski ewentualnie awansu, kar i wykazy kar przez pp. Komisarzy nałożonych.

Tak szeroko określony zakres spraw, o których raportowano, wzbudzał sprzeciw zarówno ludności, jak i samych oficerów werbunkowych, którzy obawiali się o sposób wykorzystania tych informacji przez okupantów i walczące ze sobą polskie stronnictwa. Pojawiały się zarzuty, że funkcjonariusze werbunkowi to „konfidenti”, którzy „szpiegują” własny naród¹⁰.

Werbunek do Legionów Polskich wstrzymano w lutym 1917 r. na mocy rozkazu pła Stanisława Szeptyckiego z 22 lutego tegoż roku (był on realizacją, jak w nim napisano, surowych rozkazów otrzymanych z GGW i od zastępcy austro-węgierskiej Naczelnej Komendy Armii przy GGW). W rozkazie zapowiedziano, że dalsze przyjmowanie rekrutów przez pułki i oddziały wywoła jak najcięższe następstwa dla niestosujących się. W tym samym dniu przesłano kurierami do

---

¹⁰ J. Snopko, *Werbunek do wojska polskiego na terenie Królestwa po akcji 5 listopada 1916 roku (XI 1916–V 1917)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 42, 2006, s. 141.

Krakowa, Lwowa, Przemyśla, Wiednia, Piotrkowa i Lublina poufne zawiadomienie, *ażebym w zupełności powstrzymać akcję werbunkową jako zabronioną na terytorium galicyjskim, tudzież jej nie ułatwiać ani popierać jak dotąd, gdyż należy unikać wszelkich mogących stąd wyniknąć scysy z władzami austriackimi*. Za wstrzymaniem werbunku poszła, zrealizowana na przełomie lutego i marca 1917 r., akcja odsyłania z oddziałów rekrutów przyjętych do Legionów po 11 stycznia 1917 r.¹¹ Posterunki werbunkowe działały jednak dalej, do czerwca 1917 r.

Jakie były efekty opisanej akcji werbunkowej, trudno jednoznacznie stwierdzić. W zestawieniu z 26 maja 1917 r. wykazano, że do 25 maja tego roku przyjęto 1159 ochotników do piechoty, 231 – do artylerii, 11 – do kawalerii, 8 – do taborów, 54 – do wojsk technicznych, zaś 3 bez broni – razem przyjęto 1466 ludzi. Z kolei w piśmie z dnia 30 maja 1917 r. płk Sikorski podsumował rezultaty przeprowadzonego w maju przeglądu ochotników, wskazując, iż do wojska przyjęto 2056 osób (1438 z Królestwa, a 618 z Litwy)¹². Jak wynika z *Zestawienia zaciągu z dnia 16° maja 1917*, rezultaty werbunku na obszarze okupacji austro-węgierskiej to 960 zapisanych, z czego do przeglądu ochotników stanęło tylko 662 osób, zaś do wojska przyjęto 476 rekrutów, gdyż 187 uznano za niezdolnych do służby. W interesującym nas okręgu radomskim wykazano 47 ochotników zapisanych; stanęło do przeglądu 19 osób, z czego 11 okazało się niezdolnymi do służby, przyjęto zaś (do piechoty) tylko 8 mężczyzn¹³. Jan Konefał podaje na podstawie wykazu z 1918 r. inne wyniki tego przeglądu: w okupacji austro-węgierskiej zapisano 922 osoby, stawiły się 382, zaś przyjęto 273; w okręgu radomskim było to odpowiednio 157 zapisanych, 46 stawających i 27 przyjętych do wojska¹⁴. W jednostce, z której pochodzą publikowane raporty, zachowała się informacja Komisariatu Werbunkowego w Końskich do Biura Zgłoszeń w Przedborzu z dnia 17 maja 1917 r. o uznaniu za zdolnych do służby i skierowaniu do Zegrza dwóch ochotników; nie

---

¹¹ CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.8, s. 59, 63, 75nn.

¹² CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.9, s. 466, 467, 470.

¹³ CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.9, s. 480.

¹⁴ J. Konefał, *Do Ciebie, Polsko... Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 2008, s. 201.

wiadomo jednak, czy byli to jedyni zdolni ochotnicy z obszaru właściwości miejscowej koneckiego komisariatu¹⁵.

Czy działalność komisariatu werbunkowego w Kamiennej przyniosła pożądane efekty – nie sposób dziś stwierdzić. Być może tak, gdyż – jak wynika wyraźnie z publikowanych raportów – komendant posterunku Stefan Gralewski stawiał sobie i podwładnym żołnierzom za główny cel budzenie uczuć narodowych i derusyfikację miejscowej ludności. Postawa tej ludności w listopadzie 1918 r., przede wszystkim natychmiastowa aktywizacja polskiej władzy w osadzie i szybkie przejście od okupantów węzła kolejowego, świadczą, że przywiązanie do polskości było tu duże (choć jaka była w tym rola Gralewskiego i pozostałych „werbowników”, nie sposób stwierdzić). Ważnymi działaniami propagandowymi były interwencje funkcjonariuszy werbunkowych w sprawach rekwizycji i niesprawiedliwości okupantów¹⁶ (wśród publikowanych materiałów działania te pokazuje dokument 4.). Brak jednak wiarygodnych danych na temat efektów samego werbunku. Deklaracje Gralewskiego, iż *na pierwsze wezwanie (...) stanie ludzi około 40* (p. dokument 1.), jak i jego przechwałki zanotowane w raportach POW, iż *głód zmusza ludzi do zapisywania się i że on ma zapisanych paruset*¹⁷, wobec ogólnych wyników werbunku w regionie, należy uznać za konfabulacje. Akcją zaciągową mógł też paraliżować konflikt i swoista „konkurencja o rekruta” z Polską Organizacją Wojskową (POW), która działała już wówczas w Kamiennej, i to na tyle pręźnie, że w 1. poł. 1917 r. przeniesiono tu ze Starachowic siedzibę komendy obwodu 8., jak również utworzono oddział Towarzystwa Strzelecko-Sportowego „Piechur” (organizacji będącej legalnie działającą przybudówką konspiracyjnej POW)¹⁸. Nie bez znaczenia mógł też być niechętny stosunek do werbunku dwóch stronnictw, mających najsilniejsze wpływy w Kamiennej i okolicach

---

¹⁵ APK, Okręgowy Inspektorat Werbunkowy w Radomiu, sygn. 2, s. 74.

¹⁶ Zob. też: J. Snopko, op.cit., s. 144.

¹⁷ *Raporty Polskiej Organizacji Wojskowej. Okręg Kielecki i Radomski 1915–1918*, Kielce 2006, s. 189.

¹⁸ Więcej o działalności POW w Kamiennej: M. Medyński, „*Nagle powołana do życia*” – wieś – osada – przyszłe miasto, [w:] M. Medyński, J. Krauze, *Miasto kolejarzy nad Kamienną*, Skarżysko-Kamienna – Warszawa 2008, s. 196.

(Narodowa Demokracja i Polska Partia Socjalistyczna), oraz duchowieństwa¹⁹.

Tak nieznaczne rezultaty władze okupacyjne słusznie uznały za klęskę akcji werbunkowej. Na zaangażowanych w tę kosztowną akcję na obszarze okupacji austro-węgierskiej ponad tysiąc wojskowych – wg stanu na 15 grudnia 1916 r. było to: 8 oficerów, 1100 żołnierzy i dodatkowo prawdopodobnie ponad 100 żołnierzy z frontu (rekonwalescentów?)²⁰ – pozyskano jedynie kilkuset rekrutów. Skłoniło to generał-gubernatora Hansa Hartwiga von Beselera do podjęcia decyzji o faktycznej likwidacji aparatu zaciągowego. Rozporządzeniem z dnia 4 czerwca 1917 r. nakazał on zamknięcie wszystkich placówek werbunkowych (poza utrzymanymi ze śladową obsadą personalną Głównymi Urzędami Zaciągu) i odesłanie oficerów i żołnierzy do macierzystych jednostek, zaś tych bez przydziału taktycznego – do obozów ćwiczeń w Dęblinie, Pułtusku i Zambrowie²¹.

Autor meldunków, Stefan Gralewski, urodził się 3 sierpnia 1884 r. we Lwowie. Jego ojcem był Mateusz Gralewski (1826–1891), syn chłopca z Mazewa w pow. Łęczyckim, Wojciecha Grali (nazwisko zmienił przed wstąpieniem do gimnazjum w Łęczycy). Za przynależność do tajnej organizacji demokratyczno-niepodległościowej Mateusz został w 1843 r. aresztowany; skazano go na 12 lat służby wojskowej na Kaukazie. Tam awansował do stopnia oficerskiego. Poznał prawie cały Kaukaz, prowadząc pionierskie badania etnograficzne, które zaowocowały wydaną we Lwowie w 1877 r. pracą *Kaukaz. Wspomnienia z dwunastoletniej niewoli. Opisanie kraju, ludność, zwyczaje i obyczaje*. W 1856 r. wrócił do Polski, gdzie także prowadził badania etnograficzne. Od 1861 r. rozpoczął współpracę z czasopismami „Czytelnia Niedzielną” i „Kmiotek”, włączył się też do spiskowego ruchu niepodległościowego. Po wybuchu powstania styczniowego był członkiem Komisji Wykonawczej Rządu Narodowego, zaś po jego upadku udał się na emigrację (gdzie nadal działał politycznie i publikował). W 1871 r. osiadł we Lwowie, gdzie zajął się badaniami historycznymi

---

¹⁹ J. Konefał, op.cit., s. 191-192.

²⁰ CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.64, s. 64.

²¹ J. Snopko, op.cit., s. 151.

i kontynuował etnograficzne²². Żoną Mateusza i matką Stefana była Zofia z Wolańskich.

Stefan Gralewski, wcześniej osierocony, pozostawał pod opieką Józefa Kajetana Janowskiego, członka Rządu Narodowego z 1863 r.²³ Uczył się w V gimnazjum we Lwowie, w 1914 zdał eksternistycznie egzamin dojrzałości w II gimnazjum w Stanisławowie. Od 1912 r. brał czynny udział w Związku Walki Czynnej, następnie w Związku Strzeleckim we Lwowie (ps. „Emiljan”), w którym ukończył szkołę podoficerską. Przez kilka lat był redaktorem i wydawcą „Polskiego Universum” we Lwowie (do 1914). 6 sierpnia 1914 r. (a zatem już w dniu, w którym Austro-Węgry przystąpiły do wojny) wstąpił do Legionów Polskich. Służył początkowo w 4. kompanii I Baonie 1. pułku piechoty I Brygady; został ranny w nogę w bitwie pod Laskami (24 października 1914). Po powrocie na front został przydzielony do 5. pp, lecz został ponownie ranny (tym razem w rękę) w walkach pozycyjnych nad Nidą w kwietniu 1915 r. Jak wielu legionistów-rekonwalescentów, tak i jego skierowano do akcji werbunkowej; był wówczas w stopniu sierżanta. Od 30 kwietnia 1915 r. do 14 stycznia 1916 r. pracował w Biurze Werbunkowym w Jędrzejowie. Od 6 lutego 1916 r. był zastępcą oficera werbunkowego w Janowie Lubelskim; popadł wówczas w konflikt z kierującym tą placówką chor. Stefanem Lelkiem, miał też jakieś problemy finansowe. 25 września 1916 r. został przydzielony do posterunku werbunkowego w Końskich; od 4 października 1916 r. służył tam jako zastępca oficera werbunkowego. Służbę jako dowódca posterunku werbunkowego w Kamiennej pełnił od 2 stycznia 1917 r. Za sprawą Gralewskiego w kwietniu 1917 r. rozpoczął tu działalność Komitet Popierania Wojsk Polskich. Później pracował w Departamencie Wojskowym NKN. Od marca 1918 r. do maja 1919 r. ukrywał się przed aresztowaniem przez Austriaków i Ukraińców w jednym z dworów w Małopolsce wschodniej. Aresztowany przez Ukraińców galicyjskich, został internowany w Tarnopolu. Wstąpił do POW w Stanisławowie i tam rozbrajał Ukraińców. Wkrótce potem wrócił do Warszawy na stanowisko cywilne redaktora; od 1919 r. (być może także od 1917 do lutego 1918, tj. do zawieszenia pisma) był

---

²² J. Reychman, M. Tyrowicz, *Gralewski (Grala, Gralak) Mateusz*, [w:] PSB, t. 8, Wrocław [i in.] 1959–1960, s. 540–541.

²³ S. Kieniewicz, *Janowski Józef Kajetan*, [w:] PSB, t. 10, Wrocław [i in.] 1962–1964, s. 567–568.

redaktorem wydawanego w Warszawie „Przeglądu Światowego”. Wobec zagrożenia bolszewickiego, 25 lipca 1920 r. wstąpił ochotniczo do Wojska Polskiego, gdzie przydzielono go do Baonu Zapasowego Wojsk Wartowniczych nr III w Kielcach jako referenta oświatowego w stopniu podporucznika. Po demobilizacji zajął się pracą literacką i dziennikarską. Wygłaszał odczyty, np. w 1927 r. w 16 miastach Polski *przy zawsze przepętnionych salach* (jak sam pisał), wygłosił odczyt *Tajemnice mężatek. Studium psychologiczne*. Wrócił też do redagowania „Przeglądu Światowego”, co czynił ze zmiennym powodzeniem: w 1926 r. wydawanie pisma zawieszono z powodu kłopotów finansowych, wznowiono je w 1928 r., lecz ok. 1931 tytuł ostatecznie upadł. Pogłębiało to kłopoty finansowe Gralewskiego, który finansował tę gazetę oraz książki wydawane w ramach „Biblioteki Przeglądu Światowego”, ponadto bezinteresownie zasilął tysiącami książek świetlice żołnierskie. Nadal pracował jako dziennikarz, zajmował się również malarstwem. W 1932 r. pisano o nim: *jest zamiłowanym grafomanem. Mógłby być użyty w pracach prasowych. (...) jest w wielkim niedostatku, na pomoc zasługuje*. Zapożyczał się, m.in. w Związku Legionistów; w grudniu 1937 r. pisał: *jestem w przeddzień eksmisji, chodzę w pożyczonym ubraniu, bielizna się strzępi – i śmieję się choćby przez łzy, ale humor jest dewizą Legionisty*. Od 1931 r. przez dłuższy czas bawił poza Warszawą z odczytami, w latach 1932–1933 przebywał w Mikołajowie nad Dniestrem, następnie wrócił do stolicy. Ogłosił drukiem szereg swych prac (głównie poetyckich), m.in. *Melodye Duszy. Poezye* (Lwów 1909), *Ironja śmierci, Nowelle* (Lwów–Warszawa 1910), *Legends o kwiatach. (Na podstawie źródeł arabskich, starogreckich i chrześcijańskich.)* (Kraków 1912), *Pieśni Legionów Polskich 1914–1915* (Kraków 1915), *Pean wojenny. Poezje (księga II-ga)* (Lublin 1916), *500 zagadek i tyleż rozwiązań. Nakład drugi. Ułożył i zebrał z pałaców i chat Stefan Gralewski* (Warszawa 1931), *Do mojej kochanki. Poezje* (Warszawa 1932). W 1933 r. został odznaczony Krzyżem Niepodległości. Nie są znane jego wojenne i powojenne losy. Zmarł być może w 1956 r. Miał żonę Emilię i syna Zbigniewa Mariana (referenta prasowego Komendy Grodzkiej Związku Strzeleckiego we Lwowie)²⁴.

Dokumenty 1 i 3 to oryginalne rękopisy pism, podpisanych przez Stefana Gralewskiego i przekazanych do komisariatu w Końskich, zaś

---

²⁴ M. Medyński, *Gralewski Stefan*, [w:] *Skarżyski słownik biograficzny*, Skarżysko-Kamienna 2008, s. 84-85 (tam dalsza literatura).

dokument 4 to również oryginalny raport Henryka Godlewskiego, stanowiący załącznik do raportu z 5 lutego 1917 r.

Publikowane dokumenty przechowywane są w Archiwum Państwowym w Kielcach, w zespole Okręgowy Inspektorat Werbunkowy w Radomiu (zespół nr 1188, sygn. 2). W pliku tworzącym jednostkę znajdują się raporty z obszaru właściwości Komisariatu Obwodowego w Końskich, czyli, poza raportami z Kamiennej, także raporty sekcji: Przedbórz, Radoszyce, Szydłowiec, Gowarczów i Miedzierza, a także karty służbowe komendantów sekcji Końskie, Radoszyce, Rączki i Stąporków. Daty graniczne jednostki to lata 1916–1917.

Procentowy stan zachowania meldunków jest daleki od kompletności. Pozostały tylko trzy raporty dekadowe (brak raportu z ok. 26 stycznia oraz raportów dotyczących okresu po 5 lutego 1917 r.) oraz jeden raport dodatkowy z gminy Niekłań (nie wiadomo, czy istniały załączniki do niezachowanych raportów dekadowych). Warte są one jednak publikacji, albowiem pokazują początkowy okres działalności gminnej placówki werbunkowej, a także obraz Kamiennej widziany oczyma człowieka inteligentnego i ideowego, uformowanego jednak w zupełnie odmiennych (galicyjskich) realiach.

Zdecydowano się na pozostawienie tekstu wszystkich meldunków bez ingerencji językowych – przekazanie czytelnikom oryginalnej polszczyzny, jaką posługiwali się prowadzący werbunek żołnierze, może być pomocne przy próbach ich charakterystyki.

[dokument 1:]

Kamienna dn. 6. I 1917

Raport № 1.

Komendant sierż. Stefan Gralewski

Podkomendni:

Kamienna Papiński st. żołnierz²⁵

---

²⁵ Józef Papiński, ur. 1898, służył w VI batalionie 2. komp. I Brygady Legionów Polskich w stopniu st. szereg., od 14 III 1916 r. w szpitalu twierdzy nr 4 Kraków. Jako rekonwalescent przydzielony do służby werbunkowej. *VI lista strat Legionów Polskich, Piotrków 1916*, s. 14; *Raporty i korespondencja oficerów werbunkowych Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego 1915-1916. Ziemia radomska*, Kielce 2007, s. 15, 25-27.

Szpak żołnierz²⁶
Duraczów²⁷ Pszczoła?? [żołnierz]
Borkowski [żołnierz]
Bliżyn²⁸ Połatajko [żołnierz]
Dziobak [żołnierz]²⁹
Niekań³⁰ Godlewski [żołnierz]³¹
Piskorski [żołnierz]

---

²⁶ Stanisław Szpak, ur. 1894, uczeń kamieniarski, później artysta kamieniarz. Służył w 1. komp. II pułku piechoty II Brygady Legionów Polskich od 8 VIII 1914 r. do 21 VI 1916 r. w stopniu szereg., walczył m.in. pod Tarnawicą (Tarnowicą) Leśną, Nazawizowem, Mołotkowem, Sokołówką, Krzyworównią, Tiuszką, Kirlibabą, Mołdową (Moldawą), Łopuszną, Bratyszowem (Bratyszewem), Niezwiskami, Tłumaczem, Gruszką, Bortnikami, Jezierzanami, Samuszynem, Samokrynicznym Pasem, Bałamutówką, Mamajestie (9 VI 1915 r. ranny), Łużanami, linią Prutu, Lissowem, Bielgowem, Czartoryskim, Galuzją, Gruziatynem (20 VI 1916 r. poważnie ranny). Jako inwalida przeniesiony do służby werbunkowej. 22 VIII 1917 r. komisja superrewizyjna w Lublinie uznała go za inwalidę zdolnego do służby bez broni, przyznając mu pensję inwalidy i dodatek za zranienie. Przydzielony do 1. komp. 6 pp. *Lista strat Legionu Polskiego. Od 1 maja do 1 lipca 1915*, Piotrków 1915, s. 30; *VII lista strat Legionów Polskich*, Piotrków 1916, s. 21; *Verzeichnis über die zur Allerhöchstigen Auszeichnung beantragten Offiziere und Mannschaften des 2. Infanterieregiments P.L.*, pismo z 30 VII 1916. CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.94, s. 25, poz. 121; Pismo Komisariatu Werbunkowego Wojska Polskiego w Końskich z 4 IV 1917, CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.101, s 189; *Wykaz Legionistów Polskich 1914-1918*, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, <http://mjp.najlepszemedia.pl/wykaz-legionistow/wykaz/legionista/szpak-5> (dostęp 18 II 2015).

²⁷ Duraczów – wieś, obecnie w pow. koneckim, gm. Stąporków.

²⁸ Bliżyn – wieś, obecnie w pow. skarżyskim, siedziba gminy.

²⁹ Być może Jan Dziobak, ur. 1891, wyzn. greckokatolickie, rolnik. Posługiwał się też pseudonimem „Michał Pylypczuk-Michajło”. Służył w 1. pułku ułanów Legionów Polskich w stopniu szereg. (ułana), 1 X 1916 r. u był do szpitala. Jako rekonwalescent przydzielony do służby werbunkowej. *Spis Oficerów i żołnierzy pozostających w stanie wyżywienia w dniu 9 listop. 1916 r.*, CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.3, s. 537, poz. 151; *Lista oficerów, podof. i żołnierzy, znajdujących się 10.XII.1916 poza pułkiem*, CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.64, s 116; *Wykaz Legionistów Polskich 1914-1918*, Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku, <http://mjp.najlepszemedia.pl/wykaz-legionistow/wykaz/legionista/dziobak> (dostęp 18 II 2015).

³⁰ Niekań Wielki – wieś, obecnie w pow. koneckim, gm. Stąporków.

³¹ Henryk Godlewski, służył w 1. pułku artylerii I Brygady Legionów Polskich w stopniu szereg., w polu od 13 I 1916 r. (nad Styrem i Stochodem) do 2 X 1916 r., później chorował. Jako rekonwalescent przydzielony do służby werbunkowej. *Spis Oficerów i żołnierzy pozostających w stanie wyżywienia w dniu 9 listop. 1916 r.*, CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.3, s. 539, poz. 192; Pismo Komisariatu Werbunkowego Wojska Polskiego w Końskich z 4 IV 1917, CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.101, s 189.

Ogólny stan ludzi = gciu.

Urządowy przyjazd sierż. St. Gralewskiego do Kamiennej nastąpił dnia 290 stycznia 1917 r. o godz 9⁴⁵ wieczorem celem objęcia posterunku w wyż wymienionej miejscowości.

Dn. 390 stycznia skontrolowałem u podwładnych mi żołnierzy legitymacje, jako też meldowanie tychże w żandarmerji austr. Tegoż dnia po urzędzeniu biura, dostarczeniu pościeli i drzewa opałowego, co pomimo wielkie trudności, uzyskałem, złożyłem urzędową wizytę burmistrzowi Kamiennej jakoteż na dzień następny w Komendzie posterunku austriackiej Żandarmerji i w ciągu dalszym gronu inteligencji miejscowej.

Będąc w gminie, zwróciłem uwagę na wysyłanie meldunków punktualne, a dotyczące postępów werbunku do armji polskiej.

Z pobytu mego począwszy od 3 do 5go b.m. włącznie, melduję następujące spostrzeżenie.

Ludność w przeważnej części rusofilska, reszta zajmująca się mało polityką. Proboszcz miejscowy³² dzierżący ster wszystkich przedsięwzięciach (nawet prezes teatru...) ma być – według opowiadania ludzi miejscowych, sfanatyzowanym moskalofilem. Począłem rozwijać tu akcję wobec takich stosunków powolną, lecz stanowczą. Bez względu na wszelkie przeszkody, postanowiłem urządzić w Kamiennej obchód „22 stycznia”³³. W projekcie mam założenie herbaciarni dla żołnierzy WPolskich przez panie, jakoteż kwatery dla przejeżdżających żołnierzy (Wojsk Polskich). Po skontrolowaniu narazie nie dało się wykryć ani w Bliżynie ani w Niektaniu nadużyć rekwizycyjnych. Ludność jednakże włościańska uskarża się tylko na władze okupacyjne, że „dając wolną Polskę, trzymają

---

³² Ks. Kazimierz Sykulski (1882-1941), od VII 1913 proboszcz parafii Bzin (obejmującej osadę Kamienna). Współtwórca w 1914 r. (po opuszczeniu Kamiennej przez Rosjan) Komitetu Obywatelskiego, stanowiącego namiastkę władz polskich w osadzie, prowadził działalność aprowizacyjną, charytatywną, komunalną; inicjator powołania i przewodniczący Komisji Dobroczynności i Komisji Szkolnej, która doprowadziła do zorganizowania szkółek ludowych oraz Progimnazjum Filologicznego w Kamiennej (szkoła ta rozpoczęła działalność 1 X 1915 r., a ks. Sykulski został pierwszym jej dyrektorem; 18 IV 1917 r. uzyskał też zgodę władz okupacyjnych na przekształcenie tej szkoły w 8-klasowe gimnazjum). Ks. Sykulski 10 III 1917 r. został przeniesiony do parafii w Policznej. Poseł do Sejmu Ustawodawczego, ochotnik w wojnie polsko-bolszewickiej. Najdłużej (1929-1941) pracował w parafii Końskie. Po wybuchu II wojny światowej pomagał jej ofiarom, m.in. organizując komitety pomocy. Kilkakrotnie aresztowany przez Niemców, wreszcie osadzony w obozie Auschwitz, rozstrzelany 11 XII 1941 r. W 1999 r. beatyfikowany. Szerzej: *Życie, dzieło, męczeństwo ks. Kazimierza Sykulskiego*, Skarżysko-Kamienna 1999, passim.

³³ Rocznica wybuchu powstania styczniowego.

*dzieci nasze dotychczas w niewoli*³⁴. Zarzut wspomniany postarałem im się wytłumaczyć. Włościanie Bliżyna żalą się również na Austriaków, że ze wsi powyższej zabierano tamże robotnika przymusowo i wywożono z ojcowizny za granicę Polski.

Na pierwsze wezwanie wstąpienia do armji polskiej, o ile wśród krótkiego pobytu mogłem się zorientować, stanie ludzi około 40.

Wydałem zlecenie podkomendnym mi żołnierzom by czas zimowy wyżytkiwali w chatach, budząc lud do narodowego życia.

Stefan Gralewski

Komendant posterunku

(na piśmie prezentata: „Komisaryat Werbunkowy Wojska Polskiego w Końskich / L” uzup. piórem „pr. 20 dnia 6/I 1917.”)

[dokument 2:]

Kamienna dn. 16. I. 1917.

Raport Nr 2gi.

Komendant sierż: Stefan Gralewski

Podkomendni:

Kamienna Szpak S. żołnierz

Duraczów Przerada [żołnierz]³⁵

Borkowski [żołnierz]

Bliżyn Pałatajko [żołnierz]

Niekłań Godlewski [żołnierz]

Piskorski [żołnierz]

---

³⁴ Mowa o Polakach powołanych do armii rosyjskiej, przetrzymywanych w obozach jenieckich.

³⁵ Józef Przerada, służył w 2. komp. 1. pułku piechoty Legionów Polskich w stopniu szereg. od 26 VIII 1914 r. do 27 VII 1916 r., biorąc udział w walkach nad Nidą, pod Kamieńcem (2 razy), nad Pokrzywianką, pod Łopatnem, Górowem [?], Przepiórowem, Ożarowem, Tarłowem, nad Wyżnianką (2 razy), Urzędówką, Radawczykiem, Ciemięgą, Jastkowem, Wieprzem, Oszczepalinem, Wysokim Litewskim, Kowlem, Styrem, Jabłonką, Kolkami, Kukłami i Miedwieżami. Jako rekonwalescent przydzielony do służby werbunkowej. *Spis Oficerów i żołnierzy pozostających w stanie wyżywienia w dniu 9 listop. 1916 r.*, CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.3, s. 557, poz. 559; Pismo Komisariatu Werbunkowego Wojska Polskiego w Końskich z 4 IV 1917, CAW, KL-DPKP, sygn. I.120.1.101, s. 186. Być może tożsamy z Józefem Przeradą z 1. Dywizji Grenadierów Wojska Polskiego we Francji (w okresie II wojny światowej), zm. w VI 1940 r. i pochowanym na cmentarzu w Dieuze. *Gazeta Beskid, Les soldats polonais de la dernière guerre inhumés en France*, <http://www.beskid.com/base/note.php?id=725target=> (dostęp 18 II 2015).

Ogólny stan ludzi po dzień 15tego I 1917 był = 9

Obecny [stan ludzi] od dnia 16[tego I 1917] jest = 7miu wobec odmaszerowania ze swych posterunków, a mianowicie ż. Papińskiego z Kamiennej³⁶ i żoł. Dziobaka z Bliżyna.

W Kamiennej mimo przeszkody mi czynione, odbędzie się Wieczór muzykalno-wokalny ku uczczeniu bohaterów walki o wolność w 1863-4 r. Korzenie rusofilizmu zapuszczone nawet i w młodzież polską, staram się usuwać. Wspomniana młodzież jakkolwiek początkowo z niedowierzaniem, zaczyna posterunek Wojsk Polskich coraz to liczniej odwiedzać. Zachowanie się gminy miejscowej w Kamiennej, pozostawia wiele do życzenia, a jako przykład podaję fakt, że od dn. 4tego do dzień 15 stycznia b.r. z trudem udało mi się i to (po przesłaniu do gminy ultimatum) 16 stycznia wydostać żądanych rzeczy część, a należących się żołnierzowi na posterunku wskazanym.

W Bliżynie są w pełni przygotowania do obchodu styczniowego. Ludność okolic względnie przyjazna, jednakże z rezerwą.

W Janowie³⁷ stanowisko ludności wiejskiej jest niezwykle sprytne i poniekąd ciekawe. Po gościnnem przyjęciu żołnierzy i pochlebstwach dla tychże, podczas nieobecności następnie żołnierzy polskich, starają się chłopci miejscowi między sobą rozsiewać plotki na niekorzyść Wojsk Polskich.

W Koziej Woli³⁸ chłopci usposobieni dla naszej sprawy pomyślnie.

We wsiach Luta i Mokra³⁹ wobec ciemnoty tamże panującej, poleciłem żołnierzom odnośnych posterunków, by wioski te odwiedzać często i budzić ich dusze do poczucia narodowego.

Żołnierza Godlewskiego z Niektania za samowol. wyjazd do Końskich i niedostarczanie mi swoich czynności w powierzonym mu obwodzie, przedstawiam go do raportu w Komisarjacie Wojsk Polskich w Końskich.

Stefan Gralewski

sierż.

Kom. posterunku

(na piśmie prezentata: „Komisaryat Werbunkowy Wojska Polskiego w Końskich / L ” uzup. piórem „prot. 97 dnia 17/I. 917”)

---

³⁶ Józef Papiński został przeniesiony na stanowisko komendanta posterunku werbunkowego Wojska Polskiego w Górach Mokrych.

³⁷ Janów – wieś, obecnie w pow. koneckim, gm. Stąporków.

³⁸ Kozia Wola – wieś, obecnie w pow. koneckim, gm. Stąporków.

³⁹ Luta, Mokra – wsie, obecnie w pow. koneckim, gm. Stąporków.

[dokument 3:]

Kamienna-Skarżysko 5, lutego 1917.

Raport № 4ty.

Sierż: Stefan Gralewski Komendant posterunku melduje:

Stan ludzi w jego obwodzie:

Kamienna { Stanisław Szpak żołnierz

Bliżyn { M. Pałatajko

Niekląt Henryk Godlewski

[...] Piskorski⁴⁰

Duraczów { z dn 31. stycznia vacat

Ogólny stan ludzi = 5

Od stycznia po dzień dzisiejszego raportu zredukowano liczbę w moim obwodzie z 9 ludzi na 5ciu.

Kamienna.

Walkę z rusofilstwem przeprowadzam tu w ciągu dalszym. Afisze wszystkie p.t. „Polacy!” zostały po wylepieniu w przeciągu 2 godzin przez niewyśledzonych sprawców doszczętnie zdarte. Upraszam usilnie by afisze, (które mogłyby być w drukarni miejscowej), z zachęceniem i wezwaniem pod broń doręczyć mi w ilości co najmniej 100 egzemplarzy. Niedawno założona Liga Kobiet⁴¹ rozpoczęła tu ruchliwą działalność. W krótkim czasie odbędzie się inauguracyjne przedstawienie (17.II.b.m.)

---

⁴⁰ Być może Stefan Piskorski, ur. 1896, służył w 6. pułku II bat. 6 komp. Legionów Polskich, od 9 III 1916 r. w szpitalu twierdzy nr 4 Kraków. *VI lista strat Legionów Polskich, Piotrków 1916*, s. 14.

⁴¹ Liga Kobiet Pogotowia Wojennego (LKPW) powstała w 1913 r. w Warszawie w celu wspierania ruchu strzeleckiego. Po wybuchu I wojny światowej rozszerzyła działalność na cały obszar Królestwa okupowany przez państwa centralne, organizując pomoc dla Legionów Polskich. 6 VIII 1916 r. została zalegalizowana rozporządzeniem c. i k. Generalnego Gubernatora, a jej działalność w zakresie popierania Legionów postawiono pod nadzorem DW NKN. Na stosunku LKPW do werbunku ciążył konflikt tej organizacji z DW NKN i jej coraz bliższa współpraca z Centralnym Komitetem Narodowym (CKN), sformalizowana akcesem Ligi do CKN na zjeździe piotrkowskim 25 VIII 1916 r. Spowodowało to rozłam w LKPW i faktyczne działanie dwóch organizacji pod tą nazwą: przyłączonej do CKN i wspierającej POW (tzw. Liga Kobiet CKN), i nadal współdziałającej z DW NKN (zwaną dalej LKPW). Wygląda na to, że w Kamiennej działała ta druga Liga. Szerzej o LKPW: *Okólnik poufny do pp. oficerów werbunkowych w sprawie Ligi Kobiet P.W.*, Piotrków 1916; J. Dufrat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2002; J. Z. Pająk, *Liga Kobiet Polskich Pogotowia Wojennego wobec sporów w obozie aktywistycznym (sierpień 1915 – sierpień 1916)*, „Kieleckie Studia Historyczne” 15, 1999, s. 79–94.

w którym udział wezmą także legioniści – część dochodu przeznaczona będzie na inwalidów – legionistów, część druga na bieliznę dla żołnierzy wojsk polskich.

Korpusy⁴². Żołnierz Henryk Godlewski przydzielony mi do służby werbunkowej zdał mi raport pisemny, a który załączam o orgjach żandarmerji austriackiej, jakich się ci dopuszczają na ubogiej ludności. Z mej strony dodaję, iż żandarmi przychodzą do gminy Niektań z gminy Duraczów o których raport Godlewskiego podaję.

Niektań. W najbliższą niedzielę odbędzie się tu „wieczór humoru i śmiechu”, w którym udział wezmą legioniści. Zarządziłem to w celach następujących: 1) „Zciągnięcie” chłopów a po przedstawieniu pogadanka o wojsku polskim, o którym to chłop słyszeć nie chce⁴³ 2) Zebranie ewentualnego dochodu na inwalidów legionowych, ewentualnie przestanie kwoty do rozporządzenia Komisarjatu Wojsk Polskich w Końskich.

Bliżyn. Miejscowa młodzież w liczbie około 15tu chętna do wojska polskiego, udała się „na robotę” jeszcze około 10 stycznia do fabryki w Austrii. Stosując się do rozkazu, nie wysyłałem ich do Końskich, narażenie nie zgłosił się żaden.

Prośby: Wobec rusofilskich prądów rozwijanych przez ludzi złej woli, walczę tu z wielu przeciwnościami. Pomimo, że posterunek mój należy według opinii znawców do najwięcej rusofilskich, miałem mało do pomocy ludzi, od stycznia po dzień dzisiejszy odeszło znowu na rozkaz czterech.

W takich warunkach praca nie stanie się tak owocną, jakąbym pragnął osiągnąć dla Komisarjatu Wojsk Polskich w Końskich. Upraszam wobec tego usilnie, o dostarczenie mi choćby kilku ludzi, celem rozpoczęcia energicznej akcji w ruchu werbunkowym.

Sierż. Stefan Gralewski

Kom. poster. w Kamiennej

(na piśmie prezentata: „Komisaryat Werbunkowy Wojska Polskiego w Końskich / L” uzup. piórem „pr. 166 dnia 5/II 917.”)

---

⁴² Błąd – winno być „Koprusa”. Koprusa – wieś, obecnie dzielnica Stąporkowa, pow. konecki.

⁴³ Stosunek chłopów do werbunku był zdecydowanie negatywny. Wynikało to z jednej strony z obawy przed powrotem Rosjan (a niejednokrotnie z nadziei na ich powrót), z drugiej zaś było uwarunkowane tym, że to właśnie ludność wiejska była najmocniej dotknięta plagą austriackich rekwizycji (oficjalnych i samowolnych), co podsycało jej nienawiść do okupantów i tworzonego pod ich egidą wojska.

[dokument 4:]

Raport dodatkowy:

Z gminy Niektań.

Posterunek. H. Godlewski i Piskorski.

Henryk Godlewski meldóje posłusznie, z będąc we wsi Koprusy dowiedziałem się, że żandarmeryja z gminy Duraczów robią nadużycia w gminie Niektań czyli w Koprusy. Żandarmi przyśli do sklepu Pani Rospany i zażądali pół fonta kawy pani Rospara prosiła ich aby były łaskawi polyczyć sami ponieważ niewiedziała w jakiej cenie są korony żandarm polyczył za font i zapłacił pani Rospara pieniądze schowała do kasy po chwili przyśli pijani i zamknęły sklep w trakcie tego kiedy gospodyni nie było na drugi dzień pani Rospara zwróciła pieniądze z powrotem które żandarm zapłacił za dużo za pół fonta.

Po chwili przysłali pozew oznajmiający 50 koron kary za przekroczenie cen maksymalnych czem się zajęłem i staram się ją uwolnić od tej kary.

Żandarmi gminy Duraczów powiedzieli że wprost głodem umorzą wieś Koprusę niedadzą nigdzie nic kupić bo gdy ktury człowiek będzie co prznosił to mu odbierzą natychmiast.

27/I 1917 rok

H. Godlewski

(na piśmie prezentata: „Komisaryat Werbunkowy Wojska Polskiego w Końskich / L” uzup. piórem „pr. 167 dnia 5/II 917.”)

**Reports by the recruiting officer
of Kamienna division from 1917
(Circuit Police Station in Końskie of the District
Recruiting Inspectorate in Radom)**

In May 1915, the armies of the Central Powers managed to defeat and oust the Russians from Kamienna. The area of the former government-district of Radom found itself under the Austro-Hungarian occupation and since 1 September 1915, it was included in the General Army Government in Poland (Militärgeneralgouvernement in Polen).

The recruitment process for the Polish Legions within the area of the Kingdom of Poland (Russisch-Polen) occupied by the Austro-Hungary was initiated as early as January 1915. It was supervised by the Supreme National Committee, the Department of the Army. The recruitment action continued, including minor organizational changes, till November 1916, that is till the proclamation of the Polish Kingdom by the two Emperors (5th November) and the announcement of the Polish Army (Polnische Wehrmacht) conscription on 16 November 1916. Such prompt decisions clearly proved the Central Powers' willingness to subsidize their loss-encountering armies with the conscripts from the Kingdom of Poland to fight against the Russians. The Polish Army was to be supervised by the Germans and trained by the Austro-Hungarians.

The recruitment process within the area of the former government-district of Radom was initiated by the order number 1 issued on 1 December 1916 by col. Franciszek Boczarski, the recruitment inspector of the Polish Army in Radom. The district included the following circuit police stations: Dąbrowa, Końskie, Kozienice, Opatów, Opoczno, Piotrków, Radom, Radomsko, Sandomierz and Wierzbnik.

Key words: Polish Legions, WWI, Końskie, Kamienna, recruitment.

Materiały

Krzysztof Skupieński
Lublin

Przesłanki i uzasadnienie nowego herbu dla Skarżyska-Kamiennej¹

Główną trudnością, z którą musi się zmierzyć chyba każdy, kto podejmie próbę kreacji nowego herbu dla miasta Skarżysko-Kamienna, jest pokusa, by w projekcie ogarnąć jak najwięcej spośród wątków, z których splata się tak miejscowa tradycja historyczna, jak i współczesność. Wynika to przede wszystkim stąd, że samo miasto ma metrykę

---

¹ Tekst ten powstał w 1998 r. na prośbę ówczesnego prezydenta miasta Skarżyska-Kamiennej dra Sylwestra Miernika. Pozostawiam go w kształcie niezmiennym, dodając w tym przypisie jedynie poniższe uzupełnienia. Kamiennej nie było wśród 104 miast polskich, którym w latach 1936–39 zarządzeniem MSW zatwierdzono herby w konsekwencji opublikowane w Monitorze Polskim. Istniejący herb Skarżyska-Kamiennej, opracowany w czasach PRL, uznałem za skrajnie nie odpowiadający wymaganiom sztuki heraldycznej. Dotyczy to także wyobrażenia napieczętnego umieszczonego ponoć na pieczęci miejskiej z 1931 r. (dwa młoty i snop zboża, albo może piec hutniczy? – http://pl.wikipedia.org/wiki/Herb_Skarżyska-Kamiennej – dostęp 15.12.2014) W tej sytuacji należało opracować projekt herbu od nowa. Jego koncepcja nie została jednak zrealizowana, a z tego co wiem, nie jest też szerzej znana opinii publicznej. Warto więc opublikować tekst z 1998 r. Pozwoli to poddać go pod szeroką dyskusję, jak sugerowałem to Panu Prezydentowi, przesyłając koncepcję nowego herbu. Był do niej dołączony opracowany wstępnie projekt plastyczny wykonany przez Dariusza Dessauera (1960–2005), znanego grafika, adiunkta na Wydziale Artystycznym UMCS, twórcy wielu herbów samorządowych – np. Białej Podlaskiej, czy urzędowej wersji herbu Lublina. Trzeba przy tym wziąć pod uwagę, że od 2000 r. przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych działa Komisja Heraldyczna opiniująca herby samorządowe,

zaledwie dwudziestowieczną, gdy tymczasem miejscowości, które weszły w jego skład, posiadają własne, różnorodne i często sięgające średniowiecza dzieje, pełne specyficznych faktów i zjawisk. Jak wiadomo, chodzi tu o wsie: Bzin, Bzinek, Rejów, Młodzawy, a także Kamienną, Milicę oraz przysiółki Szczepanowo i Posadaj. W ciągu wieków należały one do rozmaitych właścicieli – wchodząc głównie w skład posiadłości cystersów wąchockich i rodzinnych Szydłowieckich, ale też Modrzewskich, Porebskich, Sapiehów i innych, nie wspominając już o przynależności niektórych z nich w średniowieczu do dóbr książęcych, a w XIX w. – rządowych.

Kamienna, która w 1923 r. dała nazwę miastu, nie jest ani najstarszą z tych miejscowości, ani też przez znaczną część dziejów nie wyrosła ponad nie znaczeniem. Dodatkowa komplikacja wynika stąd, że pierwszy człon dzisiejszej nazwy miasta, czyli Skarżysko, znalazł się tutaj nie wskutek włączenia wsi o tej nazwie w granice miasta, lecz dlatego, że taką nazwę nosiła położona tu stacja kolejowa. Miejscowości, od których wzięła swe miano, czyli Skarżysko Kościelne i Skarżysko Książęce², do dziś stanowi odrębną wieś.

W tym dość złożonym materiale historycznym trudno, na pierwszy rzut oka, wskazać na jakiś jeden wspólny motyw ideowy, który po przetworzeniu na język symboliki heraldycznej, dałby podstawę do ustanowienia głównego elementu projektowanego herbu. Łatwiejsza do opracowania może się wydawać koncepcja, aby sięgnąć do herbu złożonego, którego zawikłana budowa formalna mogłaby stanowić swoisty ekwiwalent stopnia skomplikowania dziejów miasta.

---

co stanowi następnie podstawę decyzji ministra. Herby takie muszą odpowiadać zasadom heraldyki i weksylologii, jak również pozostawać w zgodzie z miejscową tradycją historyczną. Moim zdaniem koncepcja herbu Skarżyska-Kamiennej z 1998 r. spełnia te wymagania. Jeśli zyskałaby akceptację społeczności miasta, należałoby podjąć decyzję w sprawie wyboru spośród ówczesnych dwóch wariantów herbu, a następnie znaleźć dobrego plastyka, biegłego w *ars heraldica*, który ostatecznie nadałby graficzny kształt tamtemu projektowi. Na zakończenie pozwolę sobie na osobistą uwagę. Opracowałem koncepcję niemałej liczby tworzonych od nowa herbów samorządowych. Jednak koncepcja herbu Skarżyska-Kamiennej z 1998 r. daje mi do dziś wiele satysfakcji. W moim odczuciu to może być herb, którym mieszkańcy miasta będą mogli szczyścić się nie tylko w świętokrzyskiem – bliskim mojemu sercu. Śmiało będzie można go umieścić wśród pięknych polskich herbów miejskich o wielowiekowej tradycji.

² Skarżysko Książęce znajduje się obecnie w granicach Skarżyska-Kamiennej.

Taką też chęć wyraźnie daje się też dostrzec w projekcie herbu sygnowanym przez „Studio Dekorum”. Rozpatrzenie tej całkiem kompetentnie pomyślanej koncepcji heraldycznej powinno nam zarazem pozwolić na lepsze dostrzeżenie trudności stojących na naszej drodze.

W tarczy czwórdzielnej w krzyż widzimy tu najpierw godło herbu Gryf, które ma przypominać biskupa krakowskiego Gedkę, fundatora opactwa wąchockiego. Potem – błękitną sfalowaną wstęgę w skos na srebrnym polu mającą obrazować płynącą przez miasto rzekę Kamienną, która stanowiła też siłę napędową maszyn Zagłębia Staropolskiego, a zarazem dała nazwę miejscowości. Dalej – sześć czerwonych wrzecionowatych kształtów w srebrnym polu jakoby symbolizujących płomienie pieców hutniczych tegoż Zagłębia, a zarazem wskazujących swą liczbą na sześć miejscowości, które weszły w skład dzisiejszego miasta. Kolejne pole zajmuje godło herbu Odrowąż, którym pieczętowali się Szydłowieccy – rodzina posiadająca włości w rejonie Skarżyska-Kamiennej. Wreszcie w tarczy sercowej w błękitnym polu widzimy ukoronowany monogram maryjny złoty przypominający „ogłoszenie Matki Bożej Ostrobramskiej Patronką Miasta”.

Jak widać, wymienione tu wątki – z wyjątkiem ostatniego – są zaczerpnięte z przeszłości terenów składających się na obszar dzisiejszego miasta, choć oczywiście motywy rzeki i tradycji przemysłowej odsyłają zarazem do współczesności. Istotnie, jak już była mowa, należy się pogodzić z tym, że w przypadku komponowania herbu Skarżyska-Kamiennej taka wielość wątków treściowych wydaje się nie do uniknięcia. Jednak owa polifonia ideowa nie powinna się przekładać na tak daleko posuniętą złożoność formy herbu, z jaką mamy do czynienia w przypadku omawianej propozycji. W tradycjach polskiej heraldyki miejskiej, której kanony należy zachowywać przy tworzeniu nowych projektów, nie leżało przecież stosowanie herbu złożonego. Choć jest on nierzadki w herbach miast np. śląskich, czy też pomorskich, jednak właściwie nie występuje na ziemiach Polski centralnej. Przejawiająca się w tym klasyczna prostota herbów polskich miast stanowi wartość, która sama w sobie godna jest zachowania.

Zauważmy przy tym, że herb czwórdzielny z tarczą sercową, jaki widzimy w projekcie, jest konstrukcją, którą byłoby bardzo trudno stosować we wszelkich pomniejszych. Wizerunek herbu na papierze urzędowym, czy wizytówce, stałby się zdecydowanie nieczytelny – np. przy wysokości całej tarczy ok. 2 cm tarczka z monogramem

maryjnym miałyby mniej niż 0,5 cm, a zatem litery „A R I A” musiałyby być wielkości mniejszej od milimetra, co pozwala wątpić w możliwość ich odcyfrowania.

W tej sytuacji drugorzędne wydają się inne zastrzeżenia dotyczące treści herbu, jak np. to, że przynależność biskupa Gedki do Gryfitów bywa w literaturze kwestionowana i niektórzy badacze łączą go z Powałami. Zaś sam wizerunek herbu Gryf pojawia się dopiero w XIV w. i raczej wątpliwe, by posługiwał się nim interesujący nas biskup już w XII w. Trudno uważać, że Gryf będzie całkiem jednoznacznie kojarzony z klasztorem w Wąchocku. Widok tego godła może wszak równie dobrze kierować myśli nieorientowanego w dziejach regionu odbiorcy ku rodowi Gryfitów. Już lepiej byłoby się tu chyba posłużyć herbem zakonu cystersów. Dodajmy, że godło herbu Gryf widnieje w herbie Miechowa odsyłając do rodu założycieli miasta. Inne uwagi wywołuje też forma niektórych przedmiotów heraldycznych. Zwłaszcza kształt godła, mającego wyobrażać płomienie, wydaje się mało rozpoznawalny i mogący wywoływać u odbiorcy dość dowolne asocjacje, niekoniecznie z ogniem (choć coś bardzo podobnego widzimy np. w herbie Ożarowa Mazowieckiego, który z omawianym tu projektem łączy też sposób podziału tarczy). W projekcie graficznym herbu Skarżyska-Kamiennej niezbyt korzystne wrażenie wywołuje też to, że godła nie wypełniają swych pól. W efekcie znaczna część ich przestrzeni dosłownie wieje pustką.

Z powyższego przykładu wynika, że komplikowanie formy herbu nie stanowi w przypadku Skarżyska-Kamiennej drogi godnej zalecenia. Dodatkowy argument na rzecz tej tezy zyskamy rozpatrując też inny przykład, a mianowicie obecnie używany herb miasta. Uniknięto tu podziałów tarczy, natomiast zastosowano złożenie godła.

W jednym przedmiocie heraldycznym mamy połączone: skrzydlate koło symbolizujące rolę, jaką w rozwoju miasta odegrało usytuowanie tu węzła kolejowego, łyżkę odlewniczą przywołującą znaczenie zakładów metalurgicznych, a także pół koła zębatego wskazujące na przemysł mechaniczny. Od razu zauważmy, że był to znak, który w sposób tak banalny czerpał z repertuaru emblematyki charakterystycznej dla ideologii władającej Polską od 1944 r., że konieczne okazało się uzupełnienie go literami inicjalnymi nazwy miasta, aby nie mylić go z wieloma innymi herbami podobnie nawiązującymi do dziejowej roli klasy robotniczej. Już samo użycie znaków pisma wystarcza,

aby w myśl reguła „ars heraldica” (sztuki heraldycznej) herb ten uznać za niezbyt poprawny. Dość niezgrabna konstrukcja godła wywołuje na tyle silne skojarzenia głównie z symboliką socrealistycznej natury, że niweczy tkwiące w niej potencjalnie odesłania do historii Zagłębia Staropolskiego. Zarazem można chyba uznać, że herb ten zniechęca do wyboru tej drogi kreacji nowego herbu, która miałaby się ograniczać jedynie do czerpania ze współczesności, a w najlepszym przypadku – z historii najnowszej Skarżyska-Kamiennej.

W świetle powyższych uwag widać, że komplikowanie formy tarczy, czy też godła nie jest dobrym sposobem na ogarnięcie, w symbolicznej wymowie herbu Skarżyska-Kamiennej, wielu wątków splatających miejscową tradycję ze współczesnością. Trzeba poszukać innej drogi, takiej, która pozwoliłaby na zamknięcie wielu treści w możliwie jak najmniejszej liczbie symbolicznych przedmiotów. Chodzi zatem o herb prosty i czytelny, a przy tym bogaty ideowo, który w możliwie najprostszym symbolu powinien dawać syntezę tożsamości miasta, jak również budować poczucie wspólnoty jego mieszkańców.

Zacznijmy od zastanowienia się, jakie najważniejsze wątki mogą tu wchodzić w rachubę. Z pewnością nie może być przy tym mowy o ogarnięciu wszystkiego z bogatej przeszłości terenów wchodzących w skład dzisiejszego miasta. Trudno zwłaszcza myśleć o sięganiu po szlacheckie herby rodowe, aby zaznaczyć fakt, że część terenów dzisiejszego miasta stanowiła niegdyś ich własność. Polskie herby miejskie często zawierają godła herbów szlacheckich, ale jest tak niemal wyłącznie w przypadku miejscowości, które uzyskały swój status miejski jeszcze w czasach przedrozbiorowych, gdy pozostawały w rękach prywatnych. W herbach miast powstałych w XX w. zazwyczaj się ich nie umieszcza, a wyjątki, jak np. herb Puław, tylko potwierdzają tę regułę. Dodajmy, że jesteśmy w stanie wyliczyć wielu szlacheckich posiadaczy terenów składających się na dzisiejsze miasto. Jak już wspomniano, byli wśród nich nie tylko Szydłowieccy, ale też Modrzewscy i Porębscy (właściciele Bzina), Sapiehowie (właściciele Kamiennej) i inne rodziny. Trudno byłoby herby ich wszystkich umieszczać w herbie miasta, a niełatwo – dokonać między nimi wyboru.

Powszechną praktyką przy tworzeniu nowego herbu dla miasta jest sięganie przede wszystkim do okoliczności nabycia przez nie praw miejskich. Jak wiadomo, uzyskała je w 1923 r. osada Kamienna. Do roku 1929 określenie nowego miasta uzupełniono o nazwę znajdującej się

w jego granicach stacji kolejowej. Przybrało to ostatecznie dzisiejsze brzmienie: Skarżysko-Kamienna. Była już przy tym mowa, że miejscowości, które dały nazwę stacji Skarżysko, a więc Skarżysko Kościelne i Skarżysko Książęce, istnieją do dziś jako osobne miejscowości, co stawia pod znakiem zapytania możliwość bezpośredniego odwoływania się w herbie miasta Skarżysko-Kamienna do wątków czerpanych wprost z dziejów tych wsi.

Rozważając jakim czynnikiem, wpływającym na powstanie tego miasta, przyznać decydujące znaczenie, musimy wskazać na rozwój przemysłu, a chyba także na znaczenie kolejowego węzła komunikacyjnego. Tak się szczęśliwie przy tym składa, że industrializacja rejonów dzisiejszego Skarżyska-Kamiennej, posiada wyjątkowo wczesną metrykę, która wpisuje się przy tym znacząco w karty nie tylko lokalnej, ale też narodowej historii. Sięgnięcie do tej tradycji pozwala połączyć jej odległy, średniowieczny rodowód z XIX-wiecznymi przemianami, których ukoronowaniem było utworzenie miasta, a zarazem zyskujemy w ten sposób możliwość ukazania wątku charakteryzującego współczesne Skarżysko-Kamienną jako ośrodek przemysłowy. Nie ma tu potrzeby przypominania powszechnie znanych dziejów rozwoju metalurgii w Bzinie, Rejowie, czy Kamiennej. Należy natomiast zastanowić się jaki symbol mógłby ucieleśnić takie fakty i okoliczności wpływające na kształt miasta, jak zwłaszcza rozwój przemysłu, rola rzeki Kamiennej, a także znaczenie węzła kolejowego. Powinien być on przy tym prosty w warstwie plastycznej, jednoznacznie czytelny i rzadko spotykany w polskiej heraldyce miejskiej, aby uniknąć mylenia go z herbami innych miast.

Takim symbolem z powodzeniem może stać się most kamienny. Zawiera on w sobie bardzo wiele wątków znaczeniowych. Jeśli chodzi o specyfikę konstytuującą tożsamość miasta, to most może być najpierw kojarzony z samą nazwą miejscowości „Kamienna”, następnie z rzeką Kamienną, która płynąc przez dzisiejsze miasto stanowiła też oś Zagłębia Staropolskiego. Most razem z groblami i tamami należał także do budowli hydrotechnicznych, które zwłaszcza w czasach staszicowskich odegrały zasadniczą rolę w rozwoju przemysłu w tym regionie, podobnie zresztą, jak w całej dolinie rzeki. Stanowi symbol znaczenia industrializacji w dziejach i we współczesności miasta. Most może też nasuwać skojarzenie z linią kolejową przekraczającą rzekę Kamienną. Symbolizuje też połączenie – w nazwie

miasta dwóch nazw miejscowych, a w jego genezie – wielu pierwotnie oddzielnych miejscowości. Wreszcie most, jako ogólny symbol połączenia może też oznaczać dzisiejszą wspólnotę mieszkańców miasta, jak również poczucie ich związku z tradycją. Nie wyczerpuje to zresztą listy symbolicznych znaczeń mostu, z której można tu jeszcze przykładowo wyliczyć: sposób na przekraczanie nieprzebytých przeszkód, wierność, stałość, sprawiedliwość, pokonywanie trudności i wiele innych. Jak widać, na tej liście niepodzielnie królują konotacje pozytywne.

Bez wątpienia zatem most może stać się godłem herbu wywołującego skojarzenia zaszczytne dla posługującej się nim miejscowości. Dodajmy jeszcze, że znajdzie się tu również coś nie bez znaczenia dla istoty działania władz samorządowych, które stoją na straży wspólnych interesów lokalnych społeczności, co często oznacza konieczność rozważania rozmaitych, nierzadko ścierających się racji. Most, mianowicie, może oznaczać próbę, wybór między sprzecznymi pragnieniami, wyjście z sytuacji konfliktowych.

Most jest przy tym przedmiotem prawie niespotykanym w polskiej heraldyce miejskiej. Wyjątkami są chyba tylko herby Mogielnicy, Starego Sącza i Ozimka, ale w ich godłach most łączony jest z innymi elementami. W tej sytuacji kamienny most może stać się godłem herbu łatwo i całkiem jednoznacznie kojarzącego się ze Skarżyskiem-Kamienną. Z punktu widzenia zasad heraldyki, która dąży do maksymalnej prostoty i unika mnożenia elementów herbu, kamienny most mógłby samodzielnie, bez żadnych innych dodatków, stanowić godło herbu miasta.

Jednak wśród miejscowej społeczności powstał dezyderat, aby w herbie upamiętnić patronkę nadaną miastu przez watykańską Kongregację Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów w 1995 r. – Błogosławioną Maryję Dziewicę wzywaną tytułem „Matki Miłosierdzia”. Należy zatem rozpatrzyć to z heraldycznego punktu widzenia.

Staropolska heraldyka miejska dość często sięgała po motywy związane ze świętymi. Zazwyczaj chodziło przy tym o patronów miejscowych parafii, albo też związane z posiadaczami miast kościelnych. Postacie świętych opornie poddawały się jednak heraldyzacji. Oznacza to m.in., że dłużej, niż motywy innego rodzaju, występowały one na pieczęciach miejskich, jako wątek ikonograficzny, czyli po prostu obraz, bez umieszczania ich jako godła na tarczy herbowej.

Owa oporność w jeszcze większym stopniu dotyczyła wątku maryjnego. Postać Matki Boskiej pojawiła się na pieczęciach miejskich bardzo z rzadka i stosunkowo późno, bo dopiero od około połowy XVII w. Nie dochodziło przy tym zazwyczaj do czynienia z niej godła herbu. Na ziemiach należących przed rozbiorami do państwa polskiego możemy tu wymienić przykłady herbów Wolsztyna (dzisiejsze województwo zielonogórskie), Janowa Lubelskiego i Supraśla.

Inna sytuacja była na ziemiach leżących poza granicami Polski. W tutejszej heraldyce postać Matki Boskiej była popularniejsza. Na Śląsku mamy przypadek Baborowa, gdzie chodzi o herb znany od XVII w., a więc należący do tradycji heraldyki śląskiej z czasów dominowania tam kultury niemieckiej. Herb Gliwic pochodził z siedemnastowiecznego nadania cesarza austriackiego i był w użyciu do 1945 r.

Istnieje też grupa herbów z Matką Boską w miastach zakładanych przez zakon krzyżacki – Sztum, Frombork i Iława, co nie dziwi, jeśli pamiętać, że geneza krzyżaków sięgała zakonu niemieckiego przy szpitalu Najświętszej Marii Panny Marii w Jerozolimie.

Wyjątki te potwierdzają zatem regułę, że w tradycyjnym repertuarze wątków treściowych miejskiej heraldyki staropolskiej postać Matki Boskiej jest spotykana niesłychanie rzadko. Częściej spotykana jest w kręgu poddanym ongiś wpływowi heraldyki niemieckiej.

Zjawisko to można chyba łączyć, z zauważoną przez wybitnego historyka sztuki Mieczysława Gębarowicza, wstrzeźliwością dawnej polskiej pobożności wobec rozpowszechniania ikonograficznego wątku Maryi w płaszczu opiekuńczym. Mimo ogromnie rozwiniętego w Polsce kultu maryjnego wystrzegano się poufałości wobec postaci Matki Boskiej. Słynny polski dziejopis Jan Długosz pisał: „nie godzi się żadnej niewieście, choćby najdostojniejszej, przybierać imienia Marii, które samej tylko Najchwalebniejszej Pani naszej służyć powinno”. Jeszcze król Władysław IV żądał w swej intercyzie ślubnej, aby jego wybranka Maria Ludwika „z uwagi na drażliwość Polaków zrezygnowała z używania swego pierwszego imienia”.

Trzeba zatem jasno stwierdzić, że koncepcja, aby w nowym herbie Skarżyska-Kamiennej umieścić motyw maryjny, jest dość trudna do pogodzenia z tradycjami staropolskiej heraldyki miejskiej. Trzeba mieć pełną świadomość, że do ich naruszenia bynajmniej nie wystarcza oczywisty fakt otaczania czcią postaci Matki Boskiej, gdyż trudno byłoby chyba twierdzić, że mieszkańcy Skarżyska-Kamiennej wyróżniają się

tym w sposób szczególny od ogółu polskich katolików. Wszak nawet Częstochowa nie ma swym herbie wątku maryjnego. W wielu polskich miastach znajdują się też świątynie pod maryjnym wezwaniem, jednak tego faktu nie zaznacza się w tamtejszych herbach. Łatwo przy tym zrozumieć, dlaczego tak się dzieje. Gdyby element maryjny umieszczać w herbach tych wszystkich miast, których mieszkańcy żywią kult dla Matki Boskiej, wówczas mogłoby się okazać, że wątek taki zdominowałby polską heraldykę miejską, która stałaby się mało zróżnicowana, a herby straciłyby wiele na swej funkcji identyfikacyjnej, pozwalającej odróżniać znak jednego miasta od drugiego. Głównie z powodów podobnego rodzaju heraldyka sprzeciwia się demonstrowaniu uczuć patriotycznych poprzez stosowanie w herbach miejskich Orła Białego.

Na takich podstawach heraldyk, uważający, że nowo powstające herby powinny respektować reguły heraldyki staropolskiej, mógłby zgłosić swe *votum separatum* wobec zamysłów wprowadzenia wątku maryjnego do herbu Skarżyska-Kamiennej. Sprzeciw taki miałby jedynie walor naukowy, bo z punktu widzenia prawnego, według ustawy o samorządzie terytorialnym, Rada Miejska jest władna całkiem samodzielnie podjąć stosowną uchwałę. Jednak istnieją też argumenty, które pozwalają heraldykowi powstrzymać się przed jednoznacznym wyrażeniem sprzeciwu.

Głównym wydaje się tu wola miejscowej społeczności, którą reprezentuje Rada Miejska. Zatem to od władz samorządowych zależy, czy uzna się, że istnieją przesłanki, aby odejść od tradycji staropolskiej heraldyki i wykorzystać motyw maryjny w herbie miasta. Z punktu widzenia zasad heraldyki istotne znaczenie ma również to, że podstawą omawianego dezyderatu jest formalny akt władz kościelnych ustanawiających Matkę Miłosierdzia oficjalną patronką miasta.

Przy zastanawianiu się nad formą, jaką mógłby przybrać wątek maryjny w herbie Skarżyska-Kamiennej, nasuwa się przede wszystkim pomysł, aby sięgnąć do ikonograficznego typu *Mater Misericordiae* (Matka Miłosierdzia). Widnieje w nim Maria osłaniającą swym opiekuńczym płaszczem postacie ludzi wokół niej zgromadzonych. W nauce zwykło się uważać, że wątek ów rozwinął się z literackiego opisu zawartego w „Zbiorze cudów”, który ok. 1230 r. wyszedł spod pióra cystersa Caesariususa z Heisterbach. Jest tam m.in. przedstawione widzenie jednego z zakonników, który ujrzał Matkę Boską, rozpościerającą poły swego płaszcza tak, aby osłonić wielu szarych mnichów.

Występuje, co prawda, również pogląd o franciszkańskiej lub benedyktyńskiej genezie tej koncepcji, jednak nie ulega wątpliwości, że zasługa rozpowszechniania tego wątku w dziełach sztuki należy przede wszystkim właśnie do cystersów, dzięki którym zdobył on niebywałą popularność w całej Europie. Dość szybko nabrał on przy tym znaczenia uniwersalnego i pod płaszczem Marii zaczęto umieszczać nie tylko cystersów, ale postacie symbolizujące ogół wiernych.

Wątek ten w średniowieczu był popularny również wśród cystersów małopolskich. Dowodzi tego fresk z około połowy XIV w. na filarze kościoła opactwa w Koprzywnicy przedstawiający Matkę Boską ochraniającą swym płaszczem zakonników. W prezbiterium tejże świątyni widnieje też drugie przedstawienie *Mater Misericordiae* pochodzące z początków XV w., co pozwala stwierdzić, że popularność tego wątku nie była w tym kręgu sprawą chwilowego przypadku.

Na ścianach budowli cysterskich w Wąchocku, ani też w innych zabytkach związanych z tym klasztorem, nie udało się odkryć wyobrażeń *Mater Misericordiae*. Jednak wobec tego, że znamy ledwo drobne szczątki tamtejszych dekoracji średniowiecznych, nie stanowi to żadnego dowodu, osłabiającego domysł o znajomości także nad Kamienną owego wątku ikonograficznego i związanej z nim ideologii. Za domniemaniem takim mocno natomiast przemawiają nie tylko analogie koprzywnickie, ale też to co wiemy o popularności *Mater Misericordiae* wśród ogółu cystersów.

W świetle powyższego, umieszczenie tego motywu w herbie miasta nie tylko pozwoliłoby upostaciować jego patronkę, ale zarazem symbolizowałoby rolę cystersów wąchockich w dziejach miejscowości wchodzących dziś w skład Skarżyska-Kamiennej. Jest ona powszechnie znana i tutaj wystarczy tylko przypomnieć zainicjowanie przez nich rozwoju metalurgii w dolinie Kamiennej, a zwłaszcza w okolicach dzisiejszego Skarżyska-Kamiennej. Dodajmy, że postacie ludzi osłanianych przez Matkę Boską płaszczem opiekuńczym mogą przy tym stanowić symbol całej społeczności miasta.

Po rozważeniu powyższych okoliczności można wysunąć następujące dwie podstawowe propozycje kształtu herbu miasta Skarżyska-Kamiennej:

- A. W polu czerwonym złoty most kamienny;
- B. W polu czerwonym złoty most kamienny, na którym srebrna postać Matki Boskiej w płaszczu opiekuńczym.

Wybór jednej z tych wersji należy do Rady Miejskiej. Proponujący to heraldyk poczuwa się przy tym do obowiązku, aby jeszcze raz zaznaczyć, że bliższa tradycjom staropolskiej heraldyki miejskiej wydaje się wersja A. Jednak z drugiej strony musi przyznać, że za wersją B przemawiają względy kompozycji plastycznej. Most, jako samodzielne godło nie jest w stanie wypełnić tarczy w takim stopniu, w jakim jest to możliwe wówczas, gdy umieści się na nim postać Matki Miłosierdzia. W efekcie wersja B wydaje się po prostu ładniejsza.

The reasons for and the justification of introducing new arms of a town for Skarżysko-Kamienna

The main difficulty, which will be faced by anyone wishing to design a new arms of a town for Skarżysko-Kamienna, is an idea to include as many local historical and contemporary traditions in it as possible.

It results from the fact that the town itself is only of the XX century origin while the villages and settlements which were included in the town's limits are of various histories, as often as not, dating back to the Middle Ages with their unique facts and experience. The village of Kamienna, which gave its name to the town in 1923, was neither the oldest of the villages nor the most important of all throughout the history. Additional problem arises from the fact that the first part of the name, Skarżysko, was not the name of any of the villages included but of the railway station located in the area. Taking into account the complex historical sources, finding one common ideological motif which transferred into heraldic symbolism would serve the base for the main element of the future arms of the town, seems rather problematic. A stone bridge could certainly be such an element as it expresses numerous meanings. In terms of establishing the town's identity, the bridge can relate to the name "Kamienna" – of stone at first, only to be connected with the Kamienna river which flows through the town and used to be the axis of the Central Industrial Area. Thus, the bridge is the symbol of the industrialization of the town throughout the history. It can also be associated with the railway line crossing the river.

It symbolizes the link of the two local names into one. Moreover, taking into account the context of the Blessed Mary because of the local Basilica Minor and its picture in the arms of town, one could consider referring to the iconographic type of *Mater Misericordiae*.

Key words: heraldic, arms of town of Skarżysko-Kamienna, tradition, symbolism, town.

Komunikaty

Ireneusz Kuliński
Skarżysko-Kamienna

Elektryfikacja w Centralnym Okręgu Przemysłowym na przykładzie działalności Spółki Akcyjnej Okręgu Radomsko-Kieleckiego ZEORK w latach 1928–1939

Tereny leżące w rozwidleniu rzek Wisły, Pilicy i Kamiennej to w znaczącym stopniu obszar dawnego Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Po odzyskaniu niepodległości, w 1920 r. rząd polski przyjął ambitne założenie uprzemysłowienia tego terenu. W ramach opracowanego planu autorstwa ministra Przemysłu i Handlu Eugeniusza Kwiatkowskiego w dorzeczu Wisły i Sanu, w tzw. „trójkącie bezpieczeństwa”, miał powstać Centralny Okręg Przemysłowy¹. Budowa zakładów przemysłowych, głównie zbrojeniowych, miała miejsce na tym terenie także ze względów strategicznych. W latach 1923–1927 zbudowano państwowe wytwórnie broni, amunicji i sprzętu wojskowego w Kielcach, Skarżysku-Kamiennej, Radomiu, Zagożdżoniu (dzisiaj Pionki), Starachowicach (w Zakładach Górniczych powstał dział zbrojeniowy).

W 1928 r. rząd polski zdecydował o dalszej rozbudowie przemysłu na tym obszarze. Rada Ministrów uchwałą z 14 marca przyznała

---

¹ Zob. J. Główka, *Komisja Regionalnego Planu Zabudowania Okręgu Radomsko-Kieleckiego i modernizacja przemysłu w Zagłębiu Staropolskim w latach 1937–1939*, „Między Wisłą a Pilicą” 3, 2002, s. 243-260 (zwłaszcza s. 251).

ulgi podatkowe tym zakładom, które uruchomiły produkcję na rzecz obronności Polski. Leżące nad rzeką Kamienną Zakłady Ostrowieckie, Zakłady Starachowickie i Państwowa Fabryka Amunicji w Skarżysku-Kamiennej skorzystały na tym fakcie, modernizując park maszynowy². W związku z tym zaistniała potrzeba zapewnienia energii elektrycznej dla zakładów przemysłowych.

W 1928 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych i Wydział Elektryczny Ministerstwa Robót Publicznych powołały Komisję Studiów dla Elektryfikacji Okręgu Radomskiego. Wynikiem prac tej komisji było powołanie Komitetu Założycielskiego Spółki Elektryfikacyjnej Okręgu Radomskiego. W dniu 14 lipca 1928 r. powstała Spółka z udziałem następujących zakładów: Towarzystwa Starachowickich Zakładów Górniczych SA, Państwowej Fabryki Prochu i Materiałów Kruszących w Zagożdżonie i Państwowych Wytwórni Uzbrojenia w Warszawie, którym podlegały zakłady zbrojeniowe w Radomiu i Skarżysku-Kamiennej. W dniu 5 października spółkę przekształcono w Spółkę Akcyjną o nazwie Zjednoczenie Elektrowni Okręgu Radomsko-Kieleckiego SA ZEORK³. Spółka rozpoczęła działalność z kapitałem 5 100 000 i pierwszym uprawnieniem rządowym nr 97 z 11 marca 1929 r. Uprawnienie pozwalało na dostawę energii i działalność elektryfikacyjną na obszarze 2800 km² wzdłuż linii Dęblin – Radom – Skarżysko-Kamienna – Starachowice – Ostrowiec Świętokrzyski i na zachód od Skarżyska do miejscowości Końskie.

W latach 1930–1937 ZEORK rozszerzył swoją działalność na cały Okręg Elektryfikacyjny, w skład którego wchodziło województwo kieleckie, oraz część województwa warszawskiego i lubelskiego. Powierzchnia tego uprawnienia wynosiła 22 700 km². Na tym terenie mieszkało 2 040 000 ludzi⁴. Poza spółką ZEORK pozostawały miasta Kielce i Radom wcześniej zelektryfikowane przez obcy kapitał. Przyznana koncesja na elektryfikację obejmowała obszar przeważnie

---

² M. Banaszek, *Założenia i realizacja Planu Centralnego Okręgu Przemysłowego ze szczególnym uwzględnieniem inwestycji przemysłowych nad Kamienną*, „Nad Kamienną” 2, 1986.

³ F. Pietrusiewicz, *Powstanie i rozwój działalności Zakładu Energetycznego Skarżysko-Kamienna*, [w:] *1928–1988. 60 lat ZE w Skarżysku-Kam.*, Skarżysko-Kamienna 1988, s. 7.

⁴ *Ibid.*, s. 8. Zob.: M. Furtak, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939. Architektura i urbanistyka*, Łódź 2014.

o charakterze rolniczym. Na tym terenie było tylko 30 miejscowości zelektryfikowanych, a liczba odbiorców energii elektrycznej wynosiła 10 tys. Do 1928 r., poza elektrowniami przy większych zakładach przemysłowych, istniały tylko niewielkie elektrownie o charakterze użyteczności publicznej nie pokrywające często zapotrzebowania lokalnego⁵. Zarząd Spółki Akcyjnej ZEORK miał siedzibę w Warszawie, a całą działalność budowlaną i eksploatacyjną ulokowano w Skarżysku-Kamiennej. Mieściło się tu Kierownictwo Ruchu i Budowy. Skarżysko stanowiło dogodne miejsce, bo leżało w środku terenu, który miał być zelektryfikowany. Duży węzeł kolejowy i dogodne połączenia drogowe ułatwiały administrowanie. Ważnym atutem była również łatwość zatrudnienia potrzebnej ilości robotników. Należy podkreślić, że było tu duże bezrobocie, szczególnie na wsi.

Zarządem terenowym kierował inż. Waław Demel, absolwent Politechniki Warszawskiej o dużym doświadczeniu. Przeniósł się wraz z rodziną w 1929 r. do Skarżyska-Kamiennej. Pełnił on równocześnie funkcję prokurenta Zjednoczenia i Kierownika Ruchu i Budowy w Skarżysku. Biura początkowo mieściły się w mieszkaniach prywatnych, a od 1930 r. w domu inż. W. Demela wybudowanym przy ulicy Żeromskiego. Posterunek monterski mieścił się w domu notariusza Leona Reklewskiego przy tej samej ulicy. Warsztaty również były rozlokowane w pobliżu miejsca, w którym wznoszono zaplecze techniczne i budynek biurowca przy ulicy Konarskiego i Żeromskiego. Główny budynek biurowca ZEORK-u przy ulicy Konarskiego (dziś al. Marsz. J. Piłsudskiego) ukończono w 1938 r.

Pierwszym ważnym zadaniem do realizacji przez Spółkę była budowa linii wysokiego napięcia, łączącej elektrownie udziałowców. Wyposażono ją w odpowiednie stacje transformatorowe. Zbudowano linię przesyłową o napięciu 33 kV, łączącą Pionki, Skarżysko i Starachowice, o długości 82 km. To pozwoliło na sprzedaż nadwyżki

---

⁵ Państwowa Fabryka Amunicji w Skarżysku w 1925 r. wybudowała własną elektrownię, w której zamontowano 2 turbozespoły o mocy 2000 kW firmy Fives Lille zakupione we Francji. Rozbudowano ją później do 6000 kW. Zob.: B. Juchniewicz, *Kronika Państwowa Fabryka Amunicji w Skarżysku-Kamiennej*, t. I i II, Skarżysko-Kamienna 2014, s. 20-29; Z. P. Kotarba, 1924-2004. *Monografia Zakładów Metalowych MESKO SA*, Skarżysko-Kamienna 2004, s. 11-16; J. Główką, *Przemiany bazy technicznej zakładów przemysłu metalowego w zagłębiu Staropolskim w latach 1918-1939*, [w:] *Potencjał społeczno-ekonomiczny kielecczyzny w XX i XXI wieku*, Kielce 2011, s. 44-55.

energii na terenie koncesyjnym. W związku z tym zelektryfikowano miejscowości o większym zaludnieniu i znaczeniu gospodarczym. Warto podkreślić, że w tamtym okresie przy budowie linii wysokiego napięcia stosowano słupy drewniane. Wybudowano 181 stacji transformatorowych o mocy 57 415 KVA. Do 1938 r. wybudowano 646 km linii niskiego napięcia⁶, a roboty wykonywano wyłącznie przy użyciu krajowych materiałów. Przed wybuchem II wojny światowej ZEORK zelektryfikował 182 miejscowości, w tym 52 liczyły ponad tysiąc mieszkańców, a 36 miejscowości zamieszkiwało ponad trzy tysiące osób⁷. W pierwszych latach działalności ZEORK przyłączył do sieci wiele mniejszych zakładów przemysłowych. W połowie 1938 r. Spółka na całym obszarze swego działania dokonała już elektryfikacji 420 zakładów przemysłowych o łącznej mocy 8445 KV. Liczba odbiorców wynosiła 31 366. Te zadania realizowała Spółka poprzez placówki terenowe w większych miastach. Zadaniem 20 placówek terenowych było podłączenie do sieci elektrycznej nowych odbiorców, usuwanie uszkodzeń w swoim rejonie działania, wystawianie rachunków za pobór prądu. Pracownicy terenowi mieli także zadanie przyłączenia do sieci nowych odbiorców indywidualnych. Większe placówki monterskie miały dodatkowe posterunki mające za zadanie konserwację przydzielonych odcinków sieci elektrycznych.

W 1937 r. ZEORK zatrudnił 29 inżynierów, 22 techników, 56 pracowników technicznych, 137 pracowników administracyjnych oraz pracowników fizycznych. Ogółem było zatrudnionych 820 pracowników⁸.

Duże znaczenie dla rozwoju gospodarczego kieleckiego rejonu Centralnego Okręgu Przemysłowego miały linie przesyłowe wysokiego napięcia, gazociąg Jasło – Sandomierz – Ostrowiec Świętokrzyski – Skarżysko-Kamienna oraz kablowe połączenia telefoniczne Warszawa – Sandomierz. Spółka ZEORK jako pierwsza w Polsce przystąpiła do budowy linii przesyłowych najwyższego napięcia. W 1933 r. ZEORK otrzymał z Ministerstwa Przemysłu i Handlu zlecenie na opracowanie projektu technicznego budowy linii przesyłowej Mościce – Stara-

---

⁶ ZEORK zelektryfikował w COP 15 powiatów, w sumie 19 000 km² oraz 300 zakładów przemysłowych, zob. „Przemysł Metalowy” 17, 1938, nr 3; „COP” 1938, nr 15.

⁷ F. Pietrusiewicz, *Powstanie i rozwój*, s. 9.

⁸ R. Kasiak, *1928–1998 Monografia Zakładu Energetycznego Okręgu Radomsko-Kieleckiego SA, Skarżysko-Kamienna 1998*, s. 19.

chowice, co związane było z wybudowaniem nowoczesnych zakładów azotowych z inicjatywy prezydenta Ignacego Mościckiego⁹.

W 1934 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych zleciło wykonanie budowy spółce ZEORK. Z tej okazji w Starachowicach, na ścianie budynku stacji energetycznej wmurowano pamiątkową tablicę o treści: „Rozpoczęta za życia Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego Linia Energetyczna 150 KV z krańcowymi stacjami transformatorowymi w Mościskach i Starachowicach. PIERWSZA w Polsce tego rodzaju i rozmiarów budowa w czasie od IV 1935 do XII 1937 wykonana została pod kierunkiem komitetu technicznego budowy Sp. Akc. ZEORK za Prezesa Zarządu inż. W. K. Wierzekiewskiego, dyr. inż. S. Kaniewskiego. Główny kierownik budowy i z-ca dyr. inż. W. Demel i inż. L. Jung. Kierownicy odcinków budowy inż. J. Muller i inż. S. Kraterski”.

Należy podkreślić, że przy budowie linii w 87% wykorzystano materiały i urządzenia krajowe. Linia 150 KV Mościce – Starachowice budowana była przez rzekę Wisłę i przez Góry Świętokrzyskie, gdzie w większości nie było dróg dojazdowych. Stacja w Starachowicach zajmowała 3 ha, a kubatura budynku wynosiła 8000 m³, w Mościcach zaś odpowiednio 2 ha i 4250 m³.

Do bezpośredniej łączności telefonicznej między Mościcami i Starachowicami zainstalowano samoczynne urządzenia telefoniczne wysokiej częstotliwości na przewodach linii przesyłowej. Należy podkreślić, że takie urządzenia wykonano w Polsce pierwszy raz. Zastosowane rozwiązania projektowe i rzetelne wykonawstwo świadczą o wysokiej umiejętności pracowników ZEORK.

W kwietniu 1937 r. Ministerstwo Przemysłu i Handlu zleciło ZEORK-owi opracowanie projektu technicznego linii o napięciu 150 KV i długości 146 km Starachowice – Warszawa STAWAR. Połączone linie z Mościc do Starachowic i Warszawy miały przesyłać energię elektryczną z elektrowni w Rożnowie budowanej na zaporze rzeki Dunajec. Niestety, budowa tej linii została przerwana w 1939 r. działaniami wojennymi. Niemcy w 1941 r. zakończyli budowę tej linii przemysłowej, a także elektrownię w Rożnowie, ponieważ linia ta miała strategiczne znaczenie dla okupanta. Wymieniono tylko na liniach przewody miedziane na stalowe.

---

⁹ F. Pietrusiewicz, *Powstanie i rozwój*, s. 11.

Kadra ZEORK-u, szczególnie techniczna, sprawdziła się w projektowaniu linii przemysłowych, nadzorze budowlanym i eksploatacji. Praca przy budowie linii przesyłowych była bardzo ciężka. Początkowo trzeba było siłą mięśni podnosić i montować ciężkie wysokie słupy drewniane. Później stalowe konstrukcje dowożone w terenie najczęściej transportem konnym do miejsc mało dostępnych. Elementy konstrukcji montowano także w terenie.

Dyrekcja ZEORK zachęcała swych pracowników do podnoszenia kwalifikacji. W 1929 r. w zorganizowanej klasie wydziału elektrycznego w Męskiej Szkole Rzemieślniczo-Przemysłowej Towarzystwa Przyjaciół Szkół Średnich w Skarżysku-Kamiennej uczyli inżynierowie z ZEORK-u. Wykładowcą była też inż. Jadwiga Demelowa, żona dyrektora. Wśród kadry sprawdził się wielokrotnie dyr. inż. W. Demel, z-ca dyr. inż. Ignacy Gościński, późniejszy profesor Politechniki Gdańskiej, podobnie jak inż. K. Przanowski, który przeszedł wszystkie szczeble awansu naukowego. W latach 60. był rektorem Politechniki Łódzkiej. W późniejszych latach absolwenci tej uczelni zasilili kadrę ZEORK-u.

W okresie okupacji za działalność konspiracyjną poniosło śmierć wielu pracowników ZEORK-u. Na pamiątkowej tablicy umieszczono 28 nazwisk. To ludzie ze Skarżyska-Kamiennej i okolicy. Wielu pracowników przepracowało w zawodzie energetyka 40, nawet 50 lat. Kadra wielokrotnie honorowana była licznymi odznaczeniami państwowymi.

Trzeba podkreślić, że w historii ZEORK na pierwszy plan wysuwa się wybudowanie pierwszej w Polsce linii przemysłowej najwyższego napięcia w oparciu o polskie rozwiązania i polskie urządzenia. Świadczy to o wysokim poziomie myśli technicznej skarżyskich „energetyków”.

Skarżysko-Kamienna przez wiele lat było siedzibą ZEORK. Stąd awansowali inżynierowie na kierownicze stanowiska do ministerstwa i innych zakładów energetycznych. Technikum Energetyczne było pod opieką zakładu. Lata 90. XX w. to początek różnych zabiegów politycznych i administracyjnych, które w efekcie doprowadziły do zmniejszenia znaczenia Skarżyska-Kamiennej i ZEORK-u jako ośrodka polskiej energetyki.

Electrification in the Central Industrial Area as shown on the example of the Joint Stock Company of ZEORK of Radom-Kielce region in the years 1928-1939

In 1928, the Ministry of the Army together with the Department of Electricity of the Ministry of Public Work formed the Committee on the Study of Electrification in Radom region. The Committee's work resulted in establishing the Founding Committee of the Company for Electrification of Radom region. On 14 July 1928, the company was formed including the following factories: Towarzystwo Starachowickich Zakładów Górniczych SA (the Society of Starachowice Mining Factories, the joint stock company), Państwowa Fabryka Prochu i Materiałów Kruszących (the National Factory of gunpowder and high explosive) in Zagożdżon and Państwowa Wytwórnia Uzbrojenia (the Weapon National Factory) in Warszawa which supervised the weapon producing factories in Skarżysko and Radom. On 5 October, the company had been transformed into the Joint Stock Company and the name of ZEORK (the Association of Power Plants of Radom-Kielce Region) was given. The company initiated its activity with the capital of 5 100 000 and the government entitlement number 97 issued on 11 March 1929. The entitlement gave the right to provide energy and to undertake electrification activities within the area of 2800 square kilometres along the line Dęblin – Radom – Skarżysko-Kamienna – Starachowice – Ostrowiec Świętokrzyski and to the west from Skarżysko to the town of Końskie. In the years of 1930-1937, ZEORK enlarged its area of activity to cover the whole Electrification Region comprising Kielce voivodship, and parts of Warszawa and Lublin voivodships. The whole surface of the entitlement reached up to 22 700 square kilometres with the population of 2 040 000.

Key words: ZEORK, electrification, Skarżysko-Kamienna.

Recenzje i omówienia

Jan Kulpiński, *Nowa Słupia i okolice w latach 1861–1864*, Gmina Nowa Słupia, Nowa Słupia 2014, ss. 111, il.

W poprzednim „Roczniku” miałem przyjemność recenzować książkę Jana Kulpińskiego *Od miasteczka Bodzentyn do wsi Kutery 22/23.01.1863 – 22.04.1864. Wybrane bitwy i potyczki 1863–1864 w Górach Świętokrzyskich*¹. W minionym roku ukazała się kolejna praca tego autora o dziejach powstania styczniowego w Górach Świętokrzyskich – tym razem w rejonie Nowej Słupi.

Koncepcja książki jest podobna do poprzedniej – zbiór kilku szkiców, poświęconych kolejnym „odsłonom” powstańczej epopei na tytułowym terenie. Jest to zabieg w pełni świadomy i zrozumiały – autor napisał we wstępie, że książka to *kontynuacja naszego spojrzenia na powstanie styczniowe 1863/1864 w Górach Świętokrzyskich, które zapoczątkowaliśmy książką „Od miasteczka Bodzentyn (...)”, a obecnie „step by step” zmierzamy od miasteczka Nowa Słupia wzdłuż Pasma Jeleniowskiego w stronę Opatowa*. Podkreślić trzeba, że J. Kulpiński nie traktował pracy jako kompletnego studium dziejów miasteczka i okolic w czasie powstania, lecz *mocną i dobrą podstawę do dalszych badań i szukania odpowiedzi na nasuwające się – po jego lekturze – kolejne pytania* (s. 7).

Autor rozpoczął narrację od opisanie manifestacji patriotyczno-religijnych, które od 1861 r. ogarniały coraz większe masy mieszkańców

---

¹ M. Medyński, *Jan Kulpiński, Od miasteczka Bodzentyn do wsi Kutery 22/23.01.1863 – 22.04.1864. Wybrane bitwy i potyczki 1863–1864 w Górach Świętokrzyskich. Na 150-lecie powstania styczniowego*, Miejsko-Gminna Biblioteka Publiczna w Bodzentynie, Bodzentyn 2012, ss. 200, il., „Rocznik Oddziału PTH w Skarżysku-Kamiennej” 5/2014, s. 204-208.

Królestwa Polskiego. Górujący nad Nową Słupią klasztor świętokrzyski był – nie sposób o tym zapomnieć – bardzo ważnym punktem na mapie tych manifestacji. Stanowił on cel słynnej pielgrzymki-manifestacji, która wyruszyła 9 września 1861 r. z Warszawy i (według Walerego Przyborowskiego) stanowiła *wyprawę rewolucyjną, w celu podburzenia i zrewolucjonizowania wsi i miasteczek* (s. 12), a zakończył ją odpust 14 września, w którym uczestniczyło (według różnych relacji) od 200 do 300 księży i od 20 do 30 tysięcy wiernych. Kolejny odpust, 14 września 1862 r., zgromadził przynajmniej kilkanaście tysięcy wiernych. Był to zaczyn powstania.

Drugi szkic opisuje sytuację w rejonie Nowej Słupi w pierwszych dniach powstania. Początkowo nie miały tu miejsca wydarzenia pierwszoplanowe. Dopiero po klęsce pod Wąchockiem, od 4 lutego 1863 r., przybywały tu rzesze ocalałych powstańców – najpierw do miasta, później do założonego w jego pobliżu głównego obozu powstańczego (w którym mieścił się sztab i gdzie rezydowali Langiewicz i Czachowski). Autor opisał bitwę z Rosjanami o ten obóz w dniu 11 lutego 1863 r. oraz odwrót insurgentów w kierunku Rakowa i Staszowa.

W trzecim, krótkim szkicu autor przypomniał epizody związane z obecnością w Słupi i okolicach oddziałów majora Faustyna Grylińskiego, Dionizego Czachowskiego i – przede wszystkim – tzw. batalionu galicyjskiego, którego członkowie w Nowej Słupi złożyli uroczyste przysięgę wojskową. Zaprezentował także swe ustalenia dotyczące ekspedycji rosyjskiej, wysłanej w celu rozbicia Galicjan.

Najkrótszy jest czwarty szkic – to historia rozbicia (a właściwie niefortunnego zaskoczenia i likwidacji) w lesie witosławskim oddziału sformowanego w majątku Radostów – oddziału, który nie zdążył jeszcze włączyć się do walki.

W kolejnym znajdziemy szeroko opisane wydarzenia z okresu jesiennego ożywienia ruchu powstańczego na tych terenach. Przewijały się tu wówczas różne powstańcze oddziały, doszło do kilku potyczek, o których dane J. Kulpiński skrupulatnie zebrał i uporządkował. Można, co prawda, odnieść przy lekturze wrażenie chaosu, ale ówczesne wydarzenia takie właśnie były: liczne drobne potyczki i ekspedycje rosyjskie mające na celu rozbicie sił powstańczych. Szkic ten został doprowadzony do nieudanego ataku na Opatów (21 lutego 1864 r.), po którym resztki polskich oddziałów wycofały się pod Górę Witosławską.

Następny szkic opisuje ustalenia autora, dotyczące serii drobnych potyczek w opisywanym regionie po bitwie opatowskiej, a nazywanych w dotychczasowych publikacjach „bitwą pod Witosławską Górą”. Jan Kulpiński wyodrębnił w trakcie tego odwrotu potyczki pod Lechowem i Małacentowem (22 lutego 1864 r.), pod Piotrowem i Piórkowem oraz pod Jeleniowem (23 lutego 1864 r.), a także pod Wszachowem (25 lutego 1864 r.).

Ostatni rozdział książki opowiada o okresie, gdy powstanie na tym terenie było już w zasadzie zakończone, a wojsko rosyjskie przystąpiło do wprowadzania ładu i wyłapywania członków rozbitych oddziałów – trwało to przynajmniej do połowy 1865 r.

Całość uzupełnia posłowie, w którym autor umieścił wykazy powstańców z miasteczka i rewiru Nowa Słupia oraz garść ciekawostek.

Książkę zamykają noty biograficzne osób związanych z opisywanymi wydarzeniami. Biogramy te zasadniczo ograniczone są do wydarzeń powstańczych, z rzadka tylko opisując przed- i popowstaniowy okres życia ich bohaterów. Stanowią one, w zamierzeniu autora, wstęp do dalszych badań biograficznych.

Książka ta, tak jak i poprzednio recenzowana praca o Bodzentynie, jest owocem długoletniej pracy autora zafascynowanego dziejami powstania stycziowego w Górach Świętokrzyskich i od lat gromadzącego pracowicie wszelkie okruchy informacji na ten temat. Spożytkowano informacje odnalezione dzięki kwerendzie we wszystkich rokujących nadzieje na sukces badawczy archiwach krajowych, a także lekturze całej dostępnej literatury pamiętnikarskiej i opracowań tematu. Co więcej, w kilku przypadkach udało się dotrzeć do rodzin powstańców, dzięki czemu autor mógł wykorzystać nieznane dotychczas materiały z archiwów domowych. Bogata i umiejętnie wykorzystana (w znacznej mierze po raz pierwszy) baza źródłowa to podstawowy atut recenzowanej pracy. Zaznaczyć trzeba przy okazji, że autor miał utrudnione zadanie, gdyż nie zachowały się ani akta miasta Nowa Słupia, ani dokumenty naczelnika rewiru. Tu także, jak w przypadku poprzedniej książki J. Kulpińskiego, przed badaczami stoi zadanie uzupełnienia kwerendy o materiały znajdujące się w zbiorach rosyjskich².

---

² Wspomina o tym sam autor – p. s. 188, 240.

Po raz kolejny udało się też chwalebnie odejść od „lukrowanej” i czarno-białej (my tylko dobrzy – oni tylko źli) wizji powstania. Czytamy zatem zarówno o donoszących (po ujęciu do niewoli) na swych towarzyszy broni powstańcach (s. 44), jak i o przymusowym poborze rekrutów do szeregów powstańczych (s. 48) oraz działalności tzw. „żandarmerii wieszającej” (s. 90)³, wspierającej terrorem tenże pobór (a nawet – dodajmy od siebie – zwykłe rekwizycje na rzecz insurgentów⁴). Właściwą uwagę poświęcono też ustaleniom dotyczącym strony rosyjskiej (np. s. 76). Wszystko to czyni z recenzowanej książki rzetelną pracę historyczną, a nie jednostronną laurkę.

Niestety, książka ma jeden wielki brak: brak korekty. Liczne literówki i błędy interpunkcyjne utrudniają lekturę. Pół biedy, gdy tylko wytrącają one czytelnika z rytmu czytania – gorzej, gdy literówki zniekształcają nazwy osobowe i geograficzne, a takich jest, niestety, sporo. Przykładowo: na s. 24 mowa o zakładach wyrobów metalurgicznych „Evensa” (w Warszawie istniał wówczas zakład pod firmą „bracia Evans”), nazwisko Ciągliński⁵ zapisano jako „Ciagliński”, zaś Bogdański⁶ jako „Bodański”; na s. 48 Bentkowski to „Bendkowski”; na s. 49 Sadłowizna⁷ to „Jadłowizna”; na ss. 51 i 57 (w tytułach dzieł przywołanych w przypisach) nazwisko Hauke-Bosak przekreślono na „Hanke-Bosak”; na s. 54 zamiast Rapperswil jest „Raperswil”; na s. 85 „Błazny” zamiast Błaziny⁸. Pasma Jeleniowskie występuje pod dwiema nazwami: prawidłową, ale częściej pod błędną „Jeleniewskie”

---

³ J. Kulpiński nie używa wprawdzie określenia „żandarmeria wieszająca”, ale pisze o działalności tej formacji. Szerzej o „żandarmerii wieszającej” zob.: *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa „Wieszatela” 1863–1865*, Kraków 1899, s. 54-55; M. Jaeger, *Terror powstańczy 1862–1864*, Kalisz 2008, passim.

⁴ M. Jaeger, op. cit., s. 73.

⁵ Ks. Izidor Ciągliński (1827–1884), wówczas wikariusz w Bodzentynie. J. Kulpiński, *Od miasteczka Bodzentyn do wsi Kutery 22/23.01.1863 – 22.04.1864. Wybrane bitwy i potyczki 1863–1864 w Górach Świętokrzyskich. Na 150-lecie powstania styczniowego*, Bodzentyn 2012, s. 148-150.

⁶ Ks. Karol Bogdański (1821–1881), ówczesny proboszcz w Świętomarzy. J. Kulpiński, *Od miasteczka*, s. 146.

⁷ Sadłowizna – osada leśna w gm. Kunów.

⁸ Błaziny – wieś w gm. Iłża, pow. radomski.

(tak na s. 50, 51, 57, 62, 67, 68, 70, 73)⁹. Z powodu jakiegoś błędu komputerowego niezrozumiała jest treść przypisu 104. Pojawiają się też oczywiste omyłki w liczbach, których skutkiem są błędy w datach (na s. 87 zamiast 1864 jest rok 1863) czy zabawne „przeszacowanie” wieku powstańców, którzy dożywali 190 lat (s. 66, poz. 17 i 20) czy nawet 240 lat (s. 104, poz. 15). Uważna korekta pozwoliłaby także wyeliminować dwa powtórzenia: „rozmnożenie” Pawła Grappowa, który w wykazie powstańców ujętych przez Rosjan występuje dwa razy (s. 73, poz. 7 i 9), i dwa niemal identyczne opisy tej samej chłosty, wymierzonej z rozkazu Dionizego Czachowskiego (s. 39 i 91). Nie są to, rzecz jasna, błędy poważne i inteligentny czytelnik łatwo je skoryguje, ale – jak wspomniano – utrudniają one nieco lekturę. Zwraca też uwagę, że wiele wyrazów dawnych lub obcojęzycznych zostało w tekście przepisanych (wprawdzie kursywą), lecz nie wyjaśnionych choćby w przypisie¹⁰. Nie jest jasny cel zastosowania takiego zabiegu, zwłaszcza w odniesieniu do wyrazów nie budzących wątpliwości (np. *uriadnik* = urzędnik, *konsystowała* = stacjonowała).

Nieco bałaganu wkradło się do przypisów. Dane wielu dzieł, odnotowanych w przypisach jako już cytowane (*op.cit.*), autor przytacza albo znacznie dalej (np. przypisy 27, 30 i 50 – M. Pawliszczew; przyp. 107 i 135 – S. Zieliński), albo nie podaje ich w ogóle (przyp. 74 i 75 – J. Słowacki; przyp. 344 – J. Białynia-Chołodecki). Po macoszemu (niezasłużenie) autor potraktował własne dzieła, podając tylko strzęp tytułu i pomijając dane wydawnicze (przyp. 53, 102, 125, 126), inne zaś opisując wyłącznie nazwiskiem i numerem strony, tak że nie sposób zidentyfikować dzieła (przyp. 116, 130). Nie podano też, skąd pochodzi obszerny cytat na s. 56.

Recenzującemu nasunęło się też kilka wątpliwości. Na s. 44 autor pisze o ofierze denuncjacji Brzędkiewicza, leśniczym Błażeju Siwajkowskim – brak jednak informacji, co się z owym leśniczym stało. Na s. 76 w wykazie uczestników ekspedycji wojennej w lutym 1864 r. (poz. 7) czytamy „Dawydow 11-ty Nikołaj”, jednakże bez wyjaśnienia, co to „11-ty” oznacza. Nie wiadomo także, skąd wzięły się niektóre

---

⁹ Wzgórza Jeleniewskie to mikroregion w środkowej części Pojezierza Wschodniosuwalskiego.

¹⁰ Można jednak zauważyć, że zasada nietłumaczenia jest stosowana przez autora dowolnie – np. na s. 47 wyjaśnia pojęcie *rakietnyj stanok*.

informacje w biogramie Adama Ćwika (s. 94), np. o zafałszowaniu przez rodzinę historii poboru – w obecnym kształcie wyglądają one raczej na domysły. Szkoda też, że autor lub wydawca nie pokusili się o sporządzenie mapki z zaznaczeniem lokalizacji opisywanych wydarzeń (miejscowości i kompleksów leśnych), gdyż są wśród nich takie, których na próżno szukać na współczesnych mapach. Autor starał się wprawdzie opisać ich położenie (np. przypis nr 109), ale ukazanie ich na planie pozwoliłoby łatwiej wyobrazić sobie ruchy stron konfliktu.

Oczywistym jest, że słowa pochwały należą się włodarzom Nowej Słupi za sfinansowanie wydania recenzowanej pracy. Przy tej okazji trzeba jednak dodać dwie łyżeczki dziegciu – za niepotrzebne, groszowe oszczędności. Książkę wydrukowano bardzo drobną czcionką, z minimalną interlinią. Problem jest niby prozaiczny, lecz istotny dla wielu osób, gdyż lektura męczy oczy nawet tych, którzy nie mają problemów ze wzrokiem. Nieznaczne zwiększenie czcionki i „rozstrzelenie” wersów powiększyłoby pracę o kilka kartek, ale stanowiłoby duże udogodnienie dla osób starszych lub słabiej widzących. W czasach, gdy nauczyliśmy się wreszcie myśleć o niepełnosprawnych ruchowo i nie żałować pieniędzy na kosztowne podjazdy, windy i poręcze – nie warto kusić się na bezsensowne oszczędności na czytelnikach z nie w pełni sprawnym wzrokiem. I oczywiście – z uporem Katona Starszego – dodam, że oszczędzanie w pracy historycznej na indeksach osób i miejscowości oraz na bibliografii w znacznej mierze utrudnia korzystanie z takiej pracy.

Podsumowując: dzieło jest wartościowe, wymaga jedynie ostatniego szlif, wyeliminowania drobnych omyłek – i drugiego wydania, uzupełnionego o pomoce naukowe, w formie godnej jego merytorycznej zawartości.

Marcin Medyński

Scientia nihil est quam veritatis imago.
Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi
w siedemdziesięciolecie urodzin,
red. Anna Sochacka i Paweł Jusiak, Lublin 2014, ss. 1274

Prof. Ryszard Szczygieł pracuje od 1966 r. na Wydziale Humanistycznym UMCS, gdzie dał się poznać, jako dobry dydaktyk i wychowawca młodszej kadry naukowej. Jego zainteresowania badawcze od początku koncentrowały się zwłaszcza na dziejach miast i mieszczaństwa doby jagiellońskiej¹. Ale jak zwykle bywa przy znaczących postaciach świata nauki, wyniki kwerend źródłowych i badań pozwalają ich autorom „meandrować” po różnej problematyce, jak: dzieje miast środkowoeuropejskich w późnym średniowieczu i czasach wczesnonowożytnych, osadnictwo Małopolski północno-wschodniej do XVI w. (z naciskiem na średniowieczną i wczesnonowożytną przeszłość Lubelszczyzny), osadnictwo i podziały terytorialne Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu. Należy podkreślić ponadto dokonania R. Szczygła w zakresie spisów urzędników przedrozbirowej Rzeczypospolitej i edycji dokumentów lokacyjnych. Odbył staże naukowe na uniwersytetach we Lwowie, Kijowie i Ołomuńcu. Jest promotorem kilkunastu doktoratów.

Stopnie i tytuły naukowe podkreśliły znaczenie badań prowadzonych przez prof. R. Szczygła, i ich wyników dla polskiej historiografii. Po doktoracie obronionym na UMCS w 1973 r., nastąpiły habilitacja w 1990 r., stanowisko profesora nadzwyczajnego UMCS w 1992 r., tytuł profesora w 1999 r., a profesora zwyczajnego w 2003 r. Z czasem przyszły także obowiązki natury administracyjno-reprezentacyjnej, jak pełnienie funkcji prodziekana Wydziału Humanistycznego UMCS w latach 1990–1993, dziekana tego Wydziału w latach 1993–1999 i prorektora UMCS w latach 2008–2012.

Znalazło to również wyraz poprzez zaproszenie do udziału w pracach licznych gremiów naukowych i towarzystw, zwłaszcza w Zarządzie Głównym Polskiego Towarzystwa Historycznego, w Stałym Komitecie Mediewistów Polskich, w Komisji Historycznej Oddziału Lubelskiego

---

¹ Swego rodzaju podsumowaniem była praca habilitacyjna *Lokacja miast w Polsce w XVI wieku*, Lublin 1989, która potwierdziła i utrwaliła pozycję Jubilata w świecie nauki.

Polskiej Akademii Nauk, Polskim Towarzystwie Heraldycznym, Lubelskim Towarzystwie Naukowym (jako członek rzeczywisty), w Komisji Historii Miast, Komisji Geografii Historycznej, w Komitecie Nauk Historycznych PAN (w latach 1996–2007), w Radzie Naukowej Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu, w Radzie Muzeum Lubelskiego, Muzeum w Sandomierzu, Muzeum Zamojskiego, w Radzie Głównej Szkolnictwa Wyższego (w latach 1999–2002), Państwowej Komisji Akredytacyjnej (w latach 2005–2007); oraz redakcjach czasopism naukowych, m.in. *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska* i Regionu Lubelskiego.

Księgi pamiątkowe mają tę zaletę, że oprócz przypomnienia dokonań jubilatów i zestawienia ich bibliografii – co już samo w sobie jest cenne – skupiają grono przyjaciół, współpracowników i sympatyków, prezentujących w jubileuszowych tekstach szeroką gamę problemów badawczych. Nie inaczej jest w omawianym przypadku.

Całość podzielona została na rozdziały tematyczne: 1) Osadnictwo – dzieje wsi i urbanizacja; 2) Miasta i ich funkcje; 3) Lublin w dziejach; 4) Ludzie, rodziny, społeczności; 5) Monarcha i świat władzy; 6) Prawo i organizacje społeczne; 7) Kultura, nauka, opieka społeczna; 8) Problemy narodów. 83 teksty przynoszą olbrzymi ładunek wiedzy historycznej, zarówno o charakterze przyczynkarskim, jak i syntetycznym. Oddają zatem w całej pełni zakres zainteresowań Jubilata, który potrafi w kropli wody dostrzec procesy składające się na „rzekę” historii.

Piotr Kardys

Jerzy Kowalczyk, *Miejsca pamięci powstania styczniowego 1863–1864 na terenie województwa świętokrzyskiego, Stowarzyszenie Ziemia Świętokrzyska, Kielce 2013, ss. 134, il.*

Rok 2013 był okazją do publikacji szeregu prac, mających uczcić 150. rocznicę wybuchu powstania styczniowego. Prezentowana książka nie jest *stricte* historyczną, należy ją raczej zaliczyć do dzieł krajoznawczo-katalogowych.

Pracę niniejszą zbudowano na bazie inwentaryzacji wykonanej przez Jerzego Kowalczyka i opublikowanej w 2003 roku¹, która obejmowała 355 miejsc pamięci powstania styczniowego w 122 miejscowościach województwa świętokrzyskiego. W nowym katalogu, wydanym w 2013 roku, przedstawiono 500 obiektów w 161 miejscowościach. Tylko nieliczne ze 145 nowo uwzględnionych istniały 10 lat temu – większość to miejsca upamiętnione w ciągu dekady poprzedzającej omawiane wydanie. Wiele istniejących dawniej miejsc zmieniło się w tym czasie (zostały odbudowane, przebudowane lub odnowione), co autor również skrzętnie odnotował.

Zasadniczą częścią książki jest katalog miejsc pamięci powstania styczniowego. Podzielono go na dwie części: część A – obejmującą Kielce, i część B – resztę województwa świętokrzyskiego, w której miejscowości uporządkowano w układzie alfabetycznym. Każda metryczka obiektu zawiera jego krótki, hasłowy opis, lokalizację, w całości przytoczoną treść inskrypcji (wyjątkiem są niektóre tablice epitafijne – np. s. 15, poz. 19–21, 25) oraz treść napisów lub tabliczek fundacyjnych i renowacyjnych. W większości przypadków autor zaopatrzył opis w krótką notkę historyczną, dotyczącą upamiętnionej osoby lub wydarzenia, a niekiedy także dziejów samego obiektu.

Dalsza część książki pełni już rolę służebną wobec katalogu. Na stronach 81–88 zamieszczono statystykę obiektów z podziałem na powiaty, gminy i miejscowości. Kolejne strony (89–93) zajmuje

---

¹ J. Kowalczyk, *Inwentaryzacja miejsc pamięci powstania styczniowego na terenie województwa świętokrzyskiego (opis obiektów)*, [w:] J. Kowalczyk, A. Massalski, T. Wągrowski, *W hołdzie przeszłości 1863–1864. Województwo świętokrzyskie*, Kielce 2003, s. 113–154.

indeks alfabetyczny opisanych miast i wsi ze wskazaniem ich dzisiejszej przynależności administracyjnej. Natomiast od s. 94 autor umieścił indeks nazwisk występujących na pomnikach i tablicach, wskazujący jednak nie strony, na których dane nazwisko występuje, lecz miejscowości (i – w przypadku Kielc – lokalizację na terenie miasta), gdzie znajduje się obiekt upamiętniający daną osobę. Na s. 106 autor zamieścił – zamiast wykazu literatury – ogólną wiadomość o źródłach informacji zawartych w książce i odesłanie do szczegółowej bibliografii, którą zestawił na prowadzonej przez siebie stronie internetowej poświęconej powstaniu styczniowemu i jego pamiątkom w dawnych województwach krakowskim i sandomierskim: <http://www.powstanie1863.muzeumhistoriikielc.pl/> (w dziale „Literatura”). Ostatnia część książki to dokumentacja fotograficzna – kolorowe zdjęcia 90 obiektów, które powstały lub uzyskały wyraźnie nowy wystrój w okresie dekady, jaka minęła od wydania poprzedniej inwentaryzacji.

Książka jest obowiązkową pozycją w bibliotece każdego miłośnika powstańczej historii, regionalisty, a także turysty, który lubi wiedzieć, co spotyka na swych podróżniczych szlakach. Autor od lat z powodzeniem wyszukuje i dokumentuje miejsca pamięci powstania styczniowego i informacje o powstańczych wydarzeniach na Kielecczyźnie – udostępnia je w prowadzonym przez siebie portalu internetowym. Powstała imponująca baza danych, której nikłą część stanowi omawiana publikacja. Książkę stworzono z myślą o tych, którzy chcą odwiedzić upamiętnione miejsca związane z powstaniem i jego uczestnikami; jej format i objętość pozwalają na zabranie jej do plecaka, a nawet do kieszeni.

Dokumentacja pomników jest cenna – stanowi „fotografię” stanu obecnego i pełni rolę propagandy historyczno-patriotycznej. Jednak moim zdaniem najcenniejszy w tej pracy jest rejestr mogił i grobów powstańców – zarówno tych, którzy zginęli w walce, rozsianych także przy drogach i na bezdrożach, jak i tych, którzy zmarli po zakończeniu powstania i spoczęli na świętokrzyskich cmentarzach. O grobach tych, tak jak i o ludziach, którzy w nich spoczywają, pamięta się mniej i rzadziej, niż o pomnikach i upamiętnionych polach bitew.

Wartość opublikowanego katalogu jest duża i niezaprzeczalna. Nie zmieni tego zatem kilka drobnych uwag. Brak mi w opisach (a przynajmniej w ich większości) informacji o materiałach, z jakich wyko-

nano tablice czy pomniki. Wątpliwa jest przydatność w tego rodzaju przewodnikowym wydawnictwie dwóch dodatków: statystyki obiektów z podziałem na powiaty, gminy i miejscowości oraz indeksu alfabetycznego miejscowości ze wskazaniem ich przynależności administracyjnej (zwłaszcza, że w części B katalogu wszystkie miejscowości uporządkowano alfabetycznie i wskazano już gminę i powiat, w obrębie których się znajdują). Nie jest też jasne, jakim kluczem posługiwał się autor przy doborze osób, o których wspominał w komentarzach biograficznych (np. wyjaśnił, kim była Helena Witwicka, a nie podał żadnych informacji o Janie Witwickim – zob. s. 64-65, poz. 384, 386, 387; nie rozwiązał też monogramu A.W., tj. Adama Waligórskiego, na s. 65, poz. 391). Są to jednakże drobiazgi.

Powstanie styczniowe, obok II wojny światowej, doczekało się w województwie świętokrzyskim najliczniejszych pomników i miejsc pamięci. Dzięki opisywanej pracy każdy mieszkaniec i gość województwa świętokrzyskiego może się przekonać, że ma blisko siebie jakieś miejsce poświęcone „chwalebny zwyciężonym”. Nie powinniśmy o nich zapominać.

Marcin Medyński

**Krystyna Skowron, *Bliżyn. Powstanie styczniowe 1864.*
W hołdzie powstańcom styczniowym,
„Notatnik Bliżyński” nr 9, Towarzystwo Przyjaciół Bliżyna,
Bliżyn 2014, ss. 81, il.**

Bliżyńskie środowisko miłośników historii lokalnej od lat wykazuje dużą aktywność. Spośród jej przejawów na pierwszym miejscu należy wymienić ukazujące się od 1986 r. „Notatniki Bliżyńskie”, wydawane przez Towarzystwo Przyjaciół Bliżyna. W tej właśnie serii ukazała się w bieżącym roku książka Krystyny Skowron, współtwórczyni Towarzystwa i amatorki od lat zbierającej okruchy regionalnych dziejów, poświęcona wydarzeniom powstania styczniowego w Bliżynie i okolicach.

Autorką książki jest zasadniczo Krystyna Skowron, zamieściła ona jednakże dwa rozdziały innych autorów: Jerzego Kowalczyka (*Bliżyn w okresie przedpowstaniowym*) i Grzegorza Świetlika (*Bliżyn w okresie powstania styczniowego. Aspekty militarne i społeczne* – jest to tekst referatu wygłoszonego 9 lutego 2013 r. na sesji naukowej w Bliżynie).

Praca autorstwa Krystyny Skowron dzieli się na kilka części. Pierwsza – to rozdział *Przed wybuchem powstania styczniowego*. Autorka nakreśliła w nim krótko sytuację w Królestwie Polskim i zamieściła „biogram” Aleksandra Ludwika Rylla, na który składają się akt urodzenia przyszłego zamachowca z akt metrykalnych parafii Odrowąż i jego życiorys pióra ks. Czesława Kasprzyka, a opublikowany już w „Gazecie Bliżyńskiej”. Kolejny rozdział – *Karczmy polskie. Karczma bliżyńska* – to spekulacje na temat wyglądu i lokalizacji karczmy, w której w nocy z 15 na 16 marca 1864 r. insurgeneci spalili żywcem rosyjskich żołnierzy. Dalej znalazło się kilka słów o pałacu Wielogłowskich w Bliżynie oraz nieco dziwna wstawka – wiersz *Wiktoria bliżyńska roku 1864*. Kolejna część burzy nieco porządek książki – są to biografie powstańców dowódców, którzy działali w okolicach Bliżyna: Dionizego Czachowskiego, Jana Szymona Rudowskiego, Matwieja (Mateusza) Bezkiszkina, jak również powstańców, którzy na różnych etapach swego życia związali się z Bliżynem: ks. Wincentego Cyrańskiego, Włodzimierza Dreckiego, Aleksandra Henryka Geilla (ten we współautorstwie z Jerzym Kowalczykiem), Jana Jurzyńskiego, Antoniego Komara, Włodzimierza Krajewskiego, Jana Karola Łosakiewicza,

Benedykta Przygody, Wincentego Stereckiego (Styreckiego), Jana Ślęzaka, Marcellego Wilczyńskiego i Leona Zepa. Dopiero po biogramach autorka wróciła do chronologii i opisała wydarzenia, które nastąpiły bezpośrednio po bliżyńskiej potyczce. Część historyczną zamyka spis powstańców styczniowych pochodzących z Bliżyna i okolic, a także kalendarium wydarzeń powstańczych w regionie. Przedostatnia część – to opisy miejsc związanych z powstaniem i powstańcami, a także opis kultywowania pamięci o nich. Są tu wspomniane krzyże i kapliczki, tzw. „Langiewiczówka”, nazwy ulic upamiętniające powstańczych dowódców. Książkę zamyka opis obchodów 150. rocznicy wybuchu powstania styczniowego – zasadniczą część tego rozdziału stanowią reprodukcje plakatu, opublikowanych wcześniej relacji z wydarzeń rocznicowych i ich dokumentacja fotograficzna.

Jest to bliżyńskie powstańcze „silva rerum”, kronika, więc jak to w kronikach – wydarzenia rzeczywiste mieszają się z legendami, zaś życiorysy przeradzają się niekiedy w hagiografię. Tekst autorski przeplatają bardzo obszerne cytaty ze źródeł i opracowań. Uwagę zwraca materiał ilustracyjny – autorka dotarła do wielu unikalnych zdjęć, np. pałacu Wielogłowskich czy portretów uczestników powstania, zgromadziła też współczesną dokumentację fotograficzną śladów powstania i obchodów jego rocznic. Na pochwałę zasługuje też strona edytorska książki – druk jest czytelny, a jakość zdjęć nie budzi żadnych zastrzeżeń. Słabą stroną pracy są jednak przypisy – nie dość, że są niejednolite (w jednych rozdziałach są to przypisy tradycyjne, w innych – tylko ogólne wskazanie literatury na końcu rozdziału), to jeszcze zawierają one sporo błędów¹. Mając jednakże na uwadze, że książka ta nie jest dziełem naukowym, a popularyzatorsko-patriotycznym – można ją z czystym sumieniem polecić amatorom lokalnej historii.

Marcin Medyński

---

¹ Przykładowo: w przypisie 2 „Cuda Polski” to nazwa serii, zaś tytuł książki Aleksandra Patkowskiego wydanej w tej serii brzmi: *Sandomierskie – Góry Świętokrzyskie*; w przyp. 14 prawidłowa nazwa miejsca wydania to Rapperswil; w przyp. 27 autor nazywał się Strumph-Wojtkiewicz; w przyp. 28 dzieło Domaradzkiego nie było wcześniej cytowane. Zaznaczyć trzeba też, że drobne pomyłki pojawiają się w tekście zasadniczym (np. na s. 15, 16 jest Zaniksow, a winno być Zankisow).

**Bronisława Król, *Wrześniowe zapiski*,
red. Krzysztof Zemęła, Skarżysko-Kamienna 2014, ss. 48, il.**

W 2014 roku ukazały się drukiem *Wrześniowe zapiski* pod redakcją Krzysztofa Zemęły. Zostały one wydane przez Starostwo Powiatowe w Skarżysku-Kamiennej pod patronatem Polskiego Towarzystwa Historycznego Oddział w Skarżysku-Kamiennej. Są to autentyczne zapiski Bronisławy Król (Mrówki), młodej dziewczyny mieszkającej w naszym mieście, prowadzone systematycznie od 30 sierpnia do 25 września 1939 roku. Mają one nieocenioną wartość historyczną, ponieważ prowadzone były na bieżąco w czasie kampanii polskiej 1939 roku. Po wojnie powstało wiele wspomnień z tamtego okresu, ale upływający czas sprawił, że relacje te nie są już tak bardzo zgodne z rzeczywistością. Tym bardziej czytelnik powinien docenić, że styka się, wprawdzie z subiektywnym, ale niekłamany obrazem przeszłości naszego miasta i przeżyć jego mieszkańców.

Tekst źródła poprzedza wprowadzenie Starosty Michała Jędrusa oraz nota redaktora. Krzysztof Zemęła opisuje źródło i okoliczności jego powstania, a także kreśli kilka słów o życiu jego autorki oraz wybranka jej serca, Romana Mrówki. Zamieszcza informacje dotyczące wartości historycznej źródła oraz zasad jego wydania.

Kolejna część to już właściwe zapiski Bronisławy Król podzielone na dwa zeszyty. Dzień po dniu opisuje ona rzeczywistość miasta i swoje przeżycia związane z wybuchem wojny, rozłąką z ukochanym mężczyzną, rodziną. Autorka pisze ładną, prostą polszczyzną, wyraża swoje smutki, lęki, niepokoje, tęsknoty. Pisze w sposób bardzo osobisty, intymny. Opisuje, co dzieje się w Skarżysku, jak zachowują się jego mieszkańcy. Przed czytelnikiem wyłaniają się przerażeni ludzie, którzy z niepokojem słuchają dziennika radiowego, rozmawiają o sprawach politycznych. Kobiety żegnają mężczyzn, którzy idą na wojnę. Na dworcu kolejowym są pociągi pełne żołnierzy, harcerki podają im jedzenie i napoje. W innym miejscu naloty i chowający się, uciekający przed bombami ludzie, zbombardowane ulice, przemarsze żołnierzy, krążące nad miastem samoloty, panika, strach, płacz, ból, rozpacz, pocieszanie się. Niemieckie samochody, huk, strzały, trupy na ulicach, gruzy, popalone budynki, wszędzie leje po bombach. Niemcy rabują, niszczą, zabijają. Cywile próbują uciekać za Wisłę. Inni

spotykają się w magistracie, modlą w kościele, na ulicach przekazują sobie nowe wieści.

Odrębną płaszczyznę stanowią wątki osobiste Bronisławy. Opisuje ona swoją codzienność, pracę w fabryce amunicji, mieszkanie na stacji, spotkania z siostrą Władzią i innymi krewnymi oraz znajomymi. Wspomina, tęskni, boi się, płacze.

W zapiskach znajdujemy opisy nastrojów autorki i innych osób, wzmianki o pogodzie w poszczególnych dniach. Odtwarzamy obraz i topografię miasta.

„Wrześniowe zapiski” wydane zostały na kredowym papierze w formie zeszytu, który jest odwzorowaniem autentycznego zeszytu szkolnego firmy E. K. Kręglewski, w którym pisała Bronisława Król. Szatą graficzną zajęła się Jolanta Jagiełło, która starała się oddać klimat samych zapisków i okresu II wojny światowej. Tłem do tekstu drukowanego są oryginalne karty z ołówkowymi zapiskami Bronisławy Król. Dodatkowym atutem są zdjęcia z rodzinnego archiwum Lucjana Mrówki, syna autorki oraz fotografie ze zbiorów Piotra Nasiołkowskiego.

„Wrześniowe zapiski” to wyjątkowe źródło, wzbogacające wiedzę o historii Skarżyska-Kamiennej. Jego unikatowość wynika z faktu, że takich zapisków praktycznie nie ma. W chwili grozy, paniki i strachu ludzie zazwyczaj myślą o tym, żeby uciekać, ratować się, schronić. Mało komu przyszłoby do głowy, żeby w takiej chwili sięść i przelać na papier to, co dzieje się w sercu i wokół. „Wrześniowe zapiski” to lektura obowiązkowa dla mieszkańców Skarżyska oraz miłośników historii, nie pozostawiająca czytelnika obojętnym. Skłania ona do refleksji, pobudza wyobraźnię, przywołuje również własne wspomnienia oraz te, przekazywane przez rodzinę.

Ilona Mrówka

Monografia Chęcińsko-Kieleckiego Parku Krajobrazowego,
red. Anna Świercz, ss. 395, Kielce 2010,
ryc. 65, tab. 35, fot. 122;
Monografia Cisowsko-Orłowińskiego Parku
Krajobrazowego, red. Anna Świercz, ss. 495, Kielce 2014,
ryc. 81, tab. 39, fot. 222

W ostatnich latach (2010–2014) ukazały się bardzo ciekawe i wartościowe opracowania monograficzne dotyczące trzech spośród ośmiu parków krajobrazowych znajdujących się w całości w województwie świętokrzyskim (trzecia monografia poświęcona jest Nadnidziańskiemu Parkowi Krajobrazowemu, Kielce 2012). Ze względu na odmienność zarówno podłoża i budowy geologicznej oraz związanego z nimi świata roślin i zwierząt parki krajobrazowe pogrupowano w zespoły o odmiennej specyfice i charakterze. Tworzą one: Zespół Nadnidziańskich Parków Krajobrazowych i Zespół Świętokrzyskich Parków Krajobrazowych.

Zgodnie z definicją art. 21 ust. 1 ustawy o *ochronie przyrody* „park krajobrazowy jest obszarem chronionym ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe, a celem jego utworzenia jest zachowanie, popularyzowanie i upowszechnianie tych wartości w warunkach racjonalnego gospodarowania”. Sama definicja parku krajobrazowego sugeruje, że pełne opracowanie takiego obiektu musi być zarówno interdyscyplinarne, jak i siłą rzeczy obszerne. Najwartościowsze zaś są takie, które powstają nie tylko na podstawie literatury i opracowań naukowych, ale przede wszystkim aktualnych, własnych badań naukowych autorów. I te kryteria omawiane w monografii spełniają, co jest ich wielką zaletą. Ze względu zatem na szeroko uwzględnianą problematykę krajobrazu kulturowego wydaje się, że warto wspomnieć o tych wydawnictwach na łamach Rocznika.

Instytucję parków krajobrazowych w województwie świętokrzyskim powołano wcześniej, bo już w połowie lat 80. ubiegłego wieku. Dość powiedzieć, że funkcjonująca wówczas ustawa o *ochronie przyrody* z kwietnia 1949 roku nie przewidywała takiej formy ochrony – co stanowiło poważny problem prawny dla ich uznania.

Istotą ich powołania była ochrona najcenniejszego obiektu przyrodniczego jakim był (i jest) Świętokrzyski Park Narodowy. Ochrona

poprzez utworzenie strefy buforowej przejmującej główną falę naporu ruchu turystycznego i wypoczynkowego, odciążającej sam Park Narodowy. To parki krajobrazowe, mając inny status prawny niż park narodowy, winny być odpowiednio zagospodarowywane turystycznie szlakami i infrastrukturą turystyczną i wypoczynkową, ochraniając to co najcenniejsze w Parku Narodowym – PRZYRODĘ. Jednocześnie, ustanowiony wówczas reżim ochronny parków krajobrazowych umożliwiał ich zagospodarowywanie w sposób nie zagrażający substancji chronionej. Zaś same parki krajobrazowe i obwarowania z nimi związane obligatoryjnie musiały stać się elementami miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego gmin i województwa.

Powołano również stosowną instytucję, tj. Zarząd Świętokrzyskich i Nadnidziańskich Parków Krajobrazowych, której celem było m.in. zlecenie badań, monitorowanie i opiniowanie zamierzeń realizowanych na obszarze parków oraz szeroko rozumiana edukacja i popularyzowanie tego co najcenniejsze i najwartościowsze w parkach krajobrazowych.

Od czasu ich powołania, do momentu ukazania się pierwszych monografii minęło wiele lat. Miało miejsce wiele zmian, m.in. dotyczących podziału administracyjnego, w zakresie prawa oraz samej filozofii ochrony przyrody. W tzw. międzyczasie Polska stała się członkiem Unii Europejskiej, powołano Obszary Natura 2000, Regionalne Dyrekcje Ochrony Środowiska... ale istota parków krajobrazowych nie zmieniła się, choć niestety zmalała, wysoka dotąd, ranga i znaczenie Zarządu Parków Krajobrazowych.

Najważniejsze, że nareszcie tak duże obszarowo, cenne przyrodniczo-kulturowo obiekty, doczekały się wartościowych, pełnych, naukowych opracowań monograficznych w miejsce funkcjonujących dotąd informatorów¹.

Podstawowy, niejako naturalny schemat budowy monografii to podział wynikający z zasadniczych kierunków wiedzy:

1. dane ogólne i rys historyczny,
2. przyroda nieożywiona,

---

¹ R. Sowa, *Sieradowicki Park Krajobrazowy*, wyd. 3, Kielce 2001; idem, *Cisowsko-Orłowski Park Krajobrazowy*, wyd. 3, Kielce 2004; idem, *Jeleniowski Park Krajobrazowy*, Kielce 2002; idem, *Suchedniowsko-Oblęgorski Park Krajobrazowy*, wyd. 3, Kielce 2003; idem, *Chęcińsko-Kielecki Park Krajobrazowy*, wyd. 2, Kielce 2004.

3. szeroko pojęta szata roślinna,
4. fauna,
5. formy ochrony przyrody: stan i zagrożenia,
6. szeroko pojęte dziedzictwo kulturowe,
7. elementy zagospodarowania turystycznego.

Jak wspomniano wyżej, ukazały się dotąd dwie monografie parków krajobrazowych należących do Zespołu Parków Świętokrzyskich. Już tylko pierwsze, ogólne zapoznanie się z opracowaniami pokazuje, że powołany jako ostatni (na podstawie nowej, zmienionej ustawy o ochronie przyrody z 1994 r.), bo w roku 1996, Chęcińsko-Kielecki Park Krajobrazowy (dalej: Ch-KPK) jako pierwszy trafił na warsztat naukowców. Opracowując tę monografię jako pierwszą zdobywano doświadczenie, dopracowywano wewnętrzną budowę kolejnych prac, pomyślano o pełniejszym doborze autorów.

Niewątpliwie jest to Park o najbardziej zróżnicowanej budowie geologicznej i historii materialnej. Budują go skały podłoża reprezentujące ponad 500 milionów lat historii Ziemi. Spotykane dowody obecności hominidów (od neandertalczyka) dowodzą obecności człowieka na obszarze Ch-KPK od ponad 50 tysięcy lat (nie tylko bytowania, ale i jego działalności przemysłowej).

Porównując te dwie prace widać, że redaktor monografii dostrzegł braki i niedociągnięcia – pomimo bardzo dobrej recenzji pierwszej z nich, bo na taką rzeczywiście monografia zasługuje. Dopracował kolejną i podniósł jej poziom. Ponadto, wszystko na to wskazuje, że redakcja kolejnych monografii (oby objęła wszystkie parki krajobrazowe w województwie!) pozostanie w jednych rękach. Wróży to wysoki ich poziom i jeden styl opracowań. Wskazane byłoby również, żeby wszystkie rozdziały opracowywane były na jednym, wysokim poziomie merytorycznym. Zauważyć bowiem można, że „część przyrodnicza” potraktowana jest przez autorów „rzetelniej”, natomiast ta „kulturowo-historyczna” opracowana jest na zdecydowanie większym poziomie ogólności.

Scalić i ujednoczyć prace dwudziestu autorów z przeróżnych dziedzin (dla monografii Ch-KPK) to zadanie niezwykle trudne i niewdzięczne. Monografia Cisowsko-Orłowińskiego Parku Krajobrazowego (dalej: C-OPK) ma aż trzydziestu sześciu autorów! Różnica ta pociągnęła za sobą skutek w postaci o 100 stronik większej objętości pracy dotyczącej

C-OPK (a także większej liczby rycin, tabel i fotografii), jednak przy pełnej świadomości zdecydowanej przewagi bogactwa merytorycznego.

Z powyższego wynika, że monografia C-OPK „miała pecha”, bo była pierwsza. Praca, która winna być najobszerniejsza i najlepiej udokumentowana fotograficznie, wydaje się dość skromna. Geologia, świat przyrody ożywionej oraz szeroko pojęta historia winny tu być szeroko przedstawione i zilustrowane fotograficznie. Bardzo ciekawy i bogaty obiekt – Park Etnograficzny w Tokarni – potraktowany został pobieżnie, wręcz sygmalnie. A jest to miejsce na tyle ciekawe, że winno chętnych jednodniowego wypadu (zamiast np. do Parku Narodowego) skutecznie przejąć i zatrzymać. Bardzo skromnie, wręcz symbolicznie, potraktowano Jaskinię „Raj” jako obiekt o wybitnym znaczeniu archeologicznym (ileż tak bogatych zbiorów artefaktów po neandertalczykach mamy w województwie?), Miedziankę czy górnictwo i hutnictwo kruszcowe. Równie niewiele miejsca poświęcono chęcińskiemu zamkowi, jak i samym Chęcinom.

Monografie, jako prace zdecydowanie interdyscyplinarne, dla lepszej komunikatywności i dla łatwiejszego rozumienia ich treści, muszą być bogate we wszystkie możliwe narzędzia, które ułatwią przyswojenie zawartej w nich wiedzy – bo mają trafiać do szerokiego grona odbiorców: miłośników przyrody, turystów, krajoznawców, studentów, uczniów, nauczycieli, samorządowców, którym nie jest obca idea ochrony przyrody (jak pisze we wstępie redaktor). Do narzędzi tych należą wykresy, tabele, różne zestawienia, schematy, ryciny, a przede wszystkim celnie dobrane, jakościowo dobre i pogłądowe fotografie. Tego typu praca ma nie tylko informować, ale i wyjaśniać to wszystko, co dla danego parku krajobrazowego charakterystyczne i wyróżniające go spośród innych, jak również zachęcać do jego poznawania i odwiedzania – odciążając tym samym Park Narodowy. Tę rolę omawiane monografie wypełniają bardzo dobrze. Następne zapewne wypełnią ją jeszcze lepiej.

Ryszard Sowa

Sprawozdania

Kongres Towarzystw Regionalnych i Lokalnych: *Regionalizm w epoce globalizacji* (17 września 2014 r.), w ramach XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich *Polska – Bałtyk – Europa* (17-21 września 2014 r.)

W dniu 17 września 2014 r., w wigilię zjazdową XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich zwołanego w Szczecinie, odbył się Kongres Towarzystw Regionalnych i Lokalnych pod hasłem *Regionalizm w epoce globalizacji*. Jego organizatorem było Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział Szczecin we współpracy z teatrem Uckermärkische Bühnen Schwedt, współorganizatorami zaś – Gmina Cedynia, Cedyński Ośrodek Kultury i Sportu, Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita” oraz Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego. Kongres tradycyjnie odbył się poza miejscem obrad zjazdu, w XIII-wiecznym klasztorze cysterek w Cedyni (obecnie Hotel Klasztor Cedynia). Jego celem była, jak wskazali organizatorzy, „prezentacja dorobku wybranych towarzystw lokalnych i regionalnych, wymiana poglądów na temat ich działania oraz dyskusja nad stojącymi przed nimi problemami, szansami i zagrożeniami”.

Kongres rozpoczął przejazd uczestników ze Szczecina na miejsce obrad, w czasie którego swą erudycyjną wiedzą o regionie dzielił się dr Paweł Migdalski. Przejazd połączono ze zwiedzaniem wybranych przez organizatorów obiektów. Pierwszym było wnętrze i otoczenie teatru Uckermärkische Bühnen Schwedt, zmodernizowanego w ramach polsko-niemieckiego projektu ze środków Unii Europejskiej i stanowiącego przykład udanej współpracy kulturalnej pogranicza. Kolejnym miejscem pokazanym uczestnikom był monumentalny kościół

Mariacki z XIV–XV w. w Chojnie, zrujnowany w czasie II wojny światowej i od ponad dwudziestu lat poddawany pracom rekonstrukcyjno-renowacyjnym. Następnym przystankiem był Moryń, miasteczko, które szczęśliwie uniknęło zniszczeń wojennych, z zachowanym niemal w całości wieńcem murów miejskich i XIII-wiecznym kościołem pw. Ducha Świętego (w którym znajduje się XII-wieczna mensa ołtarzowa!). Z Morynia przewieziono uczestników na Siekierkowski Cmentarz Wojenny 1. Armii Wojska Polskiego w Starych Łysogórkach – nekropolię niesłusznie usuwaną obecnie poza krąg oficjalnych uroczystości poświęconych pamięci ofiar wojny, a na której spoczywa blisko 2000 polskich żołnierzy (i upamiętnionych jest kolejnych 1200 poległych). Ciekawym akcentem była wizyta na Górze Czcibora, pod pomnikiem upamiętniającym bitwę pod Cedynią w 972 r., gdzie dr Migdalski przedstawił swe nowatorskie teorie dotyczące lokalizacji pola bitwy. Spod Góry Czcibora odjechano na miejsce obrad.

Uczestników kongresu powitał dr Paweł Migdalski (koordynator), reprezentujący Uniwersytet Szczeciński i Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita” z Chojny. Następnie prof. dr hab. Wojciech Iwańczak (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach) krótko wprowadził uczestników w tematykę obrad, omawiając zagadnienie regionalizmu i roli regionalistów, podejmując próbę definicji podstawowych pojęć, a także omawiając metody działania i rolę regionalizmu dla społeczności lokalnych i historii w ogólności.

Kolejnym punktem programu były dwa referaty wstępne. Pierwszy z nich, na temat *Towarzystwa naukowe – ich rola w tworzeniu dziedzictwa narodowego*, wygłosił prof. dr hab. Henryk Samsonowicz (Uniwersytet Warszawski). Profesor podkreślił, że bez pamięci o przeszłości nie może trwać żadna ludzka wspólnota, zwrócił też uwagę, że ludziom myślącym nie wystarcza samo zabieganie o wikt i opierunek – stąd od dawna powstawały stowarzyszenia osób ciekawych świata i żądnych wiedzy. Grupy te skupiały się przy wybitnych jednostkach, w klasztorach, na dworach królewskich i uniwersytetach, popularne też były spotkania intelektualistów „na salonach”, jak chociażby znane dysputy u ks. Izabeli Czartoryskiej czy u Jadwigi Łuszczewskiej (Deotymy). Początki polskich towarzystw naukowych to okres po utracie przez Polskę Niepodległości – najśłynniejszym było wówczas warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, założone w 1800 r.

z inicjatywy m.in. Stanisława Staszica. Towarzystwa te, często skupiające wolnomyślicieli, zazwyczaj zrywały gorsety krępujące naukę, stanowiły zaczyn dyskusji i pobudzały do myślenia, pozwalały prezentować różnice poglądów i ścierać się naukowcom prezentującym różne punkty widzenia, a także – co było przez wiele lat bardzo potrzebne – pozwalały na rozwój nauki poza zasięgiem cenzury.

Drugi referat wstępny wygłosił prof. dr hab. Andrzej Buko (Instytut Archeologii i Etnologii PAN / Uniwersytet Warszawski). Prezentację tematu *Badania regionalne a rozwój cywilizacyjny lokalnych społeczności* rozpoczął od spostrzeżenia, że miejsca tradycji, jak kopce, grobowce czy miejsca kultu, były przez te społeczności rozpoznawane i włączane w ich życie współczesne. Odkrywane ślady przeszłości zmuszały do refleksji o przeszłości, wcześniej też zaczęły się celowe badania cmentarzy i innych pamiątek historycznych. XIX wiek dał podwaliny badań lokalnych, przede wszystkim dzięki ówczesnej modzie na regionalizm. Coraz więcej informacji zaczęto pozyskiwać w toku badań archeologicznych, co z kolei powodowało tworzenie ekspozycji odnalezionych pamiątek i powstawanie pracowni regionalnych. Referent zwrócił także uwagę na problemy, na jakie natyka się historia lokalna, jak chociażby naciski i oczekiwania „polityczne” (np. do niedawna bardzo widoczne na obszarze całych „ziem odzyskanych” wymagania, aby wszelkie wyniki badań potwierdzały słowiańskość i „prapolskość” tego terenu), a także problemy i sukcesy w dialogu z władzami samorządowymi, których rola w pomocy i popularyzacji efektów pracy historyków-regionalistów jest nie do przecenienia.

Prezentacje towarzystw regionalnych rozpoczął referat prof. dra hab. Jerzego Motylewicza¹ (Uniwersytet Rzeszowski / PTH o. Przemyśl) pt. *Środowisko historyczne Przemyśla w XX i XXI w.* Autor zwrócił uwagę na różnorodność etniczną tego terenu (poza Polakami, Rusinami i Żydami także inne, liczne mniejszości narodowe), a także na oddziaływanie pobliskiego Lwowa, który zawsze był silnym ośrodkiem intelektualnym. Sam Przemyśl dysponował bogatym archiwum, a także cennymi zbiorami bibliotecznymi i muzealnymi, co tworzyło bazę do prowadzenia badań historycznych i szybko zaowocowało pierwszymi opracowaniami dziejów regionalnych. Jednakże pierwsze próby

---

¹ Z powodu nieobecności autora referat został odczytany przez Artura Kiełta.

zrzeszenia środowiska historyków przemyskich spaliły na panewce. Dopiero Towarzystwu Przyjaciół Nauk udało się „scentralizować” ruch naukowy w mieście i regionie – utworzono własną bibliotekę, muzeum, a do 1939 r. udało się wydać 7 zeszytów „Rocznika Przemyskiego”. Nie udało się jednak w okresie międzywojennym opracować monografii miasta, mimo zadeklarowanej woli i znacznej liczby przyczynków. Oddział PTH powstał w mieście w 1928 r., oficjalnie z inicjatywy prof. Franciszka Bujaka. Powojenne losy przemyskiego PTH były zmienne. Towarzystwo działało, mimo trudności, na niwie naukowej, nie udało się jednak podjąć prac wydawniczych. W 1955 r. nastąpiło otwarcie bazy naukowej PTH, jednakże jej pracę utrudniały problemy etatowe. Rozszerzano też działalność organizacji, zakładając koła terenowe. Duże problemy przyniosły lata 90. XX w. – uległa likwidacji baza naukowa, pracę sparaliżował kryzys oraz konflikty polityczne i narodowościowe, które rozbiły regionalne środowisko historyków; problemem jest też brak współpracy pomiędzy lokalnymi historykami, a rekrutującą się spoza regionu kadrą naukową Instytutu Historii miejscowego uniwersytetu.

„Bohaterami” prezentacji Prezes Kornelii Kurowskiej były: *Stowarzyszenie Wspólnota Kulturowa Borussia oraz Fundacja Borussia w Olsztynie*. Stowarzyszenie powstało w 1990 r., fundację zaś stworzono w 2006 r., by wspierać działania stowarzyszenia. Obszarem, na który skierowana jest uwaga Borussii, jest region warmińsko-mazurski, a wśród celów jej działania podkreślono budowanie świadomości historycznej i kulturowej w odwołaniu do wspólnej historii, rozwijanie dialogu i porozumienia między przedstawicielami różnych narodów, wyznań i tradycji, „otwarty regionalizm” polegający na współpracy transgranicznej z sąsiadami Polski, a także włączanie społeczności lokalnych do działań na rzecz ich otoczenia. Tematami podejmowanych przez stowarzyszenie projektów są przede wszystkim historia i współczesność Warmii i Mazur, ich dziedzictwo kulturowe i kultura współczesna, problemy społeczne oraz edukacja obywatelska i międzykulturowa. Cele swe Borussia realizuje na różnych polach działalności statutowej: poprzez edukację (międzynarodowa wymiana młodzieży, seminaria i warsztaty, badania terenowe), działalność kulturalną (akcja dokumentowania i porządkowania historycznych cmentarzy i zabytkowych założeń parkowych, organizowanie seminariów, konferencji i wystaw), wydawniczą (czasopismo „Borussia. Kultura – Historia –

Literatura”, które w 2014 roku doczeka się 54. tomu, oraz kilka serii książkowych) i współpracę transgraniczną (np. warsztaty teatralne, ekologiczne, spływy kajakowe, wolontariat); pomocne w tym jest prowadzenie Centrum Dialogu Międzykulturowego Dom Mendelsohna w budynku odrestaurowanym w znacznej części własnymi siłami stowarzyszenia.

Dr hab. Krzysztof Nowak (Uniwersytet Śląski), reprezentujący Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział Cieszyn, wygłosił prezentację *Macierz Ziemi Cieszyńskiej i cieszyński oddział PTH*. Region cieszyński został wyodrębniony jako księstwo już w średniowieczu. Charakteryzowała go zawsze duża różnorodność etniczna (Polacy, Czesi, Niemcy, Austriacy, Żydzi) i wyznaniowa (protestanci, katolicy). Wyjątkowa dla tego pogranicznego regionu jest „zasiedziałość” mieszkańców – był to jeden z nielicznych takich wielonarodowych obszarów, których nie dotknęły masowe migracje, zwłaszcza te największe, stanowiące skutki II wojny światowej. Wcześniej, w XIX w. rozwinęło się tu polskie szkolnictwo, dzięki czemu już w okresie międzywojennym istniała polska inteligencja. Dużą w tym zasługą Macierzy Ziemi Cieszyńskiej, powstałej w 1885 r. jako Macierz Szkolna dla Księstwa Cieszyńskiego; od 1918 r. działała jako Macierz Szkolna Ziemi Cieszyńskiej, na Zaolziu utrzymując polskie szkoły, zaś na terenie Polski prowadząc zwykłą działalność kulturalną i rozrywkową. Prelegent przedstawił też obecną działalność Macierzy i PTH, przede wszystkim popularyzującą kulturę regionu i jego historię.

Jedyną organizacją regionalistyczną z centralnej Polski, zaproszoną przez organizatorów do przedstawienia swej działalności, było Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Skarżysku-Kamiennej. Dr Piotr Kardys rozpoczął swe wystąpienie od syntetycznego zarysowania historii terenów obecnego miasta Skarżyska-Kamiennej. Wspomnił o działającym w latach 80. XX w. Towarzystwie Przyjaciół Miasta Skarżyska-Kamiennej i o pierwszej, nieudanej próbie opracowania monografii miasta na przełomie lat 80. i 90. Przeanalizował uwarunkowania utworzenia w naszym mieście w 2007 r. oddziału PTH i na tym przykładzie pokusił się o sformułowanie ogólnych wniosków dotyczących mechanizmów powstawania stowarzyszeń regionalnych i lokalnych oraz rozwijania przez nie pracy naukowej i popularyzatorskiej. Przedstawił metody działania i osiągnięcia skarżyskiego PTH (7 sesji popularnonaukowych, 5 tomów „Rocznika”, 3 monografie

naukowe: Skarżyska-Kamiennej oraz gmin Skarżysko Kościelne i Bliżyn, opracowania popularnonaukowe, zorganizowane i współorganizowane konkursy, obchody, debaty i imprezy popularyzatorskie itd.), a także problemy, z którymi oddział spotyka się w swej działalności.

Prezentacje towarzystw regionalnych zakończyło wystąpienie dra Pawła Migdalskiego (Uniwersytet Szczeciński) pt. *Stowarzyszenie Historyczno-Kulturalne „Terra Incognita” z Chojny*. „Terra Incognita” powstała w 2009 r., aby rozwijać wiedzę o przeszłości Nowej Marchii przez działalność na polu edukacyjnym, kulturalnym i wydawniczym; zrzesza ona naukowców, nauczycieli, publicystów oraz pasjonatów dziejów i kultury tego regionu. Mówca, który jest prezesem i współzałożycielem stowarzyszenia, opowiedział o zrealizowanych przez nie przedsięwzięciach. Zorganizowano szereg imprez kulturalnych i historycznych, m.in. konferencje, koncerty, przedstawienia teatralne, dyskusje i debaty, wystawy, warsztaty dla uczniów, studentów i nauczycieli, wyprawy studyjne i prace przy zabytkach, prezentacje publikacji historycznych i własnych wydawnictw. Od 2009 r. stowarzyszenie wydaje „Rocznik Chojeński” i towarzyszącą mu serię wydawniczą Biblioteka Rocznika Chojeńskiego, a także serię wydawniczą „Terra Incognita”.

Po zakończeniu serii wystąpień² nastąpiła dyskusja, niekiedy burzliwa, dotycząca metod działań stowarzyszeń regionalnych i współpracy (zarówno krajowej, jak i transgranicznej) między tymi stowarzyszeniami oraz z jednostkami samorządu terytorialnego. Zainteresowanie zgromadzonych wzbudziła też inicjatywa internetowej platformy współpracy towarzystw regionalnych i lokalnych „Historia Regionalna” (www.historiaregionalna.pl), mającej na celu zintegrowanie lokalnych środowisk oraz umożliwienie wymiany doświadczeń badaczy i regionalistów z różnych stron Polski.

Obrady zakończyło podsumowanie, w którym moderator kongresu, prof. dr hab. Wojciech Iwańczak podzielił się swymi spostrzeżeniami dotyczącymi metod i celów działania towarzystw regionalnych i lokalnych. Jako podstawowe cele wskazał promocję, przekonywanie ludzi

---

² Zaznaczyć wypada, że na kongresie nie pojawili się i nie przekazali ujętych w programie wystąpień: Heinz Oschmann i Jürgen Theil, mający reprezentować Geschichtssverewin zu Prenzlau e.V., oraz Eckhard Walther z Verein für Heimatkunde Angermünde e.v., Angermünde.

z zewnątrz do regionu i działających w nim osób, zaś jako podstawową wytyczną dla działań tych towarzystw – dostosowanie metod pracy do kontekstu, w którym przyszło im działać.

Obradom kongresu towarzyszył *Polsko-niemiecki pokaz publikacji regionalnych*, zorganizowany w ramach projektu Cedyńskiego Ośrodka Kultury i Sportu. Wzięło w nim udział kilkudziesięciu wydawców regionalnych z Polski i Niemiec, którzy zaprezentowali kilkaset tytułów z szeroko rozumianej tematyki regionalnej. Jednym z wystawców było również Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Skarżysku-Kamiennej, które zaprezentowało swój „Rocznik”, wszystkie wydane przez siebie książki i broszury, a także publikacje przygotowane przy współudziale merytorycznym Oddziału.

W drodze powrotnej z Cedyńi do Szczecina uczestnicy kongresu zwiedzili XIII-wieczny kościół w Czachowie, którego niewątpliwą atrakcją są zachowane freski z XIV w., przedstawiające m.in. diabły, rycerzy (jeźdźców w trakcie turnieju oraz pieszych), szachownicę, orły i maleńkiego raka. Niezawodny w roli przewodnika dr Paweł Migdalski przedstawił zwiedzającym hipotezy dotyczące interpretacji tych niezwykłych malowideł, zaznaczając jednak, że niczego pewnego o nich nie wiemy.

Na koniec wypada poświęcić należną uwagę samemu XIX Pow-szechnemu Zjazdowi Historyków Polskich w Szczecinie. Impreza ta, zwoływana cyklicznie przez Polskie Towarzystwo Historyczne od 1880 r., zgromadziła historyków z większości ośrodków naukowych z całej Polski, a także wielu badaczy zagranicznych. Na liście prelegentów byli naukowcy z Niemiec, Czech, Słowacji, Rosji, Litwy, Łotwy, Estonii, Austrii, Holandii, Francji, Finlandii, Szwecji, Węgier, Bułgarii, Rumunii i Japonii. Hasło XIX Zjazdu, który odbywał się w dniach 17-21 września 2014 r., to *Polska – Bałtyk – Europa*; organizatorzy wyrazili w ten sposób główny zamysł zastanowienia się nad znaczeniem Bałtyku w historii Polski i Europy, w szczególności jako spoiwa społeczeństw europejskich, i szerzej – nad łącznością historii Polski i reszty kontynentu. Podkreśla to także miejsce obrad, Szczecin, który był miastem wielu kultur i wielu nacji.

17 września 2014 r., w dniu wigilii zjazdowej, odbyły się cztery całodziennie sympozja wyjazdowe (m.in. opisany wyżej Kongres Towarzystw Regionalnych i Lokalnych) oraz 26 sympozjów w samym Szczecinie (w tym 11 sympozjów całodziennych).

Przedpołudnie pierwszego dnia zjazdu (18 września) – to najpierw uroczyste posiedzenie Senatu Uniwersytetu Szczecińskiego w celu nadania doktoratu honoris causa tej uczelni wybitnemu archiwście, prof. dr. hab. Andrzejowi Tomczakowi, później zaś – uroczysta inauguracja Zjazdu z udziałem przedstawiciela Prezydenta Bronisława Komorowskiego. Wykłady inauguracyjne wygłosili: prof. dr. hab. Krzysztof Mikulski z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (*Pochodzenie Mikołaja Kopernika na tle migracji w strefie bałtyckiej*) i prof. dr. hab. Stefan Kwiatkowski z Uniwersytetu Szczecińskiego (*Stowarzyszeniowy ruch naukowy wobec społecznego funkcjonowania historii*).

Po południu rozpoczęły się planowe wykłady zjazdowe. Obrady toczyły się w ramach pięciu sesji tematycznych (Ludzie; Konflikty; Morze; Europa i Regiony; Edukacja), w obrębie których wydzielono sympozja, grupujące wykłady o pokrewnej tematyce. W sumie program na 18-20 września obejmował ponad 250 wystąpień i liczne dyskusje. Warto zwrócić uwagę na liczny udział w obradach Zjazdu zarówno kieleckiego środowiska historyków – na liście prelegentów znalazło się dziesięciu profesorów i doktorów z Uniwersytetu Jana Kochanowskiego³ – jak również osób, których badania dotyczyły historii naszego regionu (np. prof. dr. hab. Jacek Wijaczka, dr Sebastian Piątkowski).

Równoległe z obradami odbywał się na terenie Wydziału Humanistycznego US Salon Książki Historycznej, podczas którego można było nabyć wydawnictwa historyczne i „okołohistoryczne” oferowane przez kilkadziesiąt wydawnictw uniwersyteckich, naukowych oraz specjalistycznych księgarni. Zorganizowano także szkolenie z podstaw prawa autorskiego w działalności naukowej. Ponadto dla uczestników Zjazdu organizatorzy, we współpracy z wieloma placówkami muzealnymi i naukowymi, przygotowali szereg atrakcyjnych imprez towarzyszących – można było bezpłatnie zwiedzić kilka muzeów w Szczecinie i regionie oraz obejrzeć kilkanaście wystaw historycznych i kilka mili-tarnych zabytków Szczecina. 21 września (niedziela) był już dniem

---

³ Byli to profesorowie dr. hab.: Wojciech Iwańczak, Wiesław Caban, Czesław Grzelak i Marek Przeniosło, oraz doktorowie hab.: Jacek Bonarek, Witold Chmielewski, Zygmunt Matuszak, Urszula Oettingen, Jacek Pielas, Małgorzata Przeniosło.

odpoczynku, lecz nadal aktywnego – uczestnikom zaproponowano kilka wycieczek po Szczecinie i Pomorzu Zachodnim.

XIX Powszechny Zjazd Historyków odbywał się pod honorowym patronatem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Bronisława Komorowskiego, zaś szereg sympozjów objęły swym patronatem Muzeum Historii Polski, Muzeum II Wojny Światowej oraz Instytut Pamięci Narodowej.

Marcin Medyński

Sesja popularnonaukowa *Skarżyskie spotkania z historią*, Skarżysko-Kamienna, 17 października 2014 r.

W dniu 17 października 2014 roku skarżyski oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego przeprowadził kolejną, coroczną sesję popularnonaukową poświęconą dziejom miasta i regionu. Kilkuletnia tradycja organizowania tego typu wydarzenia to świadectwo dojrzałości i zaangażowania, jakie wykazuje środowisko naukowe w Skarżysku-Kamiennej. Potrzebę spotkań z historią miasta i okolic potwierdza wysoka frekwencja słuchaczy i zróżnicowane wiekiem audytorium. Prezentowana w coraz bardziej innowacyjnej formie przeszłość okazuje się ważnym elementem życia skarżyszczyków, którzy corocznie biorą czynny udział w swoistym święcie lokalnych badaczy historii.

Tegoroczną sesję swoją obecnością wzbogacili liczni eksperci uniwersyteccy, przedstawiciele instytucji kultury, a także pasjonaci i regionaliści. Wszystkich zgromadzonych przywitał przedstawiciel organizatorów i prezes skarżyskiego PTH Krzysztof Zemęła. Kolejno głos zabrał dr Piotr Kardys, zdając krótką relację z ostatnich prac i osiągnięć skarżyskiego oddziału PTH. Szczególną uwagę zwrócił na udział przedstawicieli towarzystwa w XIX Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich odbywającym się w Szczecinie. Istotnym elementem wystąpienia dra Kardysia było zaprezentowanie piątego tomu rocznika „Z dziejów regionu i miasta”, będącego stałym wydawnictwem skarżyskiego oddziału PTH.

Głównym elementem spotkania były wystąpienia zaproszonych prelegentów. Zakres tematyczny, jak co roku, obejmował wiele aspektów działalności naukowej, propagatorskiej i animacyjnej. Pierwszą osobą przedstawiającą swój referat był prezes stowarzyszenia Praosada Rydno Paweł Rzuchowski. Przedstawiciel organizacji promującej rezerwat archeologiczny „Rydno” zreferował działania stowarzyszenia, a następnie zaprezentował walory turystyczne regionu skarżyskiego. Celem wystąpienia było ukazanie pozytywnych zmian w podejściu do promocji miasta i regionu oraz propozycje na następne lata.

Kolejny prelegent, reprezentujący Uniwersytet Warszawski dr Michał Przeździecki, pozostawał w tematyce archeologii i turystyki. Badacz przytoczył zgromadzonym historię prac archeologicznych na terenie dzisiejszego rezerwatu, a także osadnictwa na jego

obszarze. Prezentacja pozwoliła przekazać w pigułce podstawowe informacje dotyczące jednej z najważniejszych atrakcji regionu. Drugą częścią wystąpienia była niezwykle istotna kwestia ochrony rezerwatu i konieczność dalszych badań. Dr Przeździecki nawiązywał do wypowiedzi poprzedniego prelegenta i przedstawiał liczne zagrożenia, z którymi lokalne środowiska będą musiały się zmierzyć w celu zachowania w odpowiednim stanie unikatowego „Rydna”.

Dr Sylwester Łodej z Instytutu Filologii Obcych UJK w Kielcach, kolejny prelegent, zaprezentował zgromadzonym innowacyjne podejście do historii, kultury i języka w ujęciu interdyscyplinarnym. Powołując się na przykład programu Corpus of Historical American English, będącego bazą, archiwum tekstów, publikacji i literatury amerykańskiej, przedstawił możliwości badań za pomocą nowych technologii. Pokaz zrobił pozytywne wrażenie na publiczności, która miała możliwość wziąć w nim aktywny udział. Dzięki dr. Łodejowi skarżyskie audytorium poznało nowe sposoby badania historii i języka. Co prawda pokaz odbywał się na anglojęzycznej wersji programu, prelegent wspominał jednak o planach utworzenia polskiego odpowiednika.

Po wystąpieniu dra Łodeja głos zabrał Jerzy Stopa, reprezentujący skarżyską izbę pamięci kolejnictwa. Oprócz krótkiego przypomnienia tradycji kolejowych w mieście, zebrani otrzymali zaproszenie na dzień otwarty kolei w Skarżysku-Kamiennej. Zgodnie z założeniami organizatorów było to ostatnie wystąpienie przed przerwą kawową. Poczęstunek i gorące dyskusje w kularach to stały punkt organizowanych spotkań, służący integracji i wymianie doświadczeń pomiędzy zaproszonymi gośćmi i przybyłymi miłośnikami dziejów miasta i regionu.

Drugą część spotkania rozpoczął pan Jerzy Kowalczyk, który przedstawił i omówił ożywione i nieożywione miejsca pamięci dotyczące powstania styczniowego w Skarżysku-Kamiennej i okolicach. Wystąpienie miało miejscami charakter sentymentalny, prelegent przywołał szereg historii powstańczych, bliskich sercom wielu mieszkańców. Prezentacja zakończyła się apelem o szacunek dla miejsc pamięci i przypomnieniem konieczności dbania o nie z myślą o następnych pokoleniach.

Ostatnie wystąpienie wywołało pośród widzów duże zainteresowanie. Niecodzienna prelekcja Jarosława Hakenberga, przy współdziałaniu z grupą rekonstrukcyjną, wprowadziła publiczność w arkana

wojskowości z początków pierwszej wojny światowej. Zaprezentowane umundurowanie i ekwipunek żołnierzy trzech walczących na naszych ziemiach armii (rosyjskiej, niemieckiej i austro-węgierskiej) zrobił duże wrażenie. Doskonała znajomość tematu, jaką wykazał się prelegent, i wysokiej jakości rekonstrukcje dały możliwość poznania działań wojennych z perspektywy szeregowego żołnierza. Rekonstrukcje i odtwórstwo historyczne są dziś jednym z najważniejszych łączników między nauką, a popularyzacją tej dziedziny; wystąpienie reprezentantów tej domeny na skarżyskiej sesji należy oceniać bardzo pozytywnie.

Zakończenie części prelekcyjnej nie zakończyło obrad. Licznie zgromadzeni słuchacze włączyli się do ożywionej dyskusji, którą tak jak całą sesję prowadził uznany mediewista i przyjaciel skarżyskiego oddziału PTH prof. dr hab. Wojciech Iwańczak. Wystąpienia okazały się niezwykle interesujące dla publiczności, która postawiła prelegentom szereg pytań, a na koniec nagrodziła ich gromkimi oklaskami.

Marcin Janakowski

II Ogólnopolskie Forum Dyrektorów Archiwów Diecezjalnych 14-16.06.2015, Archiwum Diecezjalne w Kielcach

W dniach 14-16 czerwca 2015 r. Archiwum Diecezjalne w Kielcach zorganizowało II Ogólnopolskie Forum Dyrektorów Archiwów Diecezjalnych z całej Polski, którzy przyjechali podzielić się uwagami na temat wykonywanej pracy i planami na przyszłość. Patronat honorowy objął biskup kielecki Jan Piotrowski, arcybiskup Stanisław Gądecki – metropolita poznański i przewodniczący Konferencji Episkopatu Polski oraz biskup gliwicki Jan Kopiec. Patronat medialny objęli: radio eM, Wydawnictwo Jedność, „Tygodnik Katolicki Niedziela” oraz „Niedziela Kielecka”. W spotkaniu udział wzięli przedstawiciele archiwów diecezjalnych z Poznania, Katowic, Pelplina, Gniezna, Włocławka, Siedlec, Kalisza, Krakowa, Tarnowa, Kielc, Bielska-Białej; ponadto Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych oraz ośrodek Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Obrady Forum 15 i 16 czerwca odbywały się w Skorzeszycach i w Kielcach.

Obradom zamkniętym w Skorzeszycach przewodniczył bp prof. dr hab. Jan Kopiec. Rozpoczęły się one od wprowadzenia, którego dokonał gospodarz spotkania – ks. dr Andrzej Kwaśniewski, Dyrektor Archiwum Diecezjalnego w Kielcach. Kolejnym punktem spotkania była prezentacja poszczególnych Archiwów Diecezjalnych, którą poprowadził ks. Roman Dworacki z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu. Następnie rozpoczęto część referatową, którą rozpoczął ks. dr hab. Mieczysław Różański z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego wystąpieniem poświęconym „Statutowi archiwum diecezjalnego”. Kolejny prelegent, ks. dr Jan Maria Musielak z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu wygłosił referat pod intrygującym tytułem: „Archiwista jak ojciec rodziny wydobywa ze skarbcza rzeczy nowe i stare”. Przybyli na spotkanie goście mogli usłyszeć również wystąpienie prof. dra hab. Władysława Stęniaka z Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych na temat „Narodowego zasobu archiwalnego i miejsca w nim archiwów kościelnych”. Dr Halina Dudała z Archiwum Archidiecezjalnego w Katowicach w referacie pt. „Archiwistyka kościelna – problemy i wyzwania w zakresie edukacji” postulowała włączenie do planu nauczania w seminariach duchownych przedmiotu archiwistyki

kościelnej, co w przyszłości ujednoliciłoby pracę we wszystkich archiwach w Polsce.

Na zakończenie nastąpiła prezentacja firm sponsorów obecnego spotkania, którą poprowadził ks. dr Sławomir Kęszka. Firma Kiel-Tech zaprezentowała materiały archiwizacyjne z certyfikatem IZO 9706, zaś Digital Center przedstawiła projekt skanowania ksiąg USC ze zbiorów archiwów państwowych w Toruniu i Bydgoszczy.

Część naukową spotkania zwieńczyło zwiedzanie Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach, w czym czynnie uczestniczyło Koło Historyczne WSD.

W części otwartej, która odbyła się 15.06.2015 r. w Archiwum Diecezjalnym w Kielcach, przy ul. Jana Pawła II, w godz. 16.00 – 18.00, a którą prowadził ks. prof. dr hab. Anzelm Weiss z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, uwaga prelegentów i słuchaczy skoncentrowana została na kwestiach konserwacji zasobów archiwalnych. Jako pierwszy głos zabrał prof. dr hab. Waldemar Kowalski z Instytutu Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, który tytułem wprowadzenia przypomniał swoje „archiwalne” początki i archiwariuszy, ks. Wróbla i ks. Szarka. Podkreślił również nowe impulsy, jakie Archiwum Diecezjalne w Kielcach wysyła do badaczy korzystających z jego zasobu, a to zwłaszcza ułatwienia w dostępie, korzystne godziny pracy i otwartość na różne środowiska, zwłaszcza badaczy świeckich. Z kolei ks. prof. dr hab. Jacek Urban z Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie przedstawił „Prace konserwatorskie w Archiwum Kapitulnym na Wawelu w minionym dziesięcioleciu”. Szczególnie cenne i ciekawe było wystąpienie współprelegentki, autorki wykonanej konserwacji Pontyfikału Oleśnickiego, w ramach współpracy Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie z pracownią Konserwacji Książki na Wawelu.

Kolejny prelegent, ks. dr Michał Sołomieniuk z Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, w referacie zatytułowanym „Coś z niczego: próby podejścia do konserwacji papieru i skóry w realiach archiwum kościelnego” przybliżył sposoby pozyskiwania funduszy na realizację zadań konserwatorskich. Referaty wzbudziły duże zainteresowanie zarówno uczestników spotkania, jak i przybyłych na nie gości, czego dowodem była ożywiona dyskusja, w której poruszono kwestie funkcjonowania archiwów kościelnych w kontekście prawa kanonicznego i rzeczywistości prawnej RP. Podsumowania obrad

dokonał ks. prof. dr hab. Anastazy Nadolny z Archiwum Diecezjalnego w Pelplinie.

Następnie doszło do zwiedzania Archiwum Diecezjalnego w Kielcach (magazyny i pracownia) oraz obejrzenia wystawy wybranych dokumentów, map, ksiąg parafialnych. Wystawa została przygotowana przez członków Towarzystwa Przyjaciół Archiwum pod kierunkiem dr Sylwii Konarskiej-Zimnickiej (Instytut Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach), dra Piotra Kardysia (Polskie Towarzystwo Historyczne), uczestniczek Uniwersytetu III Wieku i siostry Danuty Kozieł, bez których jej realizacja nie byłaby możliwa.

Na ostatni dzień organizator II Ogólnopolskiego Forum Dyrektorów Archiwów Diecezjalnych zaplanował zwiedzanie Archiwum Państwowego w Kielcach, Pałacu Biskupów w Kielcach oraz katedry i Muzeum Diecezjalnego w Kielcach, co bez wątpienia było niezwykle ciekawym i wartościowym poznawczo elementem spotkania, które, również dzięki temu właśnie, na długo zapadnie w pamięci licznie przybyłych na spotkanie referentów, jak również zainteresowanych problematyką archiwów diecezjalnych w Polsce gości.

Piotr Kardys
Sylwia Konarska-Zimnicka

TREŚĆ ROCZNIKA

Bibliografia zawartości tomów 1-5 Rocznika Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Skarżysku-Kamiennej „Z dziejów regionu i miasta” (lata 2010–2014), opr. Anna Suwała	5-12
Indeks miejscowości, t. 1-5, opr. Marcin Medyński	13-20
Indeks osób, t. 1-5, opr. Marcin Medyński	21-44
Artykuły	
Krzysztof Mastykarz <i>Sytuacja prawna i ekonomiczna kobiet w społeczeństwie korporacyjnym XIV–XVI-wiecznego Torunia .....</i>	45-58
Agnieszka Kania <i>Teatr Polski w Kielcach w dwudziestoleciu międzywojennym .....</i>	59-76
Piotr Kardys <i>Zarys dziejów wodociągów i kanalizacji w Skarżysku-Kamiennej .....</i>	77-110
Materiały	
Michał Przeździecki <i>Powiat skarżyski w epoce kamienia .....</i>	111-118
Marcin Janakowski <i>Inwentarz kościoła parafialnego w Chlewiskach z lat 1865–1866 .....</i>	119-151
Marcin Medyński <i>Raporty oficera werbunkowego sekcji Kamienna z 1917 roku (komisariat obwodowy w Końskich Okręgowego Inspektoratu Werbunkowego w Radomiu) .....</i>	153-171
Krzysztof Skupieński <i>Przesłanki i uzasadnienie nowego herbu dla Skarżyska-Kamiennej .....</i>	173-184

Komunikaty

Ireneusz Kuliński

Elektryfikacja w Centralnym Okręgu Przemysłowym na przykładzie działalności Spółki Akcyjnej Okręgu Radomsko-Kieleckiego ZEORK w latach 1928–1939 185-191

Recenzje i omówienia

Jan Kulpiński, *Nowa Słupia i okolice w latach 1861–1864*, Gmina Nowa Słupia, Nowa Słupia 2014, ss. 111, il. (Marcin Medyński) 193-198

Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin, red. Anna Sochacka i Paweł Jusiak, Lublin 2014, ss. 1274 (Piotr Kardyś) 199-200

Jerzy Kowalczyk, *Miejsca pamięci powstania styczniowego 1863–1864 na terenie województwa świętokrzyskiego*, Stowarzyszenie Ziemia Świętokrzyska, Kielce 2013, ss. 134, il. (Marcin Medyński) 201-203

Krystyna Skowron, *Bliżyn. Powstanie styczniowe 1864. W hołdzie powstańcom styczniowym*, „Notatnik Bliżyński” nr 9, Towarzystwo Przyjaciół Bliżyna, Bliżyn 2014, ss. 81, il. (Marcin Medyński) 204-205

Bronisława Król, *Wrześniowe zapiski*, red. Krzysztof Zemela, Skarżysko-Kamienna 2014, ss. 48, il. (Ilona Mrówka) 206-207

Monografia Chęcińsko-Kieleckiego Parku Krajobrazowego, red. Anna Świercz, ss. 395, Kielce 2010, ryc. 65, tab. 35, fot. 122; *Monografia Cisowsko-Orłowińskiego Parku Krajobrazowego*, red. Anna Świercz, ss. 495, Kielce 2014, ryc. 81, tab. 39, fot. 222 (Ryszard Sowa) 208-211

Sprawozdania

Kongres Towarzystw Regionalnych i Lokalnych: *Regionalizm w epoce globalizacji* (17 września 2014 r.), w ramach XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich *Polska – Bałtyk – Europa* (17-21 września 2014 r.) (Marcin Medyński) 213-221

Sesja popularnonaukowa *Skarżyskie spotkania z historią*, Skarżysko-Kamienna, 17 października 2014 r. (Marcin Janakowski) 222-224

II Ogólnopolskie Forum Dyrektorów Archiwów Diecezjalnych 14-16.06.2015, Archiwum Diecezjalne w Kielcach (Piotr Kardyś, Sylwia Konarska-Zimnicka) 225-227

CONTENTS

Bibliography of the 1-5 issues of The Annual “On the History of the region and the town” by the Polish Historical Society, Skarżysko-Kamienna division (2010–2014), ed. Anna Suwała	5-12
Index of towns, vol. 1-5, ed. Marcin Medyński	13-20
Index of people, vol. 1-5, ed. Marcin Medyński	21-44
Essays	
K. Mastykarz <i>Political and economic status of women within the corporate society of the XIV-XVI Toruń</i>	45-58
Agnieszka Kania <i>The Polish Theatre in Kielce in the Inter-war years</i>	59-76
Piotr Kardyś <i>Outline of Water-Supply Service and Sewage System History in Skarżysko-Kamienna</i>	77-110
Source materials	
Michał Przeździecki <i>Skarżysko administrative district in the Stone Age</i>	111-118
Marcin Janakowski <i>The inventory of the parish church in Chlewiska 1865-1866</i>	119-151
Marcin Medyński <i>Reports by the recruiting officer of Kamienna division from 1917 (Circuit Police Station in Końskie of the District Recruiting Inspectorate in Radom)</i>	153-171
Krzysztof SkUPIeński <i>The reasons for and the justification of introducing new arms of a town for Skarżysko-Kamienna</i>	173-184

Notification

Ireneusz Kuliński

Electrification in the Central Industrial Area as shown on the example of the Joint Stock Company of ZEORK of Radom-Kielce region in the years 1928-1939 185-191

Reviews and summeries

Jan Kulpiński, *Nowa Słupia and its environs in the years 1861-1864*, Gmina Nowa Słupia, Nowa Słupia 2014, pp. III, ill. (Marcin Medyński) 193-198

Scientia nihil est quam veritatis imago. Studies presented to professor Ryszard Szczygieł for his seventieth birthday anniversary, ed. Anna Sochacka i Paweł Jusiak, Lublin 2014, pp. 1274 (Piotr Kardyś) 199-200

Jerzy Kowalczyk, *Memorial sites on the January Rising 1863-1864 within Świętokrzyskie Voivodship area*, Stowarzyszenie Ziemia Świętokrzyska (Świętokrzyska Land Association), Kielce 2013, pp. 134, ill. (Marcin Medyński) 201-203

Krystyna Skowron, *Bliżyn. The January Rising 1864. To honour January Rising soldiers*, "Notatnik Bliżyński" (Bliżyn Notes) no. 9, Towarzystwo Przyjaciół Bliżyna (The Society of Bliżyn's Friends), Bliżyn 2014, pp. 81, ill. (Marcin Medyński) 204-205

Bronisława Król, *September Diary*, ed. Krzysztof Zemęła, Skarżysko-Kamienna 2014, pp. 48, il. (Ilona Mrówka) 206-207

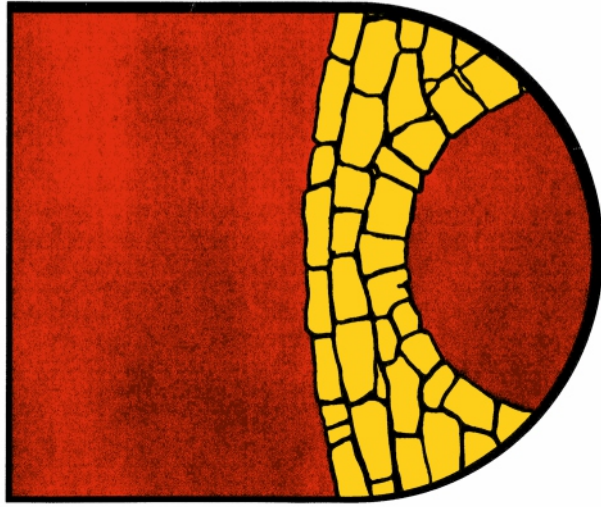
Monograph of the Chęciny-Kielce Natural Landscape Park, ed. Anna Świercz, pp. 395, Kielce 2010, ill. 65, tab. 35, pic. 122; *Monograph of the Cisów-Orłowińskie Range Natural Landscape Park*, ed. Anna Świercz, pp. 495, Kielce 2014, ill. 81, tab. 39, pic. 222 (Ryszard Sowa) 208-211

Reports

Congress of Regional and Local Societies: *The Idea of Regionalism in the Globalization Era* (17 September 2014 r.) during XIXth Common Gathering of the Polish Historians *Poland – the Baltic – Europe* (17-21 September 2014 r.) (Marcin Medyński) 213-221

Popular-scientific session *Skarżysko encounters the History*, Skarżysko-Kamienna, 17 October 2014 r. (Marcin Janakowski) 222-224

II National Forum of the Directors of the Diocese Archives 14-16 June 2015, Kielce Diocese Archives (Piotr Kardyś, Sylwia Konarska-Zimnicka) 225-227

Wstępny projekt herbu Skarżyska-Kamiennej (wersja A i B)
Koncepcja heraldyczna: K. Skupiński. Opracowanie plastyczne: D. Dessauer
(próba koloryzacji)

DRUKARNIA

PROFESJONALNY DRUK

• offsetowy • cyfrowy • sitodruk • tampodruk

Własne, niepowtarzalne opracowania graficzne.

Konkurencyjne ceny.

*Największy wydawca książek
o Skarżysku-Kamiennej i regionie.*

N A S Z E P R O D U K T Y :

Książki i albumy

– oprawa twarda (całopapierowa, całopłócienna z uszlachetnieniem okładki, złocenie, tłoczenie),
oprawa miękka (broszurowa prosta lub ze skrzydełkami),
oprawa zeszytowa (tradycyjna na dwie zszywki lub zszywki oczkowe)

Foldery, katalogi, broszury

– dowolne formaty, oprawa szyta lub klejona, uszlachetnianie okładek

Kalendarze

– planszowe, książkowe, trójdzielne, biurkowe lub indywidualne

Gazetki, ulotki reklamowe

Druki akcydensowe, bloczki samokopiujące

– klejone, szyte, z okładkami lub bez

Druki numerowane i personalizowane

Zaproszenia, metki

Skarżysko-Kamienna
ul. Paryska 73
tel. 41 252 84 40
e-mail: pisawp@pisawp.com.pl

ISSN 2084-3771